

29

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

29

1957

ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტი
ქართული
ბიბლიოთეკა

მ ე ს ე ლ ე ბ ი

საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის

IX

ОБЯЗАТЕЛЬНЫЙ ЭКЗЕМПЛЯР

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა

თბილისი—1957

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

Институт Истории им. И. А. Джавахишвили

541363-00
303-0101333

МАТЕРИАЛЫ

ПО ЭТНОГРАФИИ ГРУЗИИ

Materialien der Ethnographie Georgiens

IX

Издательство Академии Наук Грузинской ССР

Тбилиси—1957

მ ა ს ე ლ ე ბ ი
საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის

IX

თინათინ ოჩიაიშვიდი

ახალი ტიპის საცხოვრებელი ნაგებობანი ონის რაიონში

ონის რაიონი აერთიანებს მთისა და ზემო რაჟის სოფლებს. საცხოვრებელი ნაგებობის მხრივ მათ შორის გარკვეული განსხვავება არსებობს. მთის რაჟაში გაბატონებულად ქვისგან ნაგები შენობები ითვლება, ხოლო ზემო რაჟაში ხისა და პალატიანი სახლებია ძირითადად გავრცელებული.

პირველ რიგში მთის რაჟის საცხოვრებელ ნაგებობებზე შევჩერდებით, ვინაიდან ამ კუთხეში შედარებით უკეთ შემოინახა ძველებური ტიპის საცხოვრებელი ნაგებობანი, ამავე დროს ახალი სახლებიც აქ მეტად მრავალადაა წარმოდგენილი. მათზე დაკვირვება საშუალებას მოგვცემს თვალი გავადევნოთ იმ პროცესს, რომელიც ძველებურმა რაჟულმა საცხოვრებელმა სახლმა განიცადა ჩვენამდე მოღწეული მისი ძველი ფორმიდან ახლამდე. გამოვავლინოთ ის თავისებურებები და სიახლე, რომელიც თანამედროვე სახლებს ახასიათებს, გავარკვიოთ მიზეზები, რომლებმაც ხელი შეუწყვეს ძველის ახლით შეცვლას. ყოველივე აქ თქმული, რა თქმა უნდა, იმას არ ნიშნავს, რომ ზემო რაჟაში გავრცელებული სხვა სახლები ზამავე თვალსაზრისით საინტერესო არ არის, მათზე სათანადო აღვიღას იქნება საუბარი.

მთის რაჟა ამჟამად, როგორც ცნობილია, სამ სოფელს — ლებს, ქიორასა და გლოლას აერთიანებს. ისტორიული ცნობების მიხედვით ეს ტერიტორია, როგორც არაერთხელ არის აღნიშნული, ძველად სვანეთის კუთვნილება ყოფილა, რომ არაფერი ვთქვათ ლ. მროველის ცნობაზე, რომლის მიხედვითაც „დიდოეთიღვან ვიდრე ეგრისამდე... არს სვანეთი“¹. ს. კაკაბაძის მიერ გამოცემული სათანადო საბუთებიდან ჩანს, რომ მე-15 საუკუნეში სვანეთს ეკუთვნოდა მთის რაჟის ტერიტორია, რომელიც შემდეგ სისხლის საზღაურად რაჟის თავადებს — გაფარაძეებს დარჩენიათ².

ღრმთა განმავლობაში სვანი მოსახლეობა, როგორც ჩანს, თანდათან შერწყმია რაჟელებს, ან მიუთარებია ეს კუთხე და სვანეთისაკენ გადახიზნულა. ასეთი ისტორიული ვითარების პირობებში, ბუნებრივია, რომ სვანური ტიპის საცხოვრებელი ნაგებობანი თუ კომპლექსები მეტ-ნაკლები სისრულით გვიან ხანამდე შემოინახავდნენ თავს. ყოველ შემთხვევაში, მათთვის დამახასიათებელი ელემენტები უნდა შემორჩენილიყო, რაც ისტორიული საბუთის მატერიალური მხარდაჭერა იქნებოდა.

¹ ლეონტი მროველი, ცხოვრება ქართულთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა, ქართლის ცხოვრება, ანა დედოფლისეული წესბა, თბ., 1942, გვ. 19, 31.

² ს. კაკაბაძე, სვანები XV საუკუნეში, წერილები და მასალები საქართველოს ისტორიისათვის, ნაწ. I, ტფ., 1914, გვ. 12—18.

მართლაც, თუ თვალს გადავავლებთ სხვა ისტორიულ ცნობებს, ვიხსენებთ მოგზაურთა დაკვირვებებს, თვით სხენებულ სოფლებსა და ნასოფლარებს, ეს გარემოება აშკარად გვეცემა თვალში. ვახუშტი ბატონიშვილი თავის „საქართველოს გეოგრაფიაში“ დასახელებული სოფლების შესახებ წერს: „არს გლოლა დაბა მსგავსი ციხისა, კოშკოვან-გოდლოვან-ზღუდიანი... კვალად გლოლის ჳევის შესართავს ზეით რიონის სამჳრით არს ჳიორა—დაბა მოზღუდვილი და კოშკოვანი, გოდლოვანი: ამას ჳევეით, ჩრდილოთ კერძოდ, დაბა არს ლეზი ეგრეთვე ნაშენი“¹. გარდა ამ ცნობისა, გასული საუკ. ოცდაათიან წლებში დიუბუა დე მონპერემ, იმოგზაურა რა ამ კუთხეში, აღწერა სამივე სოფელი და მიუთითა იმ მსგავსებაზე, რომელიც სვანურ სახლსა და ამ სოფლებში არსებულ სახლებს შორის შეინიშნევა. ამასთან ერთად, შემონახულია ამავე ავტორის ალბომში 1833 წლის გრაფიურა, რომელზედაც აღბეჭდილია მაშინდელი ლეზი... სხენებული სოფელი მთლიანად ღუროიანი სახლებითა და სვანური კოშკებითაა წარმოდგენილი. იგი თავისი იერით სვანურ სოფელს სავსებით წააგავს. ჟურნალ СМОМПК-ის კორესპონდენტი ლ. მაისურაძე ლეზის შესახებ წერს: «В селе Геби много двух и трехэтажных каменных домов и шести и семи этажных высоких башен, которые явно свидетельствуют, что гебцы в продолжении многих лет терпели большие нападения и были в страже от соседних горцев. Разновременно нападали на них то сваны, то дигоры, то осетины»².

1924 წელს ზემო რაჭაში საცხოვრებელ და სამეურნეო ნაგებობათა შესწავლის მიზნით იმოგზაურა ფრ. ბაუმჰაუერმა, რომელმაც ასევე მიუთითა სვანური და მთის რაჭის ძველებური სახლების ურთიერთმსგავსებაზე³. ამავე მსგავსებას ადგენენ არქიტექტორები მ. ჯანდიერი და გ. ლევაია, რომლებმაც საგანგებო მუშაობა ჩაატარეს საქართველოს სხვა მთის კუთხეებთან ერთად სვანეთსა და მთის რაჭაშიც⁴.

მოტანილი ცნობები აშკარად მეტყველებენ იმ გარემოებაზე, რომ სოფ. სოფ; ლეზსა, ჳიორასა და გლოლაში გვიანობამდე დაცული იყო საცხოვრებელი სახლებისა თუ კოშკების ისეთი ტიპი, რომელიც სვანურს ემსგავსებოდა. ეს გარემოება, ერთი მხრივ, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ისტორიულად იყო გამართლებული, ხოლო, მეორე მხრივ, ეგუებოდა ადგილობრივ გეოგრაფიულ-სამეურნეო ცხოვრებისა და საზოგადოებრივი ყოფის პირობებს. ეს უკანასკნელი მიზეზები მათ ხანგრძლივად თავშემონახვას უწყობდა ხელს. სახელდობრ, მთა ადგილია და მესაქონლეობა მოითხოვდა ადამიანისა და საქონლის სადგომის ერთ კერძვეშ არსებობას. მტრის შემოსევის შიში კი კოშკურ-ქვიტირული სახლების შემონახვას უწყობდა ხელს, რაც ძირითადად ვასაბ ჳონებამდე ძალაში რჩებოდა. ამასთან ერთად, მთხრობელთა გადმოცემით, მთის რაჭაში ხანგრძლივი ზამთარი და დიდი თოვლი იცის, რასაც ხის სახლი ვერ უძლებდა, და, ამდენად, იგი აგრერიგად ვერც გავრცელდა სხენებულ კუთხეში.

¹ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1941, გვ. 161.

² Л. Майсурадзе, Гебское сельское общество, СМОМПК, XXII, стр. 216—217.

³ Dr. Friedrich Baumhauer, Forschungen über die Hausformen in Georgien, Hamburg, 1928, გვ. 73—74.

⁴ М. И. Джандиери, Г. И. Лежава, Архитектура горных районов Грузии, Москва, 1940, გვ. 53—60.

დღევანდელ ღებში რამდენიმე დუროიანი სახლი და ერთი მიტოვებული კოშკია შემორჩენილი, ქიორასა და გლოლაში კი ძველბურთი ტიპის სახლებიდან ე. წ. ქვიტირული სახლები-ლა მოწმდება.

ხსენებული სამი სოფელი ძველად მკიდროდ ყოფილა დასახლებული. ადგილობრივ მკვიდრთა გადმოცემით, განუწყვეტელი მტრის შიშინაობა აიძულებდა მათ წინაპრებს ერთად, შეჯგუფებულად ეცხოვრათ. ს. ღების მცხოვრები მნ წლის მიხელი ხეთისოს ძე ლობეანიძე გვიამბობს: „ღებში წყაროს აქეთ რაც ხალხი ცხოვრობს, წინათ არ იყო, მერე გაშენებულია. ციხიკარს ემახიან და იქ იყო დუროებიანი სახლები ახლო-ახლო. მაშინ შიშინაობა იყო და საჭირო იყო ციხეები. აქ ხის სახლები ძველად არ იცოდნენ...“ და სხვ. მართლაც, ს. ღებში ციხი-კარის უბანი ყველაზე მაღლობ ადგილს წარმოადგენს, რომელიც, ერთი მხრიდან, სავსებით დაცულია კლდის მაღალი კალაპოტით, რომლის ძირშიაც მდინარე რიონი მიედინება. ციხი-კარის ეს გეოგრაფიული მდებარეობა ხსენებული სოფლის პირობებში ყველაზე მეტად ხელსაყრელია მტრისგან თავდაცვის თვალსაზრისით.

ფრ. ბაუმჰაუერი ხსენებულ სოფელთა დასახლების შესახებ ამბობს: „ღებსა და ქიორაში თუ სახლები ერთმანეთს დაშორებული არიან, სხვაგვარი სურათია გლოლაში, სადაც სახლები ერთმანეთზე მიტყუებული და ტერასულადაა განლაგებული. ეს აიხსნება იმით, რომ იქვე მდებარე მამისონის გადასავალი სოფლის გამაგრებას მოითხოვს. მდ. კანკახზე საცალფეხო ხილია აგებული, რომელიც შიშინაობის შემთხვევაში ადვილი ასაღებია. ეკლესიიდან, რომელიც სათვალთვალო პუნქტს წარმოადგენს, თითქმის მამისონის გადასავალმდე მოჩანს გზა.“

სხვა სახითაა დასახლებული ახალი გლოლა, სადაც ოდერი ტიპის სახლები ერთმანეთისაგან დაცილებულია¹.

მართალია, დღეს ღები და ქიორა გლოლასთან შედარებით გაშლილად არის დასახლებული, მაგრამ თქმა იმისა, რომ ეს გარემოება იმთავიდანვე დამახასიათებელი იყო ხსენებული სოფლებისათვის, გაძნელებდოდა. მკიდროდ, ერთმანეთის გვერდზე დასახლება ძველი ღებისა და ქიორასთვისაც დასტურდება როგორც ძველ უბნებზე დაკვირვებით, ისე მთხრობელთა გადმოცემით, ამასთან ერთად ამავე გარემოებაზე მეტყველებს დიუბუას უკვე ხსენებული გრაფიურაც. ესეც რომ არ იყოს, მეურნეობის ტიპი, გეოგრაფიული გარემო და გარეშე მტრის შემოსევის შიში, როგორც ცნობილია, დასახლების გარკვეულ ტიპს განსაზღვრავს, რაც თავისთავად ვრცელდება შემოადინებულ ორ სოფელზედაც. კერძოდ, რაქის ეს ნაწილი მაღალმთიან რაიონს წარმოადგენს, სადაც მიწათმოქმედებასთან ერთად მესაქონლეობას წამყვანი ადგილი ეჭირა, ამასთან ერთად, მტრის დაცემისაგან არც ეს ორი სოფელი იყო დაზღვეული, რაზედაც მიუთითებს ისტორიულ მონაცემებთან ერთად ხალხში დარჩენილი მრავალრიცხოვანი გადმოცემები მეზობელ მთიელთა შემოსევების შესახებ. მაგრამ, ვახუშტი ბატონიშვილი იქ, სადაც ქიორას, გლოლასა და ღების შესახებ ლაპარაკობს, წერს: „ხოლო კიდროთს ზევით ეს ადგილი, რომელიც დავსწერეთ, არიან ვითარცა სხვა

¹ თარგმანი ამოღებულია გ. ჩიტაიას ნაშრომიდან — დასახლების ტიპი მთიულეთში, შპს. საქ. ეთნოგრაფიისათვის, ტ. VI, თბ., 1953, გვ. 202.

შთის ადგილნი, მოსავლით, ნაყოფით, პირუტყვით, მაგარი, ვიწრო და მკვრივი ალი მტერთაგან¹ (ხაზი ჩემია—თ. თ.).

ზემოთ ჩამოთვლილი ფაქტორები, ისევე როგორც ნაგებობათა ტიპს, მკიდროდ დასახლებასაც აპირობებდა. როგორც ღების, ისე ჭიორასა და ძველი გლოლასთვის უცხოა დასავლური ტიპის გაშლილი კარმიდამოიანი დასახლება. მართალია, ღებსა და ჭიორაში ტერასულად დასახლებას ვერ ვხვდებით, მაგრამ ეს გასაგებია—აქ სოფლის მდებარეობა არ იძლევა ამის საშუალებას. თუ დღეს ეს სოფლები შესაძლებლობის ფარგლებში ფართოდაა გაშლილი, ეს გვიანი ხანის მოვლენაა, რამაც თანამედროვე სოციალისტური ვითარებაში ღრმად მოიკიდა ფეხი. სოფელი განზე გაიწია, მისი გარე დაუსახლებელი უბნები საცხოვრებლად ათვისებულ იქნა კოლმეურნეთა მიერ. როდესაც ახალ სახლებს აგებენ, ცდილობენ მათ ისე მოწყობას, რომ მოსახლეს წინ კარმიდამო და ეზო ჰქონდეს, სადაც თავსდება ძველებური სახლისაგან გამოკალკევებული სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობანი. ამასთან ერთად, სახლებს ისე აგებენ, რომ საველ გზას ქუჩის შეხედულება მიეცეს.

მისწრაფება გაშლილად დასახლებისაკენ, საერთოდ, შეინიშნება საქართველოს ისეთ რაიონებში, რომლებიც ცნობილი იყვნენ მკიდრო და ტერასული დასახლებით (ხევსურეთი, შთის რაქა, მესხეთში ქვაბლიანის ხეობის სოფლები—უღე, არალი, ვალე)².

ბუნებრივად ისმის კითხვა: თუ შემკიდრობებულ დასახლებას ძირითადად აპირობებს ზემოთ ჩამოთვლილი გარემოებანი (განსაკუთრებით მთაში), დღევანდელ ვითარებაში, როდესაც პირველი ორი ფაქტორი—გეოგრაფიული გარემო და მეურნეობის ხასიათი ძირითადად ძალაში რჩება, რატომ იცვლება ასეთი ეფექტურობით როგორც დასახლების ტიპი, ისე თვით საცხოვრებელ ნაგებობათა სახე?

კონკრეტულ მასალაზე დაკვირვება შემდეგს გვიჩვენებს: მიუხედავად იმისა, რომ გეოგრაფიული გარემო უცვლელი რჩება, რაც შთის პირობებში მოითხოვს სახლის ისეთ ტიპს, რომელიც ერთ ჭერქვეშ აქცევს ადამიანის საცხოვრებელსა და საქონლის სადგომს³, თანამედროვე ვითარებაში მისწრაფება საცხოვრებელი ბინის კეთილმოწყობისა და კულტურული ცხოვრებისაკენ ხსენებულ პრინციპს ერთგვარად არღვევს; საცხოვრებელი სახლისაგან აცალკევებს საქონლის სადგომსა და სხვა სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობებს, თუმცა ისინი თავის მხრივ შესაძლებლობის ფარგლებში კვლავ ერთ სახურავქვეშ თავსდებიან⁴.

ასევე, მეურნეობის წამყვანი დარგები, რომლებიც შეფარდებულია ადგილობრივ გეოგრაფიულ-კლიმატურ პირობებთან, ძირითადად უცვლელი რჩება და ერთგვარად აპირობებს საცხოვრებელ და სამეურნეო ნაგებობათა ხასიათს, მაგრამ სამეურნეო ნაგებობებს ვეღარ უთავსებს საცხოვრებელ სახლს. მიწის სიმცირისა და მესაქონლეობის პირობებში, რაც მკიდრო, ტერასულ დასახ-

¹ ვახუშტი, დასახლებული ნაშრომი, გვ. 161.
² ამ შემთხვევაში მხოლოდ იმ კუთხეებს ვასახელებ, სადაც საგანგებოდ ვმუშაობდი საცხოვრებელ ნაგებობათა შესწავლის ხაზით.
³ ხსენებული საკითხის შესახებ იხ. ვ. ჩიტიია, ხევსურული სახლის სენე, ანალები, I, 1947, გვ. 147.
⁴ თ. თ. ი. ა. უ. რ. ი., ახალი ტიპის საცხოვრებელი ნაგებობები ხევსურეთში, მასალები საქ. ეთნოგრაფიისათვის, ნაკვ. VI, თბ., 1954.

ლებას მოითხოვს, ეს პრინციპი ნაწილობრივ მაინც ირღვევა. ამ გარემოებაზე კარგად მეტყველებს ხეესურეთის მაგალითი, სადაც შეიჩნევა მიღრეკილება შედარებით გაშლილად დასახლებისა და კარმიდამოში სხვადასხვა ნაგებობათა გაჩენისაკენ. ამასთან ერთად, საკოლმეურნეო წყობილება, რომელიც ახალ ნაგებობებს წარმოქმნის, ერთგვარად სცვლის კოლმეურნის სამოსახლოში ნაგებობათა გარკვეულ სახეობას; ან დევნის მას, ანდა მის ზომებს საგრძნობლად ამცირებს. ყოველივე ამას თან ერთვის საზოგადოებრივი ცხოვრების შეცვლის მომენტი, გარეშე მტრის შიშინაობის მოსპობა, რაც მოსახლეობას საშუალებას აძლევს მჭიდრო-ტერასული დასახლებიდან გადავიდეს გაშლილ დასახლებაზე. საქართველოს თითქმის ყოველ მთიან კუთხეში ჩვენ ვხვდებით შესაძლებლობის ფარგლებში მეტნაკლებად გაშლილ დასახლებას, რაც, მართალია, მთლიანად განხორციელებული არაა. ამდენად, სოფელს თავისი პირვანდელი სახე ასე თუ ისე შერჩენილი აქვს, მაგრამ მისგან უკვე გამოყოფილია ცალკეულ მოსახლეთა ახლებური კარმიდამოიანი სახლები. მაგ., პირიქით ხეესურეთში სოფ. შატილი, რომელიც ცნობილია როგორც ერთი მთლიანი შეკრული ციხე-სოფელი, დღეს უკვე ვეღარ ინარჩუნებს თავის ძველ სახეს. მიუხედავად ვიწრო მდებარეობისა, მის გარეთ დაბლა ხეობაში უკვე გაჩნდა ახალი, ერთმანეთისაგან გაცალკეებული, კარმიდამოიანი სახლები.

როდესაც საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში თანამედროვე დასახლებისა და სამოსახლოს მოწყობის საკითხს ვეხებით, ერთი გარემოება იქცევა უფროაღებებს: საქართველოს ბარის რაიონებში, კერძოდ იმერეთში, ჯ. რუბაძემ დაადგინა ჩვენ მიერ ზემოთ აღწერილი მდგომარეობის საწინააღმდეგო ვითარება; სახელდობრ, აქ იგრძნობა ტენდენცია საცხოვრებელ და სამეურნეო ნაგებობათა ერთ ჭერქვეშ მოქცევისაკენ. ეს გარემოება ავტორის მიერ მიჩნეული იყო როგორც მისწრაფება სახლის ქალაქური გეგმით მოწყობისაკენ, რაც მისი თქმით სოფლის თავისებურ გაშენებაზე მიუთითებს. როგორც ჩანს, ჩვენ აქ გვაქვს მიღრეკილება სოფლის ქალაქურ ყაიდაზე მოწყობისაკენ.

მთის პირობებში (ხეესურეთი, ფშავი, მთის რაქა) ანდა მჭიდროდ დასახლებულ სოფლებში, სადაც საგანგებოდ ვიმუშავეთ (მესხეთის სოფლები—არალი, უდე), ამ მხრივ გარკვეული გარდამავალი საფეხურია, თუ შეიძლება მას ასე ეწოდოს. აქ ჩვენ თანამედროვე ვითარებაში ისეთი მდგომარეობა გვაქვს, როგორც ეს ძირითადად ბარის საქართველოსთვის იყო დამახასიათებელი, კერძოდ შეიჩნევა მისწრაფება გაშლილი კარმიდამოიანი დასახლებისაკენ, საცხოვრებლისაგან სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობათა გამოცალკეებისაკენ. ასეთივე მდგომარეობა დასტურდება ლების, ჭიორასა და გლოლას მემართაც, სადაც კოლმეურნენი ცდილობენ გაშლილად დასახლდნენ, გაიჩინონ კარმიდამო.

მთის რაქის საცხოვრებელ ნაგებობათა შესახებ არცთუ ისე ვრცელი ლიტერატურა არსებობს. ეს განსაკუთრებით ითქმის ახალი ტიპის ნაგებობაზე. ისტორიული მონაცემები თუ მოგზაურ-კორესპონდენტთა აღწერილობანი, როგორც ზემოთ დავინახეთ, ძირითადად ძველებურ დუროიან სახლებს შეეხება; ასევე, ძველებური საცხოვრებელი სახლისადმი მიძღვნილი ივ. ჯავახიშვილის თაოსნობით შეკრებილი მასალები ხსენებულ კუთხეში საცხოვრებელ ნაგებობათა შესახებ (მასალა შეკრებილია ნ. რეხვიაშვილის

მიერ)¹. ძველ სახლთან ერთად ახალ სახლებს მეტად გაკვრეულ მშენებლობას. მაკალათია მთის რაჰისადმი საგანგებოდ მიძღვნილ წიგნში² აღვნიშნავთ ბური დუროიანი სახლის აღწერილობის შემდეგ იგი იძლევა მის მიერ ადგილზე დადასტურებულ სახლთა ტიპოლოგიას: 1. დუროიანი სახლი, 2. დუროებმოშლილი იმავე გეგმით ნაშენი ორსართულიანი სახლი და 3. ქალაქურ გეგმაზე აშენებული სახლები. სამწუხაროდ, ავტორი არ ჩერდება, ვარდა დუროიანი სახლისა, არც ერთ მის მიერ დადგენილი სახლის ტიპზე, არ გვიჩვენებს ძველებური სახლიდან ახალზე გადასვლის კონკრეტულ ფაქტებს, ცვალებადობის გამოიწვევ მიზეზებსა და გზებს. ამასთან ერთად, იგი არაფერს ამბობს სამეურნეო ნაგებობათა შესახებ; დუროიან სახლთან დაკავშირებით ასახელებს მხოლოდ „დეფანს, საფიცხებელს, ბედელს“. ამდენად, მასალას გარკვეული სქემატურობის დალი აზის

არქიტექტორები მ. ჯანდიერი და გ. ლეჟავა მთის რაჰის საცხოვრებელ ნაგებობებს სამ ტიპად ყოფენ: 1. დუროიანი სახლი, რომელიც უკვე ქრება. ამავე ტიპს მიაკუთვნებენ გადაკეთებულ დუროიან სახლებს, რომელთაც უკვე მოშლილი აქვთ მეოთხე დუროებოიანი სართული. 2. აივნიანი ძველებური სახლი, რომელსაც შემონახული აქვს ციხე-სახლის ელემენტები, მაგრამ სუსტად. 3. ახლებური, ორსართულიანი აივნიანი სახლი, რომელიც ჭარბობს დასახელებულ სახლთა ტიპებს³.

ამ ტიპოლოგიის დადგენისას ხსენებული ავტორები კონკრეტულ სახლთა აღწერილობიდან გამოდიან; ცდილობენ გაარკვიონ მიზეზები, რამაც გამოიწვია ძველებური სახლის შეცვლა; აჩვენონ ძველებური სახლის ახლად ქცევის გზები. სახელდობრ, დუროიან სახლებში მეოთხე სართულის მოშლის მიზეზად მიიჩნევენ იმ გარემოებას, რომ მტრის შიშთანობის მოსპობამ ამ სართულს თავისი დანიშნულება დაუკარგა და, ამდენად, ზედმეტად აქცია. შემდეგ საფეხურად მიიჩნევენ ხსენებული სახლების ისე გადაკეთებას, რომ მათი ცნობა ჭირს. შემორჩენილი აქვთ მხოლოდ ზოგიერთი ძველიდან მომდინარე ელემენტი და, ბოლოს, მთლიანად ინგრევა ძველებური სახლი, რომლის საფუძველზე შენდება ახალი ტიპის სახლები, რომელიც დღევანდელ ვითარებაში ძირითად საცხოვრებელს წარმოადგენს⁴.

ხსენებული ავტორები საკითხს ძირითადად არქიტექტურული თვალსაზრისით უდგებიან, ამდენად ნაჩვენებია მაინც არ არის, თუ რაწარად მივიდარაქველი კოლმეურნი ახლებურ სახლამდე, რა შემორჩა ამ სახლს ტრადიციული, ადგილობრივ ცოდნა-გამოცდილებაზე დაფუძნებული, ან რა დამატა მას ახალი.

ახალი საცხოვრებელი ნაგებობები აღწერილ, აზომილ-აგეგმილ და ფიქსირებულ იქნა ისტორიის ინსტიტუტის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის მიერ 1950 წელს. ეს მასალები ჯერჯერობით გამოუქვეყნებელია.

1953 წელს ახალ საცხოვრებელ ნაგებობათა შესწავლის მიზნით ისტორიის ინსტიტუტის ეთნოგრაფიის განყოფილების მიერ ონის რაიონში სა-

¹ ეს მასალები გამოუქვეყნებელია, ამჟამად დაკულია ისტორიის ინსტიტუტის ეთნოგრაფიის განყოფილებაში.

² ს. მაკალათია, მთის რაჰა, 1930, გვ. 39—44.

³ М. Н. Джандиери, Г. И. Лежава, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 60.

⁴ მ. ჯანდიერისა და გ. ლეჟავას დასახელებული ნაშრომი, გვ. 55.

განგებოდ გაიგზავნა ექსპედიცია, რომლის მიერ შეკრებილ მასალებს ეკონომიკური დონობა წინამდებარე წერილი.

მთის რაქის საცხოვრებელ ნაგებობებთან დაკავშირებით, უპირველესყოვლისა, მშენებლობის ტექნიკაზე შეეჩერდებით. მთხრობელთა გადმოცემით მთის რაქაში ძირითადად ქვის სახლებს აგებდნენ. დიდი თოვლი იცის, ხის სახლი არ დგება, კუტი ე. ი. ქვიტკირის სახლი ჯობიაო—მოგვეთხრობენ ლებელეები. სახლებს ადგილობრივი ოსტატები აგებდნენ. ლეზში, ქიორასა და გლოლაში საშენი ქვა უხვად ნოიპოვებოდა. ლეზში, მაგალითად, უპირატესობას აძლევდნენ ე. წ. მტრედისფერ ქვას. იგი, მიუხედავად იმისა, რომ რბილი არ არის, კარგ დასამუშავებელ ქვად ითვლება, როგორც უნდა ისე გატეხს კვერით ხელოსანი. არის წითელი სათალი ქვა, მაგრამ იგი მცირე რაოდენობით მოიპოვება და ძირითადად კარ-ფანჯრებისთვის ხმარობენ. რაც შეეხება სპონდიოსს, მას კირად წვავენ და ბუხრის თაღებიც გამოჰყავთ.

ძველად, როდესაც სასახლე ადგილს შეარჩევდნენ, მოასწორებდნენ და შემდეგ მოქრინდნენ ბალავერს (ს. გლოლაში ქალამანს ეძახიან) —საძირკველს, რომელიც დაახლოებით ერთი მეტრი სიღრმისა იქნებოდა. ქვიტკირის სახლები ქიორელეების გადმოცემით დაახლოებით ერთი ზომისა უნდა ყოფილიყო; მისი ფართობის მოცულობა 14 არშინამდე აღწევდა, „შიგნი გულითუ 12 არშინი იყო, კედლიანად 14-ამდე აღწევდა, თუ 10 არშინი, მაშინ 12 არშინზე მეტი აღარ იქნებოდა“.

როდესაც ბალავერის ამოშენებას დაიწყებდნენ, ჩაფით ღვინოს გამოიტანდნენ და საძირკველს დალოცავდნენ:—ღმერთო გვიშველე, ღმერთო ბედნიერი სახლი გამოგვიყვანე, დოვლათი და ბარაქა მიეცი, ვაჟიშვილის სიმრავლე და სიცოცხლე დაუშკვიდრეო. საძირკველის ამოშენების დროს ნათესაები და მოკეთებები მოვიდოდნენ¹. თან ბალავერი ამოჰყავდათ, თან სვამდნენ, ილოცებოდნენ და მღეროდნენ:

სახლო სალხინოდ დადგმულო,
აშენებულო ქვისაო,
სახლად მიტომ ავაშენე
არ ჩამოხვიდე ძირსაო,
ღმერთო ნუ მოშლი ამ სახლში
ლხინსა, ქორწილსა, სადილსა... და სხვ.

აქვე მღეროდნენ აგრეთვე ცნობილ სიმღერასაც:

ჩენი მასპინძლის მარანში
აღვის ზე ამოსრულიყო,
თავში მოესხა ყურძენი,
ბოლომდე გამოსრულიყო,
მისი დამთვრალი ბიჭები
ტალახში ამოსვრილიყო.

¹ გარდა ნათესავ-მოკეთებისა, სახლის შენების დროს მებობლებმაც იცოდნენ დახმარება როგორც მუშა ხელით, ისე საოჯახო საქმეებში (პურის გამოცობა, საქონლის დაბინავება და ა. შ.).

იმ დღეს ბალავერის ამოყვანა უნდა დაემთავრებინათ. ბალავერის კუთხეში ვერცხლის უშალთუნებს ჩააყოლებდნენ — იღბალი დიცი, სახლში სიმდიდრე ღვემზნებო.

კედელს ქვითა და კირწყლით ამოიყვანდნენ. კირწყალი შემდეგნაირად მზადდებოდა: **ღისახ** (სილა) და კირს ერთმანეთში აურევდნენ ისე, რომ **ღისა** კირზე ორ ზომაზე მეტი ყოფილიყო და შემდეგ წყლით გააზავებდნენ. მშენებლობის დროს ასე შემზადებულ კირწყალს ქაფით კედელზე ასხამდნენ, რითაც ქვებს შუა დარჩენილი ადგილები ივსებოდა.

კედლის აგების დროს ძირითადად შემდეგი იარაღები და ხელსაწყოები იხმარებოდა: **ლარი**, **შვეული**, **ქაფია**, **შიშა** და **კვერი**. **ლარი**, **შვეული** და **შიშა** კედლისა და მისი კუთხეების სისწორის დასაცავად იყო საჭირო, **ქაფ-ჩასა** და **კვერს** კი კედლის აგების დროს ხმარობდნენ. როდესაც კედელს კარებისა და ფანჯრების ადგილამდე ამოიყვანდნენ, კარ-ფანჯრის ჩარჩოებს ჩაადგამდნენ და მათ კედელში ჩამწყვედვდნენ¹. ერთი სართულის მოთავეების შემდეგ კედლებზე დირეებს გააწყობდნენ, ზედ კერებს — მრგვალ ხეებს მიჯრით დალაგებდნენ, რაზედაც ჩალას ან წვლილ ტოტებს დაყრიდნენ. შემდეგ მიწას მოაყრიდნენ და დატკეპნიდნენ. ამის შემდეგ იწყებოდა მეორე სართულის აგება. ასე აშენდებოდა სამ ან ოთხსართულიანი სახლი, რომელიც თავში ოდნავ ვიწროვდებოდა და ზედა სართულებიც შედარებით დაბალი იყო. როდესაც სახლს ბოლომდე ააგებდნენ, მას დაადგამდნენ სახურავს, რომელიც შემდეგნაირად იმართებოდა: **სატვინის ხის** (იგივე **აჩუა** გლოლაში) გასადებად, რომელიც მთელს სახურავს ამაგრებდა, კედელსავე ამოაყოლებდნენ, რომელიც წვერში ვიწროვდებოდა. გადებდნენ **სატვინის ხეს**, რომლიდანაც კედლებამდე **მარწუხებს** — მრგვალ, შედარებით წვრილ ხეებს გააწყობდნენ. **მარწუხებზე** გადებდნენ **საქციელებს** (ჰორიზონტალურად გადებული წვრილი ლატნები), რომელზედაც **ყრა-ყრა** ყავარს დაალაგებდნენ. ასე დაწყობილ ყავარს ზემოდან წვრილ, გრძელ ე. წ. **საქოლის ყავარში** მოამწყვედვდნენ და ზედ **საქოლისავე** ქვებს დააწყობდნენ, რათა ქარსა და უამინდობას ყავარი არ აეშალა, არ მოეგლიჯა.

ამგვარი ტექნიკით შენდებოდა, საერთოდ, **ღუროიანი** და **ქვიტირის** სახლი (ტაბ. 1).

ბუნებულ სახლებში (ს. ს. ლები, ქიორა) შემდეგნაირად იყო სართულების მიხედვით საცხოვრებელი თუ საძეგურნი დანიშნულების განყოფილებები განლაგებული: პირველი სართული ორივე ტიპის სახლში ბოსელს წარმოადგენდა, რომელსაც ზოგ შემთხვევაში შეიძლება პატარა **კვებოვები** — სარკმლები ჰქონოდა დატანებული. ბოსლის იატაკი **მოქერილი** იყო, ე. ი. იგი დაგებული იყო შუა-შუა დახეთქილი ხის მრგვალი **ქერებით**. შუაში ბოსელს გაუკეთებდნენ **სამძვარს**, — ღარის მსგავსს, საიდანაც საქონლის **მწურე** გარეთ გამოდიოდა. ბოსლის კედლებზე ბაგას მიამაგრებდნენ. ბოსელშივე ეწყობოდა საცხვრე, სახბორე, საცხენე და ზოგჯერ ღორის სადგომიც. ხშირად ბოსელში ე. წ. **საკარტოფილე** — კარტოფილის შესანახად ფიცრით გადაკედლილი ბაგის მსგავსი მოწყობილობაც ჰქონდათ გამართული. **საკარტოფილე** ძირითადად შედგებოდა სამი განყოფილებისაგან: ერთში ღორის საქმელი უფარგის

¹ ძველებურ სახლს (ღუროიანი ქვიტირი) ჩარჩოიანი ფანჯრები არ უკეთდებოდა. ეს შედარებით გვიან ხანებში დაიწყო.

კარტოფილი იყო მოთავსებული, მეორეში ადამიანის საკმელი, ხოლო მესამეში სათესლედ გადაღებული.

ბოსლის კარი ხის ურდულით, ე. წ. **საგდლოთ** იკეტებოდა. ბოსლის კარს კედელში დატანებული ჰქონდა **სადღურე** — ქურდის ან სხვა ავი განზრახვით მისულისათვის ზემოდან მდულარე წყლის დასასხმელად.

პირველსავე სართულზე შეიძლება მარანიც ყოფილიყო მოწყობილი, ბოსლის წინ, შესასვლელთან ან გვერდზე. მარანი მთიან რაჭაში ხშირი მოვლენა იყო. მიუხედავად იმისა, რომ უწერის ზემოთ ვაზი არ ხარობს, მთის რაქის მკვიდრნი ქვევრებს მოტანილი ღვინით ავსებდნენ. მაგალითად, გლოლის მცხოვრებ ბელაშვილებს, რომელთაც სამოცსულიანი გაუყრელი ოჯახი ჰქონდათ, წელიწადში ხუთას ფუთამდე ღვინო უდგებოდათ ონის რაიონის სხვადასხვა სოფლებში ნაყიდი ვენახებისაგან. აქვე უნდა შეგვიხსნოთ, რომ მარანი მხოლოდ ღვინის შესანახავად არ იყო განკუთვნილი, მასში სხვადასხვა სახამთრო პროდუქტებიც ინახებოდა (რძის ნაწარმი, წნიღული და სხვ.) (ტაბ. 2).

ბოსლიდან მეორე სართულზე საგანგებო ერდოთი აღიოდნენ. როდესაც ღამე პატრონი საქონელს დააბინავებდა, ბოსლის კარს **საგდოლს** გაუგდებდა და ხსენებული ერდოთი, რომელსაც კიბე ჰქონდა მიდგმული, ე. წ. **საჯალაბო სახლში** ავიდოდა. **საჯალაბო სახლი** ოჯახის საცხოვრებლად იყო განკუთვნილი. იგი მთლიან, გადაუკედლავე ოთახს წარმოადგენდა, რომელსაც ფანჯრების ნაცვლად პაწია სარკმელები — კვებოები ჰქონდა დატანებული. ოთახის შუაგულში მოწყობილი იყო **ყვერბი**, რომელშიაც ერთი ან ორი რკინის კერა იდგა. კერის თავზე გამართული იყო **ნარტყელა ოჯინჯალით**. საგანგებო **საკვამურით** საჯალაბო სახლიდან კვამლი მომდევნო სართულზე აღიოდა. როგორც დუროიან, ისე ქვიტკირის სახლს წინ უსათუოდ **კარხელო** ჰქონდა მიდგმული. კარხელი მომცრო, ოთახის მსგავსი ნაგებობა იყო, მას სამი საკუთარი კედელი გააჩნდა, ხოლო მეოთხედ სახლის კედელი იყო გამოყენებული. კარხელიდან შედიოდნენ საჯალაბო სახლში. აქედანვე შეიძლება გასვლა **ბედელსა** და **დეფანში**, რომელიც ასევე მოდგმული ჰქონდა სახლს. ბედელში ძირითადად პურეულს ინახავდნენ. მას თავის შიგნით დანაყოფები გააჩნდა სხვადასხვა მარცვლეულის შესანახავად. **დეფანი** პატარა ოთახს წარმოადგენდა. მასში ინახავდნენ როგორც სხვადასხვა საოჯახო ავეჯსა და ინვენტარს, ისე საქიროების შემთხვევაში გამოყენებული იყო, როგორც ნეფე-დედოფლის საწოლი. შესაძლებელია, სახლს მიშენებული ჰქონდა **საფიცხოზელი** მარცვლეულის მზებე ვასახმობად, ვასათიციხებლად.

მესამე სართული თუ საცხოვრებლად იყო გამოყენებული, **ყვერბს** მასაც უკეთებდნენ, თუ არა და მასში საოჯახო და სამეურნეო ინვენტარს, ავეჯსა და პროდუქტებს ინახავდნენ.

მეოთხე სართული დუროებიანი იყო. მას საომარი დანიშნულება ჰქონდა. ძველად ამ სართულზე აუარებელი ქვის ლოდები ეყარა, რომელთაც სხვა საბრძოლო იარაღთან ერთად მტრის შემოსევის შემთხვევაში იყენებდნენ.

სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობებიდან, რომელთა შესახებ უკვე ითქვა, ძველი რაქის ყოფაში დასტურდება **საბძელი**, **მაჩა**, პურის საცობობი ღუმელი. საბძელში საქონლის საკვები მარაგი ინახებოდა. გვიან ხანებში, როდესაც საცხოვრებელ სახლს ბოსელი გამოეყო, საბძელი მის მეორე სართულზე მოექცა. ეს ნაგებობა ძირითადად **ქოხ-ბოსელის** საშელით არის ცნობილი.

საინტერესო ნაგებობას წარმოადგენს **მაჩა**. მას კალოს მახლობლად მართავენ, რომელშიაც დროებით, საბოლოო დაბინავებამდე ინახავენ ქორეკს ნახულსა და სამეურნეო იარაღებს. **მაჩა** კონსტრუქციულადაც და დანიშნულებითაც ერთგვარად ხევსურულ კალოს წააგავს. იგიც კალოს მსგავსად სამხრეთ კედლიან, ხოლო წინ ღიად დატოვებულ ზემოდან გადახურულ ნაგებობას წარმოადგენს.

რაც შეეხება პურის საცხობს, იგი რამდენიმე ოჯახს საერთო გააჩნდა, ანდა იგი ერთი ოჯახის კუთვნილება იყო და მეზობლები სარგებლობდნენ. ბაუმჰაუერს აღწერილი აქვს ასეთი ლუმელი — 1924 წელს. ჩვენ მიერ დადასტურებული სათანადო ნაგებობანი ამ მხრივ ხსენებული ავტორის აღწერილობას გარკვეულად ემთხვევა. ბაუმჰაუერი წერს: „მეტად ორიგინალურია პურის საცხობი ლუმლები, რომლებიც მკვეთრად განსხვავდებიან ქართული ლუმლებისაგან (გულისხმობს ალბათ თორენს—თ. თ.). ისინი ჩვეულებრივ შუა ქუჩაში არიან გამართულნი. ეს ლუმელი მიწის ზედა ნაგებობაა, გრანიტის ლოდებისაგან ნაშენი, რომლებიც დაკავშირებულია თიხით. წვიმისა და თოვლისაგან დაცვის მიზნით ლუმლის თავზე სახურავია გამართული“¹.

გარდა აქ ჩამოთვლილი სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობებისა მთის რაჭაში დასტურდება საგანგებო ქოხების არსებობა საზაფხულო სამთო საძოვრებსა და სათიბებზე. ეს ქოხი, რომელსაც ჯარგვალს (ღები) ან ხულას (ზემო რაჭა) ეძახდნენ, ძირითადად ხის ნაგებობა იყო, ყავრით ან საგანგებო ბალახით გადახურული. იშვიათად იცოდნენ ქვის ნაგებობა. ამ ქოხებში რძის პროდუქტებს ინახავდნენ და მწყემსი ქალები იძინებდნენ. ქოხში გამართული იყო ყვრბი, სადაც საქმელსა და ყველს ამზადებდნენ, კედლებზე მოწყობილ თაროებზე კი სხვადასხვა საჭირო ინვენტარი იყო დალაგებული.

ასეთი იყო ძირითადად მთის რაჭაში ძველად გავრცელებული სახლები აგებისა და მისი შიდა განლაგების თვალსაზრისით.

ონის რაიონში, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, გარდა ქვის სახლებისა, რომლებიც ამ რაიონის მთიან ზოლს ახასიათებს, შედარებით დაბლა ძირითადად ხის სახლი იყო გაბატონებული (ტაბ. 3). ხის ძველებური სახლის აგება შემდეგნაირად ხდებოდა: უპირველეს ყოვლისა უნდა დაემზადებინათ სათანადო მასალა. ხის საუკეთესო მასალად თელა ითვლებოდა, ვინაიდან ძალიან დიდხანს ძლებს, ლამაზია და ადვილი დასამუშავებელი. ამ მასალის სიმცირის გამო მას კარ-ფანჯრებისთვის მაინც იყენებდნენ გვიან ხანებში. გარდა თელისა, ხმარობენ ნაძვისა და ფიჭვის მასალას. ხის სახლის მშენებლებიც ადგილობრივი იყვნენ. ისინი ხის კარგ ხელოსნებად ითვლებოდნენ. ბაუმჰაუერი რაჭველ ხელოსნებს საუკეთესო ოსტატებად მიიჩნევს ლაზების შემდეგ².

ხის შენობას **ბალავარი** არ ჰქვია. ჯერ დააწყობდნენ **საძირკვლებს**—მსხვილ ხეებს, რომელთაც სათანადო ხელსაწყოთი (ჩულუხი, იზირი ანუ პირთხელი) ყელვებს ამოუღებდნენ, რათა ისინი ერთმანეთში ჩამჯდარიყო, გადაკვანთულიყო. ამის შემდეგ დადგამდნენ **აფრებს**, რომელთაც პირთხელითვე გვერდებს ამოუღებდნენ ფიცრების ჩასაჯდომად. თუ ფიცარი მოკლე იყო და სახლი დიდი, მაშინ მეტი **აფრები** იყო საჭირო. **აფრის** დანიშნულებაა კედლის დამაგრება, რომ იგი აქეთ-იქით არ გადავიდეს. ბოლოებში ფიცრები

¹ Fr. Baumhauer, დასახ. ნაშრ., გვ. 74.

² იქვე, გვ. 67.

გადაყენებოდა, ერთმანეთში ჩაჯდებოდა, გადაკეტავდა ერთმანეთს და აქედან წარმოედგინებოდა რად სახლის კუთხე იქმნებოდა. როდესაც კედელი სასურველ სიმაღლეს მიაღწევდა, მერე **სარტყლებს** დაადებდნენ. სარტყლები მსხვილი ხეები იყო, რომელთაც მსგავსად საძირკვლებისა ყელი გაუკეთდებოდა და ერთმანეთს გადაეკლამებოდა. სარტყლებზე შემდეგ გაიდებოდა **დამთავრების კოჭები**, რომლებზედაც ფიცარს დააწყობდნენ. ამგვარად გამართულ კერზე **ერღო** ამოიჭრებოდა კვამლის ასასვლელად. ხშირ შემთხვევაში ფიცრებს არც დააკრავდნენ ზემოდან და ოთახს მხოლოდ ყვარის სახურავი ჰქონდა ჭერად. **ღირეებსა** და **სარტყლებზე** ყურდნობოდა **საყვავის ბოძები** (საყვავე იგივე სატეინეს ხე, იგივე აჩუა მთის რაჭაში), რომლებზედაც **საყვავეს** ვადებდნენ. **საყვავეზე** მაგრდებოდა **მარწუხები**, რომლებიც **დამთავრების კოჭამდე** დადიოდა. **მარწუხებზე** **საქციელებს** გააწყობდნენ, რომლებსაც შემდეგ ყვარით დაფარავდნენ. ყვარს ამაგრებდა **ლოფორჩანი** — გრძელი, წვრილი ყვარი, იგივე **საქოლი**, რომელზედაც შემდეგ **საქოლის ქვებს** დაალაგებდნენ. ამ ტექნიკით შენდებოდა **ფიცრული დაბაზები**, რომლებიც ძველად გაბატონებული იყო ზემო რაჭაში¹. ეს დაბაზები, როგორც დავინახეთ, ერთსართულიანი იყო. ისევე როგორც ღუროიან სახლს, მასაც შუაში ყვერბი ჰქონდა გამართული ოჯინჯალით. ფიცრული დაბაზისავე დამახასიათებელი იყო **ქორედი**, რომელიც სახლის ცალ მხარეს კედელზე იყო გამართული. ქორედს იყენებდნენ სურსათისა და სხვადასხვა საოჯახო ინვენტარის შესანახავად. ფიცრის დაბაზებს, მთხრობელთა გადმოცემით, ვაჩნდა ორნამენტირებული ღედაბოძი, რომლის დამოწმება ექსპედიციამ ადგილზე ვერ შეძლო.

სამეურნეო ნაგებობანი ხის სახლებს გვერდზე ჰქონდა მიდგმული ან ცალკე კარმიდამოში იყო გამართული. თუ ბოსელი სახლს ქვემოდან არ ჰქონდა შედგმული (ეს ხდებოდა დაფერდების შემთხვევაში), მაშინ ცალკე აგებდნენ **ე. წ. ქოხ-ბოხელს**, სადაც პირველ სართულზე საქონლის სადგომი იყო მოწყობილი, ხოლო მეორე სართული საბძლის დანიშნულებას ასრულებდა. აქ ინახავდნენ საქონლის საკვებ მარაგს. სახლის გვერდზე ან კარმიდამოში, სადაც უფრო მოსახერხებელი იყო, მარანს მართავდნენ. მარანი უკედლო ნაგებობას წარმოადგენდა. მიწაში ჩაყრილ ჭურებს მხოლოდ ფარდულს გაუკეთებდნენ ზემოდან, რათა ქვევრებს თოვლი და წვიმა არ დასდენოდა ან მზის სხივი არ მოხვედროდა. მარანშივე იყო მოწყობილი ხის საწინახელიც. ზოგჯერ მარანი სახლის სახურავქვეშაც თავსდებოდა (ტაბ. 4).

ცალკე ეწყობოდა ბელელი, რომელსაც შიგნით სხვადასხვა განყოფილებები ჰქონდა სხვადასხვა ჯიშის ჰურეულის შესანახავად. სალორეს აგებდნენ ბოსლის გვერდით, რომელსაც ზოგჯერ საქათმე ჰქონდა თავზე დადგმული. რაჭის ამ კუთხეში მოწმდება **მაჩას** არსებობაც, რომელსაც იგივე დანიშნულება ჰქონდა, რაც მთის რაჭაში.

ზოგ შემთხვევაში სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობანი საცხოვრებელი სახლის ჰერქვეშაც შეიძლება ყოფილიყო მოთავსებული. სოფ. ირის მცხოვრები 88 წლის რუსუდან სოფრომის ასული ვაგნიძე გვიამბობს (მასალა ჩა-

¹ ა. კიკვიძეს აღწერილი აქვს საცხოვრებელი სახლი ქვემო რაჭაში, რომელიც გამოქვეყნებულია ენციკლის მოამბის მე-5 ტომში სათაურით „შუა-სახლი“ რაჭა-ლეჩხუმში. ჩვენ მიერ აღწერილი-მის დაბაზები პარალელს პოულობს მასთან როგორც აგებისა და მოწყობის, ისე შიდა გეგმისა და დანიშნულების მიხედვით.

წერილია 1953 წ.): „როდესაც გამოვთხოვდი, აქ დარბაზი იყო. შუაგულში ჰქონდათ. ჯერ დეფანში შემოვიდოდით და შერეო სახლში. იმ დროს იყო და ჭურჭლები იქვე იყო ჩაყრილი. სტუმარს იქ უნდა გაეგო, სადაც ჭურჭლები იყო. სახლში ცალმხარეს იატაკზე ჭურჭლები იყო გაწყობილი და შიგ (ცხენები) ვეება. ორი ცხენი ვეყავდა და ორივეს სახლში ვინახავდი. — ცხენი რომ სახლში არ იყოს, დაყრუდებოა. — იცოდნენ. ცხენი ვისაც ეყოლებოდა, სახლში უნდა ჰყოლოდა. ქათმებისათვის სახლში ჯოხები იყო გაკეთებული და იმაზე ისხდნენ.

ბოსელი ცალკე იყო. ვინც იმისთანა ადგილას ესახლა, რომ გვერდი (ფერდობი) იყო, ბოსელი ქვეშ გამოიჭრებოდა, თუ არა ბოსელზე ქოხს დაადგამდნენ. კალო ცალკე იყო. მაჩა ვისაც შეეძლო დაადგამდა, ვისაც არა და არა.

ნეფე-პატარაღას ზოგჯერ ბელის თავზე დააწვეინდნენ. ვისაც შეეძლო პატარა ოთახს გაუმართავდა.

დარბაზს დიდი დედაბოძი ჰქონდა, დაჭრელებული ძალიან. შუაგულს თავზე ოჯინჯალი ჰქონდა. ჭერებს ვაეწყობდით კედლიდან და იმას ქორედს ვეძახდით. ვინახავდით ზედ რაც გვინდოდა. ქათმებიც შესხლებოდნენ და ზედ კვერცხებს სდებდნენ.

ჩემსობას ძვირად ვინმეს ჰქონდა კარგი სახლი. კრამიტით და ცინკით არავის ჰქონია დახურული. შუაგულს ჰქონდა ყველას და სხე.

ხის სახლს, ქვის სახლთან შედარებით, უპირატესობას იმ მხრივ ანიჭებდნენ, რომ მისი სხვაგან გადატანა ანდა საშენ მასალად გამოყენება შეუძლებოდა. მას შემდეგ, რაც მასობრივად დაიწყო ძველებურ სახლთა გადაკეთება თუ ახლის აგება, ძველი დარბაზები ქვისაგან ნაგებ ქვედა სართულს დაედგა თავზე, რა თქმა უნდა, მეტ-ნაკლებად რესტავირებული სახით.

სახლის მესამე სახეობად მასალის მიხედვით ე. წ. პალატინი სახლი გვევლინება, რომელიც ძველად ნაკლებად იყო გავრცელებული რაჭაში. პალატინი ისეთ სახლს ეწოდება, რომელსაც პირველი სართული ქვისაგან ნაგები, ხოლო მეორე ფიქრისა აქვს. მისი აგებისა და გადახურვის ტექნიკა არ განსხვავდებოდა ჩვენ მიერ უკვე აღწერილი სახლების აგების წესისაგან. ქვის კედლებიცა და ხისაც ადგილობრივი ცოდნა-გამოცდილების მიხედვით შენდებოდა, ოღონდ, როდესაც ქვის პირველი სართული მოთავდებოდა, დირეს ნაცვლად კოჭებს დაადებდნენ. კოჭები ორგვარია — სიგრძისა და სიგანის. სიგანის კოჭები სიგრძისას ამაგრებს, შემდეგ ფიცრები გაიწყობა, შავი იატაკი გაკეთდება, რაზედაც იატაკს დააგებენ და ამის შემდეგ დგამენ ხის მეორე სართულს. პალატინმა სახლმა ძირითადად შეცვალა ხის სახლი, იგი ამჟამად ზემო რაჭაში გაბატონებული სახლის ტიპად შეიძლება ჩაითვალოს (ტაბ. 5).

საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ მანამდე კანტი-კუნტად მიმდინარე სახლის გაუმჯობესების ცდებმა თანდათან მასიური ხასიათი მიიღო, რამაც განსაკუთრებით ფართო გასაქანი ჰპოვა საკოლმეურნეო წყობილების განმტკიცების შედეგად. რევოლუციის შემდგომი პერიოდის სიძნელეების გადალახვის შემდეგ, როდესაც ადგილზე ფართოდ გაიშალა სწავლა-განათლების ქსელი, გაყვანილ იქნა საავტონომილო გზა, რითაც მანამდე მოწყვეტილი კუთხეები კულტურულ ცენტრებს დაუკავშირდა, დაარსდა კულტურულ-ადმინისტრაციული დაწესებულებები, ადგილებზე შეიქმნა ინტელიგენ-

ციის საკუთარი კადრები, საკოლმეურნეო ცხოვრება გამტკიცდა, ცხადია გენდამიანი ხის გაზრდილ მატერიალურ და კულტურულ მოთხოვნილებას ველარ დააკმაყოფილებდა ნახევრად ბნელი, გაბოლილი მოწყობილი ბინა. დღევანდელი რაჭის სოფლებში იშვიათობას წარმოადგენს დუროიანი, ქვიტკირისა და ხის დარბაზული ტიპის სახლები. ლამაზი, ორ-სამ სართულიანი შესანიშნავად მოწყობილი აივნებიანი ქვისა თუ პალატიანი სახლების რიგი სოფელს ახალ შესახედაობას აძლევს. თქმა არ უნდა იმას, რომ რაქველი გლეხი უცებ არ მისულა ახლებური ტიპის სახლამდე. ცხადია, შუალედი საფეხურები არსებობდა, რომელთა გავლის შედეგად ჩამოყალიბდა ახალი საცხოვრებელი სახლი, რომელიც პასუხობს ახალი, სოციალისტური ცხოვრების შედეგად შექმნილ ვითარებას, კულტურული ცხოვრების პირობებს.

რაქული სახლის ცვალებადობა თავდაპირველად, ისევე როგორც ამას ხეცურეთის სინამდვილეში აქვს ადგილი¹, საცხოვრებლად განკუთვნილი ბინის ფართობით დაიწყო. უპირველეს ყოვლისა, როგორც ეს უკვე თავის დროზე აღნიშნული ჰქონდათ ჯანდიერსა და ლეჩავას, დუროებიან სახლს გაუუქმდა დუროებიანი მეოთხე სართული, დაჰკარგა რა მან თავისი დანიშნულება. დუროებმოშლილი სახლი ძირითადად სამსართულიან ე. წ. ქვიტკირის სახლად დარჩა. ეს ვითარება შედარებით ადრეულია და მას სახლის შიდა გეგმის მიხედვით დიდი ცვალებადობა არც გამოუწვევია. შემდეგში თვით ამ სახლმა განიცადა ცვალებადობა დუროიან სახლთან ერთად.

ეს ცვალებადობა გამოიხატა სახლის შიგნითა, საცხოვრებლად განკუთვნილი ფართობის გადაკეთებაში. ამგვარად გადაკეთებული სახლები თავდაპირველად გარეგნული ფორმით სავსებით უცვლელნი რჩებიან. რაქული ქვიტკირის სახლებისათვის დამახასიათებელი გარეგანი სადა, მკაცრი და სწორი ხაზები, თითქმის ყრუ კედლები და ორფერდა ყაბრის სახურავი ისევ ძალაში რჩება, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ბუხრისათვის განკუთვნილი ადგილის კედლის საერთო ხაზგარეთ გამოწვევას. კერის ბუხრით შეცვლამ თავდაპირველად გარეგნულად ეს ცვლილება მოახდინა გადაკეთებულ სახლებში, რაც შემდეგ საერთოდ დარჩა ძალაში, ყველა ახლებური სახლს, რომელსაც ბუხარი გააჩნია, საბუხრე ადგილი გამოწვეული აქვს.

ამგვარ სახლებში ასევე უცვლელად რჩება პირველი, სამეურნეო დანიშნულებისათვის განკუთვნილი, სართული. იგი კვლავ ბოსელია და თავის დანიშნულებას ძველებურად ასრულებს ყოველგვარი ცვალებადობის გარეშე. რაც შეეხება ყოფილ საჯალაბო სახლს — მეორე სართულს, აქ უკვე საკმაო სხვაობას ვხედავთ ძველთან შედარებით. ამ ოთახში, როგორც უკვე ზღვნიშნეთ, მოშლილია კერა. იატაკი ფიცრით მოგებულია, ქერი ასევე ფიცარგაკრული. სახლს ჰაწია კვებობის ნაცვლად უჩნდება მოზრდილი თანჯრები. კედლები შეღესილია, შიდა მოწყობილობა ახალი.

ახეთ სახლთა რიგს განეკუთვნება სოფ. ღებში ივანე პანტელეიმონის ძე გავაშელის სახლი. ოჯახის უფროსის გადმოცემით, ეს სახლი ძველებური იყო, რომელსაც ყველა მისთვის დამახასიათებელი ელემენტი გააჩნდა (ქვის კარსელი, საჯალაბო სახლი შუაეცხლით, ერდო, სადღურე, კვებობები, მიწის იატაკი). ეს სახლი ორსართულიანი იყო. პირველ სართულზე ბოსელი იყო მოწყობილი, მეორეზე კი, როგორც აღვნიშნეთ, საჯალაბო სახლი.

¹ თ. ოჩიაიური, დასახ. ნაშრომი.

2. მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, ტ. IX

როდესაც მისი გადაკეთება გადაწყვიტეს, კედლები არ დაუნგრევია მხოლოდ ფანჯრისა და ბუხრისათვის კედელი გამოანგრის. ჩასვეს ფანჯარა, გამართეს ბუხარი. მიწის იატაკზე კოჭები გააწვეს და შემდეგ ზედ ფიცრის იატაკი დააგეს. ასევე რესტავირებულ იქნა ჰერი: დააღაგეს ახალი კოჭები, ზედ გააწვეს ახალი ჰერი, მოაყარეს მიწა და ლამფა გააკრეს. კედლებს ჩამოათხიკეს ჰვარტილი და თეთრად შელესეს. ძველი კარსელი გამოყენებულ იქნა სამზარეულოდ, დეფანი პატარა საცხოვრებელ ოთახად გადაკეთდა, ხოლო ბეღელი გვიან გატანილი იქნა ცალკე, ეზოში. ამჟამად ყოფილი საჯალაბო სახლი წარმოადგენს ფართო, ნათელ ოთახს, რომელიც უკვე ქალაქური ავეჯითაა მოწყობილი (ტაბ. 6). ყოფილი კარსელის წინ მას აივანიც აქვს მიშენებული, პირველ სართულზე ბოსელი კი უცვლელად არის წარმოდგენილი.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ჩვენ მიერ აქ აღწერილი და მისი ტიპის სახლები იმით იქცევა ყურადღებას, რომ მასში მომხდარი ცვლილებები სახლის გარეგან იერზე არ ასახულა, ძველი ქვიტიკრის ფორმა მათ თითქმის უცვლელად შენარჩუნებული აქვთ.

ძველებური სახლის გადაკეთების მეორე სახედ შეიძლება ჩათვალოს იმგვარად გადაკეთებული სახლები, როდესაც სიახლე მის გარეგნულ, განსაკუთრებით ფასადის, მხარეს იგრძნობა. მართალია, სახლის კედლები და მისი პირველი სართული უცვლელად რჩება, მაგრამ დანარჩენი მეორე თუ მესამე სართული სულ სხვანაირადაა მოწყობილი როგორც შეიშენეთ, ისე გარეგნული იერით. სანიშნოდ შევხებით სოფ. ღების მცხოვრებ მირიან მიხეილის ძე გავაშელის სახლს (ტაბ. 7). ეს სახლი ძველად ტიპური ღუროიანი სახლი იყო. პირველ რიგში მას ღუროები მოუშალეს, ხოლო შემდეგ დანარჩენი სამი სართული ახლებურ ყაიდაზე გადააკეთეს. დღეს ამ სახლს პირველ სართულზე ბოსელი აქვს მოთავსებული, რომელსაც თავისი პირვანდელი სახე არ შეუცვლია (ტაბ. 8). მასში, გარდა საქონლის სადგომისა, წარმოდგენილია—საცხვარი, სათხე, სალორე, საკარტოფილე. მეორე სართულს, ყოფილი საჯალაბო სახლის წინ კარსელი მოშლილი აქვს, რომელსაც ძველად თავზე ბეღელი ჰქონდა გამართული. პირდაპირ შევდივარ ფართო ვრცელ დარბაზში, რომელსაც ფიცრის ჰერი და იატაკი გააჩნია, კედლები შელესილია თეთრად, აქვს მინებჩასმული ფართო, მაღალი ფანჯრები. კედელში დატანებულია ბუხარი, რომელშიაც საკიდელია ჩამოკიდებული. ამ სახლშიც მხოლოდ იმ კედელს დაჭირდა გამონგრევა, სადაც ბუხარი უნდა აეშენებინათ. ეს ოთახი ასრულებს მთელი ოჯახის მირიანად სამყოფოს დანიშნულებას ამჟამადაც, აქ ჰაშენ, საქმიანობენ, იძინებენ (ტაბ. 9).

რაც შეეხება მესამე სართულს, მისი წინა კედელი საცხებით მოშლილია და აივანი გამართული ნახევარზე, რომლის უკან ფართობი ორ ოთახადაა გადაკედლილი. აივნის მიდგმის გამო, რამაც წინა კედლის მოშლა გამოიწვია, საჭირო შეიქნა ახალი კედლის ამოყვანა ხსენებული ოთახებისათვის. ეს ოთახები სრულიად ახალია, რაჭული ძველებური სახლისათვის არადამახასიათებელი. მათი გამართვა და მოწყობა ქალაქური ტიპისაა (ტაბ. 10), ამავე დროს მისი ორნამენტირებული აივანი ახალ ელემენტს წარმოადგენს.

ამ სახლშიც, როგორც დავინახეთ, მხოლოდ საცხოვრებელი ფართობია შეცვლილი და დამატებით ახალი ოთახებია წარმოქმნილი. სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობანი კი კვლავ პირველ სართულზე უცვლელად დარჩა.

დუროიანის სახლის ამგვარად გადაკეთების ბევრი მაგალითი დასტურებული ლეზში. ასეთ სახლებში კარგად ჩანს ძველისა და ახლის შერწყმის სურათი (ტაბ. 11).

დუროიანი და, საერთოდ, ქვიტყირის სახლების გადაკეთების დადებით მხარედ ადგილობრივი მიიჩნევენ იმ გარემოებას, რომ ეს სახლები მოცულობით დიდი, კედლები მკვიდრად ნაგები და გამძლე. მთხრობელთა გადმოცემით ხელახლად აგება უფრო ადვილია, ვიდრე ამ კედლების დანგრევა. მიუხედავად ამ ღირსებისა, ასეთ სახლს ჰიგიენური თვალსაზრისით უარყოფითი მხარეები გააჩნია. „უსუფთაოა, როცა ბოსელი სახლშია და სუნიც ცუდი“ — აღნიშნავენ მთხრობელები.

იქ, სადაც ხის დარბაზები იყო წარმოდგენილი, ცვალებადობა ასევე თანდათანობით მიმდინარეობდა. ხის სახლების გადაკეთების კარგ მაგალითს ვეჩენებთ სოფ. ირის (ზემო რაქა) მცხოვრებ სიმონ გიორგის ძე გაგნიძის სახლი. თავდაპირველად ამ ოთახს ოჯინჯალიანი ხის დარბაზი ჰქონდა, კვამლისაგან შავად გამურული კედლებით. კედლები ცულით გამოთლილი ფიცრისაგან იყო შეკრული. იატაკი ნაწილობრივ ფიცრისა იყო, ნაწილობრივ კი მიწისა, ვინაიდან ფიცარდავებული იატაკის ქვეშ ბოსელი იყო მოთავსებული. ოთახი ერთი თვალი იყო.

მთელი ოჯახი ამ ერთ ოთახში ცხოვრობდა. ერთ კუთხეში ოჯახის უფროს ცოლ-ქმარს ეძინა, მეორეში კი შვილსა და რძალს. სახურავი ყავრით ჰქონდათ დახურული.

გარკვეული ხნის შემდეგ ოჯახის რძლის ინიციატივით ეს სახლი დაუნგრევიათ და ოთახებდა გადაუკეთებიათ, აუშენებიათ ქვიტყირის კედლები. სახლი სამად იყო გაყოფილი. შუა ადგილი მიწით ამოუვსიათ და საცხოვრებელი ოთახის იატაკად უქცევიათ (მიწის იატაკს ამჯობინებდნენ პრაქტიკული მიზნით — ხეს მეტი მოვლა და სისუფთავე სჭირდება), აქეთ-იქით აგებულ ოთახებს კი ქვეშ სართულები ჰქონდა — ერთს სარდაფი, მეორეს ბოსელი. ორივე ოთახს ფიცრის იატაკი გააჩნდა. ორივე მათგანი სასტუმრის დანიშნულებას ასრულებდა. მისი ორსართულიან სახლად აგების წინააღმდეგ ოჯახის უფროსი წასულა: „მამამთილი წავიდა წინააღმდეგი — მერცხალი ხომ არა ვარ მაღლა შეეფრინდე და ჩამოეფრინდეო“ — მოგვითხრობს ოჯახის რძალი. ამ სახლს გვერდზე ჰქონდა მოთავსებული ბელელი, თონე, ქოხსაბძელი.

ოჯახის უფროსის გარდაცვალების შემდეგ კვლავ შეუდგნენ სახლის გადაკეთებას. დაანგრიეს ძველი და ააგეს ახალი ორსართულიანი პალატაიანი სახლი (ტაბ. 12). ძველ დარბაზს დედაბოძი ჰქონდა, იგივე გადაჰყვა მას პირველი გადაკეთების დროსაც. მაგრამ საბოლოოდ როდესაც ააგეს სახლი, იგი დახერხეს და თავახეს კედლებთან აქეთ-იქით შეუყენეს. ამჟამად ამ სახლს თავახე აქვს, მაგრამ მას დედაბოძის ნაცვლად გვერდებზე შედგმული სვეტები ამაგრებს. ოთახი მთლიანია, გადაუკედლავე. ასევე მეორე სართულის ოთახიც. პირველ სართულზე გამართულია ბუხარი. ორივე სართულს წინ ორნამენტირებული აივანი გააჩნია. პირველი სართულიდან კიბე მეორე სართულის აივანზე ადის, რომლის ქვეშაც ბედელია მოწყობილი (ტაბ. 13). მეორე სართულიც, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მთლიანი დარბაზია, ოღონდ კიბის თავზე ასასვლელთან პატარა ოთახია გამართული, რომელიც დიდი დარბაზისაგან იზოლირებულია. ასეთი პატარა ოთახი ყოველ სახლს ახლავს განსაკუთრებული შემთხვევების (ქორწილი, სტუმრიაწობა) დროს

გამოსაყენებლად. მეორე სართულის ოთახი ფიცრებისაგანაა შექმნილი. წინ კი, როგორც აღვნიშნეთ, მოჩითული, ხეზე კვეთილი ორნამენტული შემკული აივანი აქვს (ტაბ. 14).

სამეურნეო ნაგებობები, გარდა ბედლისა, მის გამოყოფილი აქვს (თონე, ბოსელი და სხვ.).

განსხვავებით ძველი სახლის გადაკეთებისაგან — შენდება სრულიად ახალი სახლები, რომლებიც ძველისაგან განსხვავებულნი არიან როგორც თავისი შიდა გეგმით, ისე გარეგნული იერით. სახლს უჩნდება ახალი ოთახები, რომელთა დანიშნულება მკვეთრად ჩამოყალიბებული არ არის. ძირითადად მათ სასტუმროდ და ოჯახის სამყოფოდ იყენებენ. მართალია ახლებური სახლები გეგმითა და ფასადით ძველისაგან განსხვავდებიან, მათ აშენებაში ფართო გასაქანი აქვს ცალკეულ ოსტატთა შემოქმედებით უნარსა და ოსტატობას, მაგრამ რაქველთა ყოფისათვის დამახასიათებელი საჭირო ოთახები თუ სათავსოები მასში მაინც არის წარმოდგენილი. რაქველი ოსტატი ახლებურად გეგმავს სახლს და შესანიშნავად ამკობს მის ფასადს. ასეთი სახლის ნიმუშად შეიძლება დავასახელოთ სოფ. ლებში მალაქია ლუკას ძე ლობჯანიძისა და სოფ. გლოლაში ირინე ბელაშვილის სახლები (იხ. ტაბ. 15, 16). მალაქია ლობჯანიძის სახლის ფასადი მთლიან მონუმენტურ შესახედაობას ქმნის. მისი წინა კედელი თალისებურად არის ამოყვანილი, ხოლო მთლიანად სახლი ერთი შეხედვით ტაძრის ფორმისაა. თალის თავზე გამოდის პატარა აივანი, რომელსაც მეტად მდიდრად მოჩუქურთმებულ-მოჩითული სვეტის თავები და მოაჯირი გააჩნია. მიხედვით ხეში ამოკვეთილია ხელოსნის სახელი შიგა და შიგ ხელის, ჩაქუჩისა და ცულის გამოსახულებებით შემკული: „ვიქტორ თედორეს ძე გავაშელმა მოაწყო“. აივნის ზედაკუთხეში ასევე სახლის აგების თარიღია დასმული. თალის მეშვეობით გავდივართ სახლის უკანა მხარეს, სადაც ორივე მხრივ პაწია ქვის კიბეებით შესასვლელია პირველი სართულის ოთახებში. ეს ოთახები თალის აქეთ-იქით მხარეს არის მოთავსებული და მათ საჯალაბო დანიშნულება აქვთ. თითოეულ მათგანში განაყარი ძმები ცხოვრობენ. ორივეში ნოწყობილია ბუხარი, ხოლო კედელში დატანებულია პურის საზელი ვარცლი, რომელსაც გარეგნულად კედლის კარადის შეხედულება აქვს.

ეს ვარცლი ძველი რაქული ყოფისათვის იყო დამახასიათებელი. ვარცლი სულ სამი თაროსაგან შედგება: ქვედა თარო, რომელსაც თავისი კარი გააჩნია, ქურქლის შესალაგებლად არის გამოყენებული, მას არმანა ეწოდება. მეორე თაროზე ვარცლია მოწყობილი. შუქი აქ მის კედელში ჩატანებული მცირე სარკმელით გარედან შემოდის. მესამე თაროს პატარა უჯრები აქვს დატანებული კვლავ ქურქლის შესალაგებლად.

ამ ოთახებში წარმოდგენილი ბუხრები ამჟამად რკინის ლუმლის შესადგმელადაა გამოყენებული. ორივე ოთახი გადაუკედლაჳია. თითოეულ მათგანს გააჩნია აივანი, აივან-ქვეშ მოწყობილია სალორებები (ტაბ. 17).

მეორე სართულზე ფასადის მხრიდან აივანს მიღებული აქვს ქვის კიბე, საიდანაც ავდივართ მეორე სართულზე. ეს სართულიც ფართო ტალანით ორად არის გაყოფილი, თითოეულ ოთახს გასახსნელი კედლები გააჩნია ტალანის მხრივ.

ეზოსაკენ მოწყობილია მთლიანი შუშაბანდი, რომლის ორივე მხარეს პატარა ოთახებია გადაკედლილი (ტაბ. 18).

ამ სახლში ქვედა სართულის ოთახები კვლავ საჯალაბო სახლის დანერგვას უნდა დასრულდეს, ხოლო მეორე სართულის ოთახები სასტუმროდ არის განკუთვნილი. სამეურნეო ნაგებობები მისგან, გარდა სალონისა, გამოყოფილია და სახლის ეზოში მოთავსებული.

ახალი სახლები მთის რაქაში, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, ფასადისა და, საერთოდ, გარეგანი ფორმის მიხედვით ნაირსახეობას ამჟღავნებენ. საერთოდ, ყველა მათგანისათვის შეიძლება ჩაითვალოს აივნების მოწყობა შესანიშნავად ორნამენტირებული მოაჯირებითა და სვეტისთავეებით, აგრეთვე ოთხფერდა სახურავით გადახურვა, ამავე დროს ძირითადად ქვის მასალის გამოყენება მშენებლობაში.

ახალი სახლის ჩამოყალიბებაზე გარკვეული ზემოქმედება იქონია როგორც მეზობელ კუთხეებში გავრცელებულმა სახლებმა, ისე ადგილობრივად აგებულმა კულტურულ-ადმინისტრაციული დანიშნულების შენობებმა და საკოლმეურნეო-სამეურნეო ნაგებობებმა, ამასთან ერთად საკურორტო მშენებლობამ აგარაკ შოვეში, განსაკუთრებით სოფ. გლოლაში არსებულ სახლებზე.

რაქველი ოსტატები, გადაიან რა სამუშაოდ საქართველოს სხვა კუთხეებში, იქ შეძენილ მათთვის სასურველ ცოდნას ახმარებენ საკუთარი სახლების მშენებლობას. ეს განსაკუთრებით ითქმის აივნების ორნამენტებით შემკობაზე, ცალკეული სახის ორნამენტები, როგორც მთხრობლები აღნიშნავენ, შემოტანილია ამბროლაურის რაიონიდან, დასავლეთ საქართველოს სხვა კუთხეებიდან, კახეთიდან და სხვ. ამავე დროს, ზოგჯერ იყენებენ ადგილობრივ ინტენერ-არქიტექტორთა რჩევა-მითითებებს და სახლს მათ მიერ შედგენილი პროექტის მიხედვით აშენებენ.

ამგვარად, თანამედროვე რაქულ საცხოვრებელ ნაგებობებს თუ გადავავლებთ თვალს, შეიძლება დავადგინოთ ძველი სახლის ახლებურად შეცვლის გარკვეული საფეხურები:

1. ხდება ძველებური სახლის ნაწილობრივი შინაგანი გადაკეთება ისე, რომ იგი ვარგუნულად ძველ სახეს ინარჩუნებს. კეთილმოწყობილი ხდება მხოლოდ ოჯახის საცხოვრებლად განკუთვნილი ფართობი, სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობანი სახლს კვლავ უცვლელი სახით თან ახლავს.

2. ძველებური სახლი იმგვარადაა გადაკეთებული, რომ მასში არსებითი ცვლილებებია მომხდარი როგორც გარეგნული იერის, ისე საცხოვრებელი ფართობის სხვარივად მოწყობის მხრივ. მას უჩნდება აივანი, კეთილმოწყობილი ხდება საჯალაბო სახლი, ჩნდება სრულიად ახალი ტიპის დამატებითი ოთახები. სამეურნეო ნაგებობანი აქაც ძველებურადვე წარმოდგენილი.

3. შენდება ახალი, ძველისაგან სრულიად განსხვავებული, სახლი როგორც გეგმით, ისე ფასადით. სახლი მხოლოდ საცხოვრებელ დანიშნულებას ასრულებს. მისგან გამოცალკევებულია სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობანი.

აქვე შევნიშნავთ, რომ ახლებური სახლისაგან ძირითადად ისეთი სამეურნეო ნაგებობებია გამოყოფილი, რომლებიც ჰიგიენური პირობების დაცვას უშლიან ხელს. ასეთებია: ბოსელი ქოხ-ბოსელის სახით, საბძელი, სალორე, საქათმე და სხვ. სახლს შეიძლება თან ახლდეს თონე, ბეღელი, მარანი.

დღევანდელ ვითარებაში წარმოდგენილი ბოსელი ჩვეულებრივ მომცრო ზომისაა. საკოლმეურნეო წყობილების პირობებში, როდესაც საქონელი გაერთიანებულია, დიდი მოცულობის ბოსლის საქიროებაც მოხსნილია.

მიუხედავად იმისა, რომ რაქულმა საცხოვრებელმა სახლმა არსებითი ცვლილებები განიცადა და ახალ, ძველისაგან განსხვავებულ სახლად ჩამო-

ყალიბდა, მასში მაინც თავს იჩენს ადგილობრივი, ძველიდან მომდინარე ტრადიციებისა და ცოდნა-გამოცდილების გამოვლინება.

პირველ რიგში ეს ითქმის მშენებლობის ტექნიკასთან დაკავშირებით. ქვიტყირის შენობასაც და ხისასაც ძველი, ადგილობრივი ცოდნის საფუძველზე აგებენ. ამ ოსტატობის შესანიშნავი ტრადიციები წარმატებით ხორციელდება ახალი სახლებისა თუ სამეურნეო ნაგებობათა შენების დროს.

მშენებლობის დროსვე შემორჩენილია ურთიერთდახმარების წესი, რაც გამოიხატება სამუშაო ძალით დახმარებაში, ოჯახის მოვლაში, მუშათათვის პურის გამოცხობასა და სხვ.

ძველის გავლენა იგრძნობა ახალ საცხოვრებელ სახლებში—უზარმაზარი გადაუქედლავი საოჯახო ოთახის არსებობაში. ეს ოთახი მთელი სართულის სიგრძე-სიგანეზეა გადაქიშული და მას საჯალაბო სახლის დანიშნულება აქვს. ასეთი ოთახები, როგორც ზემოთ დავინახეთ, დამახასიათებელი იყო ძველებური ტიპის სახლისათვის. დღეს იგი ყოველი ახალი სახლის არსებითი ნაწილია. ადგილობრივთა თქმით—კაცის თავზე ქირიც მოსალოდნელია და ლხინიც, ხალხიანობას კი დიდი ოთახები ესაჭიროებოა.

ძველი ტრადიციის გავლენა უნდა იყოს, როდესაც ამ დიდ დარბაზთან ერთად პაწია ზომის ოთახის გადაკედვლას ახერხებენ აივნის ნაწილის ხარჯზე. ეს ოთახები ყოფილი დეფანის დანიშნულების მატარებელი ჩანს ნაწილობრივ. მას ნეფე-პატარძლის საწოლად იყენებენ.

ძველი ტრადიციით შემორჩენილია აგრეთვე ახალი სახლის კედელში დატანებული პურის საცხობი ვარცლი, რომელიც უფრო ჭურჭლის კარადის დანიშნულებას ასრულებს ბოლო ხანებში.

საინტერესოა ძველიდან მომდინარე ცოდნასთან დაკავშირებით ძველებური სახლის დუროების მსგავსი ორნამენტის გადატანა ხეში აივნის მოაჯირებისა და სვეტების შესამკობად. ძველებურივე წესით მართავენ სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობებს—მარანს, პურის საცხობ ღუმელს, თონეს, ქობ-საბძელს, მაჩას და სხვ.

ჩვენ შევხვით თანამედროვე რაქაში არსებულ სახლთა ტიპებს, მისი ჩვენამდე მოღწეული ძველი ფორმიდან ახლამდე და ვაჩვენებთ შესაძლებლობის ფარგლებში ის გზები, რომელთა გავლენითაც ჩამოყალიბდა ახლებური სახლი. ისევე, როგორც ძველი ტრადიციის გავლენაზე ვილაპარაკეთ ახალ სახლებთან დაკავშირებით, შესაძლებელია სიხალესაც მოვუყაროთ ერთად თავი და ჩამოვთვალოთ ის, რაც არაღამახასიათებელი იყო ძველი რაქული ყოფისათვის, თუმცა მასზე ამათუიმ საკითხთან დაკავშირებით უკვე იყო საუბარი.

სიახლე თავს იჩენს, პირველ რიგში, საცხოვრებელ სახლში ახალი ოთახების წარმოქმნასა, რომელთაც საჯალაბო სახლისაგან განსხვავებით ძირითადად სასტუმრო დანიშნულება აქვთ, და ამ ოთახების ქალაქურ ყაიდაზე მოწყობაში (შელესვა, შეღებვა, კარგად დამუშავებული ხის მასალის გამოყენება, ოთახების ახალი ავეჯით მოწყობა და სხვ.).

ამასთან დაკავშირებით აღსანიშნავია სახლის გეგმისა და ფასადის ძლიერად შეცვლა, რომელიც დადგენილ ნორმებს აღარ ემორჩილება და ადგილობრივ ხუროთა შემოქმედების შედეგად იქმნება, თუმცა მასში წარმოდგენილია ყველა ის ოთახი და სათავსო, რომელიც რაქველთა ყოფისათვისაა საჭირო.

ახალ ვითარებას მიეწერება, აგრეთვე, სამეურნეო ნაგებობათა გამოყოფა საცხოვრებელი სახლისაგან (ბოსელი, საბძელი, სალორე და სხვ.), რაც

გამოწვეულია, ერთი მხრივ, კულტურული ცხოვრების მოთხოვნილებით, ხოლო, მეორე მხრივ, გარეშე მტრის შემოსევის საშიშროების მოსაზრებით.

ვანსაკუთრებით სიახლე ჩანს სახლის გარეგან ვაფორმებაში, მდიდარი ორნამენტირებული ხის მასალით აივნებისა და სვეტის თავების მოწყობაში.

საინტერესოა, რომ მთის რაქაში, სადაც ქვის შენობები იყო წარმოდგენილი, აივნები და ისიც ორნამენტირებული მოაჯირებით სრულიად არ იცოდნენ. ასევე მცირედ იყო იგი გამოყენებული ხის შენობების მიმართაც ზემო რაქის სოფლებში (ირი, შოუბანი, ღარი, წედისი და სხვ.). დღეს ამ მხრივ, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, სულ სხვანაირი სურათი გვაქვს—რაქული სახლის ერთ-ერთ მთავარ შემამკობლად სწორედ აივანთა ორნამენტირება გვევლინება. საყურადღებოა, რომ ხელოსნები ხშირად თვითონ ქმნიან ორნამენტთა ახალ სახეებს, რომელშიაც მდიდრადაა გამოყენებული სოციალისტური ყოფისათვის დამახასიათებელი ორნამენტები—ჩაქუჩ-ნამგალი, ვარსკვლავი სხივებით და სხვ. ძველი და ახალი ელემენტები მეტად მოხერხებულადაა ერთმანეთთან ჩაგრებილი და ერთი მთლიანი ჰარმონიული ორნამენტის სახე იქმნება.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ იშვიათად, მაგრამ მაინც ზოგ შემთხვევაში რკინის ჩანგლებისა და მარწუხების გამოყენების ფაქტები ბოსლის ხეების ერთმანეთთან დაკავშირების მიზნით, ასევე რკინის რელსის ხმარება ბოსლის თავის ნაცვლად, აგრეთვე კრამიტის გამოყენება სახლის გადასახურავად.

ძველი, მდიდარი საამშენებლო ცოდნა-გამოცდილების არსებობას ხალხში დამატა ახალი ცოდნა, რის შედეგადაც შეიქმნა ახალი ტიპის საცხოვრებელი სახლი, რომელიც შეესატყვისება როგორც ვაზრდილ კულტურულ მოთხოვნილებას, ისე მეურნეობის ადგილობრივ წასიათს.

Т. А. ОЧИАУРИ

НОВЫЕ ЖИЛЫЕ ПОСТРОЙКИ В ОНСКОМ РАЙОНЕ

Резюме

В районе Они, который включает в себя Земо Рачу и его горную часть (Горная Рача), в прошлом, главным образом, были распространены дурониани и квиткирули и деревянные дома (деревянные дарбази). Из этих домов дурониани и квиткирули встречались в горной части Земо Рачи, а в остальных местах — деревянные дарбази. В упомянутых домах как жилые, так и хозяйственные постройки помещались под одной кровлей.

После советизации Грузии, в особенности при упрочении колхозного строя, быстрым темпом меняются старинные дома в соответствии с возростанием культурно-экономических требований колхозников.

Эти изменения происходят по определенной последовательности: 1. В первую очередь внутри старинных домов переделывают и благоустраивают предназначенную для жилья площадь, хозяйственные помещения при этих домах остаются в нетронутом виде.

2. Старинные дома переделаны таким образом, что изменения внесены как во внешний облик, так и во внутреннем устройстве. При таких домах строятся балконы, т. н. сажжалабо сахли, где в основном обитают члены семьи, становится благоустроенным. Появляются дополнительные комнаты; хозяйственные постройки при этих домах остаются без изменения.

3. Воздвигаются новые дома, совершенно отличные от старинных домов как по своему внутреннему плану, так и по фасаду. Такие дома в ос-

новном жилье и от них отделены хозяйственные постройки (სახლი, მუხაკი, ღებნი, სინჯი, მანქანა, ხეხილი, ბაღი, კარბი, ხაჭაპური, ხაჭაპური, ხაჭაპური, ხაჭაპური).

Дома нового типа, в основном двухэтажные с балконами, светлые, чистые и благоустроенные. Эти дома вполне соответствуют современной культурной жизни и местным географическим и хозяйственным условиям.

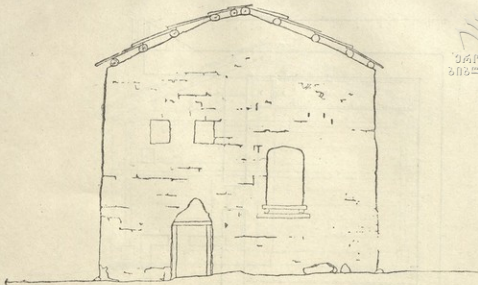
ტაბულების სია

- ტაბ. I. ირინე დავითის ახ. ბელაშვილის ძეგლი სახლის ფასადი (ს. გლოლა)
- ტაბ. II. დავით ქიტხას ძე გავაშელის სახლის პირველი სართულის გეგმა: 1. ბოსლის კარი, 2. მარანი, 3. საქათმე, 4. ბოსელი; ა. ბაგა, ბ. სალორე, გ. საცხვრე, დ. საკარტოფილე
- ტაბ. III. ი. ყავლაშვილის სახლის ფასადი (ს. შოუბანი)
- ტაბ. IV. სიმონ ვახილის ძე ჯოზაძის სახლის პირველი სართულის გეგმა (ს. შეიდანის): 1. პალატის წინ კარები, 2. საცხოვრებელი ოთახი, 3. საკუქნაო, 4. კურ-მარანი, 5. სამზარეულო; ა. საწნახელი, ბ. კურები
- ტაბ. V. სიმონ ვახილის ძე ჯოზაძის სახლის ფასადი
- ტაბ. VI. ივანე პანტელეიშონის ძე გავაშელის სახლის მეორე სართულის გეგმა (ს. ლეზი): 1. საცხოვრებელი ოთახი, 2. აივანი, 3. სამზარეულო (ყოფილი კარსელი), 4. საკუქნაო (ყოფ. დეფანი)
- ტაბ. VII. ამირან მიხეილის ძე გავაშელის სახლის ფასადი (ს. ლეზი)
- ტაბ. VIII. ამირან მიხეილის ძე გავაშელის სახლის პირველი სართულის გეგმა: 1. ბოსელი, ა. ბაგა, ბ. სალორე, გ. საცხვრე, დ. საკარტოფილე (ადამიანის საკმელი), 3. საკარტოფილე (ღორის საკმელი)
- ტაბ. IX. ამირან მიხეილის ძე გავაშელის სახლის მეორე სართულის გეგმა: 1. საჯალაბო სახლი, ა. ტახტი, ბ. ხარო
- ტაბ. X. ამირან მიხეილის ძე გავაშელის სახლის მესამე სართულის გეგმა: 1. აივანი, 2. სასტუმრო ოთახი, 3. საწოლი ოთახი
- ტაბ. XI. იახონ მახარეს ძე რეზვიაშვილის სახლის ფასადი (ს. კიორა)
- ტაბ. XII. სიმონ გიორგის ძე გავანიძის სახლის ფასადი (ს. ირი)
- ტაბ. XIII. სიმონ გიორგის ძე გავანიძის სახლის პირველი სართულის გეგმა: 1. აივანი, 2. საცხოვრებელი ოთახი (საჯალაბო), 3. ბელელი
- ტაბ. XIV. სიმონ გიორგის ძე გავანიძის სახლის მეორე სართულის გეგმა: 1. აივანი, 2. სასტუმრო ოთახი, 3. საცხოვრებელი ოთახი
- ტაბ. XV. ირინე დავითის ასული ბელაშვილის ახალი სახლი (ს. გლოლა)
- ტაბ. XVI. მალაქია ლუკას ძე ლობჯანიძის სახლის ფასადი (ს. ლეზი)
- ტაბ. XVII. მალაქია ლუკას ძე ლობჯანიძის სახლის პირველი სართულის გეგმა: 1. აივანი, 2. ბელელი, 3. საცხოვრებელი ოთახი, ა. ბუხარი, ბ. ვარცლი.
- ტაბ. XVIII. მალაქია ლუკას ძე ლობჯანიძის სახლის მეორე სართულის გეგმა: 1. აივანი, 2. წინა ოთახი, 3. საცხოვრებელი ოთახი, 4. სასტუმრო ოთახი, 5. შუშბანდი¹.

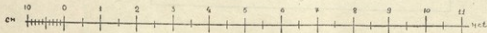
¹ ტაბულები შესრულებულია არქიტექტორ ნ. ჯობაძის მიერ 1953 წელს ონის რაიონის ეთნოგრაფიულ ექსპედიციაში მონაწილეობის დროს.

ქართული
კულტურის
ცენტრი

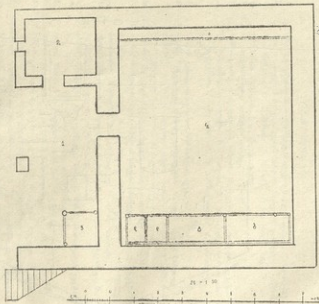
M - 1 50

ფურც. I

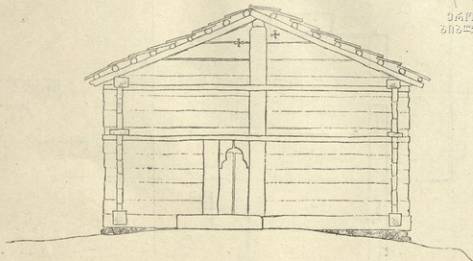

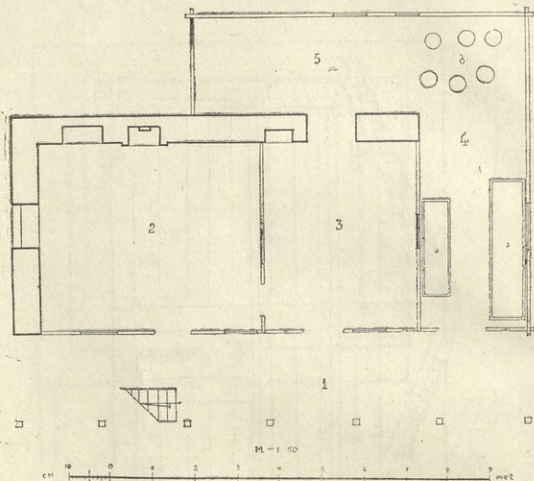
ქართული
ნაციონალური
ბიბლიოთეკა

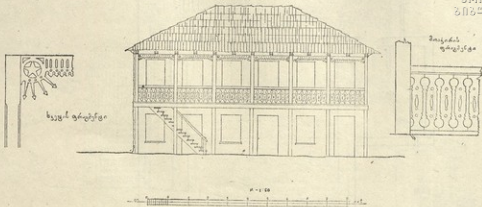
ქართული
ენების
სამეცნიერო
ცენტრი

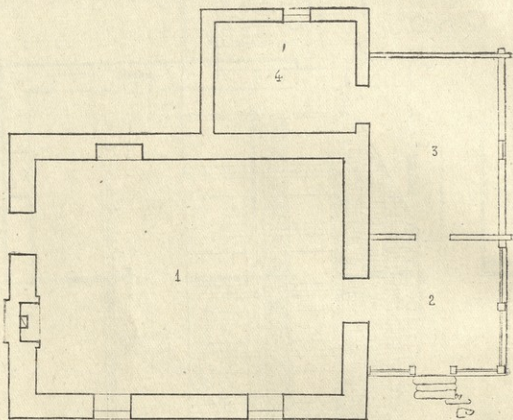

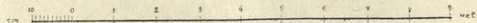

ქართული ენის
საქართველოს ენის

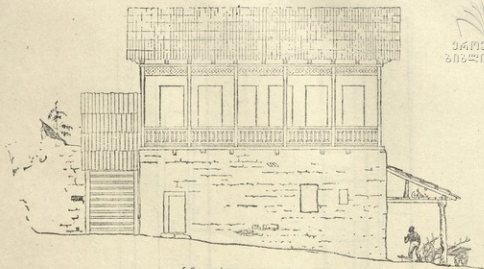

M - 1:50

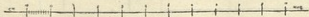

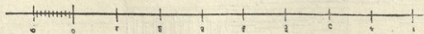
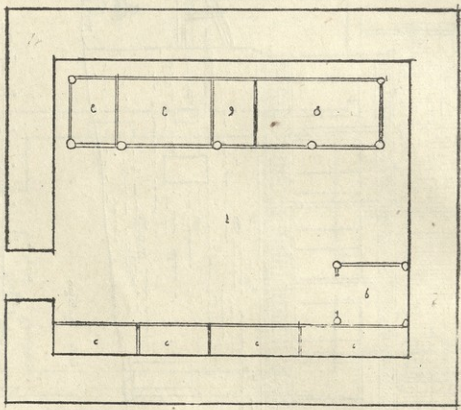
ქართული
ენების ენციკლოპედია

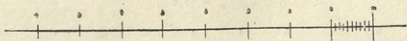
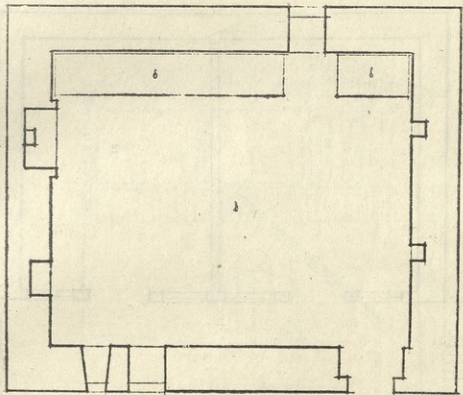

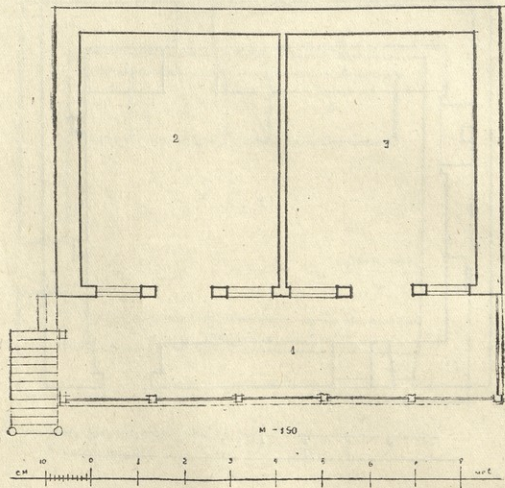
ნაგებობის გეგმა

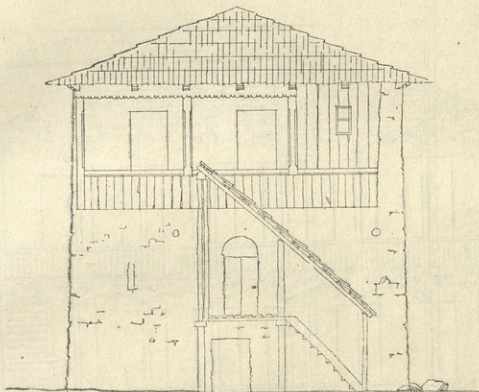
1:100

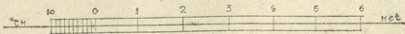

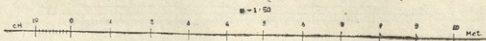
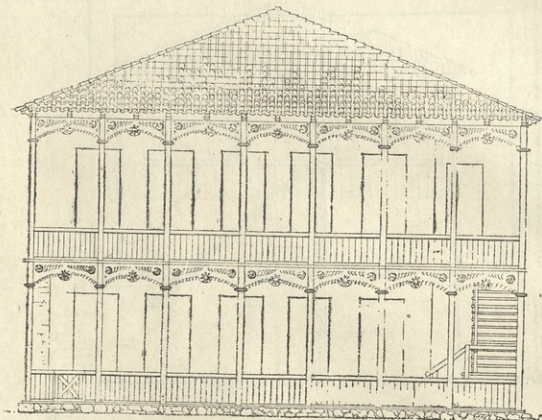

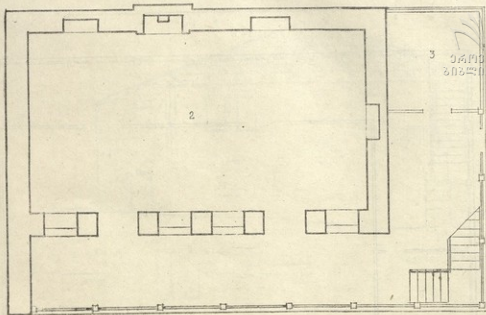
M-1:50

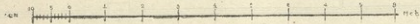

3
ՀԱՄԱՅՆՈՒ
ՅՈՅԷՈՒՄՈՒՅՅ

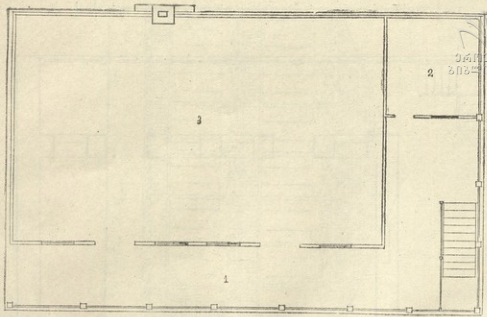
М - 1 56

Պահ. XIII

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

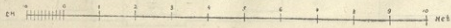

1

3

2

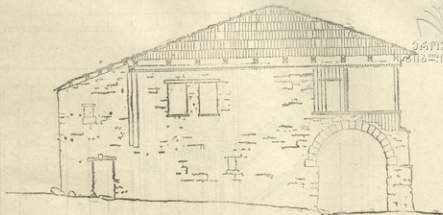
M - 1:50

Պ. Մանուկյան

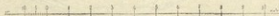
ქართული
ნაციონალური
ბიბლიოთეკა

ბუფლის ეკლესია

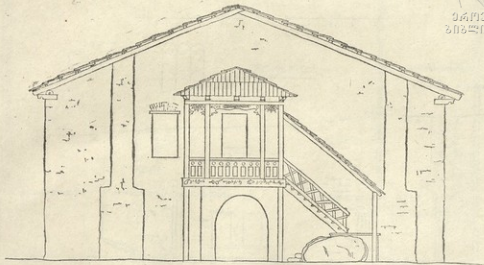
მ. 1-22 *

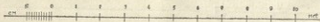

ქართული
ენების ინსტიტუტი

IAN 999

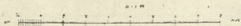
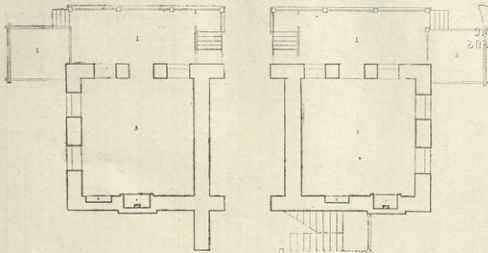

11-1 50

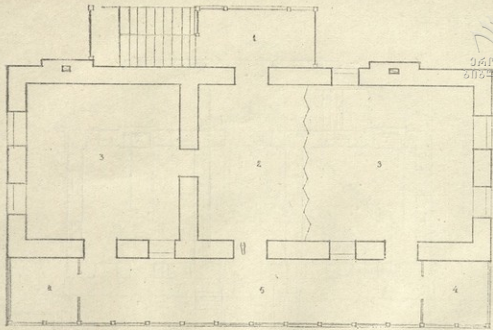

ქართული
ნაციონალური
ბიბლიოთეკა

ՀԱՄԱՅԵՐԱՆ
ՃԱՅՁԱՐՄԻՈՒԹՅՈՒՆ

М-15

architect

ლილა მლოლინი

მუშათა ახალი ყოფისა და კულტურის მსპოზიციონ
საპარტიველოს მართინ მთნობრაფიულ ბამოფინაჟი

საბჟოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის მე-20 ყრილობის დირექტივების საფუძველზე გაფართოვდა მეცნიერების ყველა დარგისა და მათ შორის ეთნოგრაფიული მეცნიერების ამოცანებიც. ყრილობის მიერ დასახულმა ღონისძიებებმა მეცნიერების განვითარებას ახალი პერსპექტივები დაუსახა.

ეთნოგრაფიული მეცნიერება, რომელიც სწავლობს ხალხთა კულტურისა და ყოფის თავისებურებებს, განვითარების თანამედროვე ეტაპზე მოწოდებულია შეისწავლოს სოციალისტური ერები და მათ ყოფასა და კულტურაში მომხდარი ცვლილებები.

საბჟოთა ეთნოგრაფები კარგა ხანია აწარმოებენ მუშაობას თანამედროვე ყოფის ეთნოგრაფიული შესწავლის ხაზით. უკანასკნელ ხანებში საკოლმეურნეო გლეხობის ახალი ყოფისა და კულტურის შესწავლასთან ერთად განსაკუთრებული ყურადღება მიექცა მუშათა ყოფის შესწავლას; ახალი, სოციალისტური ერისა და მისი ნაციონალური თავისებურებების გამოვლინებისათვის უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება მუშათა კლასის კულტურისა და ყოფის შესწავლას.

საყურადღებოა ქართველი ეთნოგრაფების მიერ ამ მიმართულებით ჩატარებული მუშაობა. ეს მუშაობა გაიშალა, ერთის მხრივ, ახალი, ამიერკავკასიის სტალინის სახელობის რუსთავეის მეტალურგიული და ქუთაისის საავტომობილო ქარხნების მუშათა ყოფისა და, მეორე მხრივ, ძველი ჭიათურის მაღაროებისა და სტალინის სახელობის თბილისის ორთქლმავალ-ვაგონ შემკეთებელი ქარხნის მუშათა ყოფის შესწავლის საფუძველზე. პირველ შემთხვევაში გამოვლენილ იქნა ის ახალი საწარმოო, საზოგადოებრივი და საოჯახო ურთიერთობა, რომელიც კომუნისტური საზოგადოების შენების დროს ჩამოყალიბდა; მეორე შემთხვევაში კი, აღნიშნულ გარემოებასთან ერთად, გათვალისწინებულ იქნა მუშათა ძველი ყოფის ახალ, სოციალისტურ საფუძველზე გარდაქმნის პროცესები.

მუშათა ახალი, სოციალისტური ყოფის შესწავლა ატარებს კოორდინირებულ ხასიათს; მუზეუმში მუშათა ყოფისა და კულტურის საკითხების შესწავლას, ისე როგორც ყველა სხვა საკვლევ საკითხს, გარდა თეორიული ინტერესებისა, საექსპოზიციო დანიშნულებაც აქვს.

ეთნოგრაფთა მიერ ადგილზე ჩატარებული მუშაობის შედეგად ისეთი საკითხების გარკვევის შემდეგ, როგორცაა: კადრის შექმნის პროცესის თავისებურებანი, ხალხთა მეგობრობის, წარმოების ნოვატორობის, წარმოების კულტურის გამოვლინების ფორმები, მუშის როლი წარმოებისა და ტექნიკის განვითარების საქმეში და სხვ.—შეაძლებელი გახდა მუშათა ახალი ყოფისა და კულტურის საექსპოზიციო გეგმის შედგენა. აღნიშნული გეგმის საქართ-

ველოს ერთიან ეთნოგრაფიულ გამოფენაზე განხორციელება შეპირებული სოციალისტური საზოგადოების მშენებლობის მიღწევათა მეცნიერული პაგანდისა და მასების კომუნისტური სულისკვეთებით აღზრდის ამოცანებით.

ეთნოგრაფიული გამოფენები, რომლებიც საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ ეწყობოდა აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში, გარკვეული ეთნიკური ერთეულის ყოფის კომპლექსურ-ეთნოგრაფიულ ასახვას ან ცალკეულ საკითხთა თემატურულ გამოშვებას ემსახურებოდა. ასეთ პრინციპზე იყო მოწყობილი გამოფენები: მთიანი საქართველოს ნაწილებისა — „ხევსურეთი“, „სვანეთი“, მე-19 საუკუნის ქართული კოსტუმი, ქართული ხალხური ქარგულობა, ხალიჩები, ხალხური ჩუქურთმა ხეზე, ცივი და ცეცხლმფრქვევი იარაღი და სხვა. მას შემდეგ, რაც შესწავილი იქნა ქართველი ხალხის ყოფისა და კულტურის რიგი პრობლემები, გაიჩვენა ახალი, სოციალისტური ერის ყოფისა და კულტურის ცალკეული მნიშვნელოვანი საკითხები, რასაც თან სდევდა სამუზეუმო ფონდების გამდიდრება ველზე მოპოვებული ახალი მასალით, მომზადდა მტკიცე ნიადაგი საქართველოს ერთიან ეთნოგრაფიული გამოფენის მოწყობისა. გამოფენის თემატურული და საექსპოზიციო გეგმა შეადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტმა პროფ. გ. ჩიტაიამ. ეს გეგმა ქართველ ეთნოგრაფთა კოლექტივმა წარმატებით განახორციელა საქართველოს ერთიან ეთნოგრაფიულ გამოფენაზე. უნდა აღინიშნოს, რომ გამოფენის ექსპოზიციის გეგმა განხილულ და მოწონებულ იქნა ეთნოგრაფთა სესიაზე, მოსკოვში, 1952 წ. დეკემბერში. დასახელებული გეგმა ორი ნაწილისაგან შედგება: 1. ქართველი ხალხის ძველი ყოფა და კულტურა, 2. ქართველი ხალხის სოციალისტური ყოფა და კულტურა. ეს მეორე ნაწილი მიზნად ისახავს ახალი, სოციალისტური ერის ცხოვრებისა და მიღწევების ასახვას მატერიალური კულტურის, მეურნეობის, იდეოლოგიისა და სოციალურ სფეროში.

ზემოთქმულთან დაკავშირებით ცალკე მსჯელობის საგანს წარმოადგენს მუშათა ყოფისა და კულტურის ექსპოზიციის საკითხი საქართველოს ერთიან ეთნოგრაფიულ გამოფენაზე.

დასახელებული საკითხის ექსპოზიციის წარმოდგენა გარკვეულ სირთულესთანაა დაკავშირებული იმ მხრივ, რომ ეს თემა მოიცავს მრავალ საკითხს, რომელთა ექსპოზიციური ერთობლივი გადმოცემა ძნელდება. მუშათა ყოფისა და კულტურის ექსპოზიციის რომ შეძლებისდაგვარად სრულად განხორციელდებულყო, მიზანშეწონილად იქნა მიჩნეული მუშათა ყოფისა და კულტურის მრავალი საკითხიდან იმ ძირითადი მომენტების გამოყოფა, რაც მიუთითებდა ამ ყოფის ჩამოყალიბებისა და განვითარების გზებზე.

იმის გამო, რომ საქართველოს სინამდვილეში სამრეწველო კადრის შექმნის პროცესი სხვადასხვა ვითარებაში მიმდინარეობდა, ამა თუ იმ კონკრეტული ქარხნისა და საწარმოს პირობებში მუშათა ახალი ყოფა და კულტურაც თავისებური სახით გამოვლინდა. ქართველმა ეთნოგრაფებმაც მუშათა ყოფის შესწავლის დროს პირველ რიგში სამრეწველო კადრის ჩამოყალიბების პროცესი გაითვალისწინეს.

რა საფუძველზე ხდება მუშათა კადრის ჩამოყალიბების პროცესის ექსპოზიციის წარმოდგენა? აქ უნდა შევნიშნოთ, რომ მუშათა ყოფის ექსპოზიციის წარმოდგენა დაკავშირებულია ზოგიერთი თეორიული საკითხის გარკვევასთან.

მუშათა კლასი, როგორც ცნობილია, სხვადასხვა კლასისა და ფენის ხარჯზე ყალიბდება. იგი თავისი იდეოლოგიით ინტერნაციონალურია. ამავ

საქართველო
ტრადიციული

დროს ეს კლასი ინახავს ამა თუ იმ ხალხის საუკეთესო ეროვნულ ტრადიციებსაც. მუშათა კლასი თავისში აერთიანებს სხვადასხვა სოციალური ფენების, ერებისა და ეთნოგრაფიული ჯგუფების ყოფისა და კულტურის იმ თავისებურებებს, რაც მოწინავე და საუკეთესოა. მამასადავამე, მუშათა კლასის ამა თუ იმ კონკრეტულ კოლექტივის ყოფის ეთნოგრაფიული შესწავლის დროს, პირველ რიგში, შესწავლილი უნდა იქნეს მუშათა კადრის ჩამოყალიბების ისტორია, მისი წარმოშობის ტერიტორიალური და სოციალური ფესვები; ეს სავესებით უპასუხებს ქართულ საბჭოთა ეთნოგრაფიაში მიღებულ იმ ძირითად პრინციპს, რომლის მიხედვითაც ყოფისა და კულტურის შესწავლა წარმოებს მათი შემადგენელი ელემენტების მონოგრაფიული კვლევის გზით. ამის შემდეგ შესაძლებელი იქნება კონკრეტულ თავისებურებათა ნიადაგზე წარმოშობილი მუშათა კულტურისა და ყოფის საერთო ფორმების გაცემა¹.

იმის გამო, რომ საქართველოს სინამდვილეში სამრეწველო კადრის შექმნის პროცესი სხვადასხვა ვითარებაში მიმდინარეობდა, ექსპოზიციაში აისახა, ერთის მხრივ, ადრინდელი საწარმოების (მაგალითად, ჭიათურის სამამდნო მრეწველობა, თბილისის სტალინის სახელობის ორთქლმავალ-ვაგონ შემკეთებელი ქარხანა) და, მეორეს მხრივ, სრულიად ახალი ქარხნების (მაგალითად, ქუთაისის საავტომობილო ქარხანა, სტალინის სახელობის ამიერკავკასიის რუსთავის მეტალურგიული ქარხანა) მუშათა ყოფისა და კულტურის ჩვენების მაგალითზე.

ჭიათურის მაღაროელთა სამრეწველო კადრის შექმნის იმ პროცესში, რომელიც მიმდინარეობდა სოფლის მეურნეობის ტრადიციული დარგების შემონახვის პირობებში, განსახლება ჭიათურელ მაღაროელთა ახალი ყოფისა და კულტურის თავისებურებანი, მასში რიგი ძველი ელემენტების შემონახვის გამო².

სტალინის სახელობის თბილისის ორთქლმავალ-ვაგონ შემკეთებელი ქარხნის მუშათა ისტორიის შესწავლა გვიჩვენებს, რომ რევოლუციამდელი მუშათა კადრის შექმნის წყაროს ძირითადად აქაც გაღარბებული გლეხობა წარმოადგენდა, მხოლოდ ჭიათურის მაღაროს მუშისაგან განსხვავებით ამ ქარხნის მუშებში ძველი სოფლური ყოფის ელემენტები უფრო მეტადაა წაშლილი.

სამრეწველო კადრის აქ წარმოდგენილი ორივე შემთხვევა წარმოადგენს საფუძველს იმ ტრადიციული მუშათა ოჯახებისას, რომელთა წევრები საბჭოთა საქართველოს ფაბრიკა-ქარხნებში მუშაობენ. ქარხნის მრავალფეროვანი მუშათა კადრი დღეისათვის შემდგარია როგორც კოლმეურნე გლეხობის, ისე მუშათა ოჯახებიდან გამოსული პირებიდან, რომელთა წარმოებაში ჩაბმა შემოღობულია სოციალისტური ინდუსტრიალიზაციის განვითარებითა და წარმოების ამა თუ იმ დარგისადმი ინტერესითა და სიყვარულით.

მეორეს მხრივ, ყურადღებას იმსახურებს კადრის ჩამოყალიბების ის პროცესი, რომელიც სულ ახლო პერიოდს უკავშირდება, მიმდინარეობს ჩვენ თვალწინ და ამიტომ კარგადაა ცნობილი ის ძირითადი მომენტები, რომლითაც ეს პროცესი ხასიათდება.

¹ В. Ю. Крупнянская, Опыт этнографического изучения уральских рабочих, „Советская этнография“, 1953, I: ბედუკაძე ს., გეგეშიძე მ., ჩახაშვილი გ., ქუთაისის საავტომობილო ქარხნის მუშათა ყოფა და კულტურა, ავად. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის II სამეცნიერო სესია, 1954, თეზისები.

² А. И. Робакидзе, Некоторые стороны быта рабочих чиатурской марганцевой промышленности, Тбилиси, 1953, стр. 36.

ძირითადი კონტიგენტი, რომლითაც დაკომპლექტებულია სტალინის სახელობის ამიერკავკასიის რუსთავის მეტალურგიული ქარხნისა და ქუთაისის საავტომობილო ქარხნის მუშათა კადრი, სოფლის მოსახლეობაა—კოლმეურნე ან კოლმეურნის შვილი, რომელთაც მიიღეს წინასწარი მომზადება, დაამთავრეს სახელოსნო სასწავლებელი. დიდი რუსი ხალხის უშუალო დახმარებით მუშათა საწარმოო მომზადება წარმოადგენს ერთ-ერთ იმ თავისებურებას, რაც, საერთოდ, ახასიათებს ახალი საწარმოების მუშათა ნაციონალური კადრის ზრდასა და განვითარებას საქართველოში¹. ქუთაისის საავტომობილო ქარხნის მუშათა კადრის შესწავლის დროს თავს იჩინეს ამ მუშების მიერ სოფელთან ურთიერთობის შენარჩუნების ცდები, რაც ამეამდ მხოლოდ ნათესაური კავშირის ფონზეა მოცემული. ეს უკანასკნელი ეს ცოტა არ იყოს ახანგრძლივებს მუშური ფსიქოლოგიის ჩამოყალიბებას.

სტალინის სახელობის ამიერკავკასიის რუსთავის მეტალურგიული ქარხანა მუშათა ინტერნაციონალური კადრითაა დაკომპლექტებული. თუმცა სოფელთან კავშირის შენარჩუნების ცდებს აქაც ვხვდებით, მაგრამ ეს კავშირი უფრო მცირე ზომით მკლავდება, ვიდრე ამას ქუთაისის საავტომობილო ქარხნის მუშათა ყოფის შესწავლის დროს ვხვდებით.

ის გარემოება, რომ ახალი საწარმოების მუშათა კადრის ჩამოყალიბების შესწავლის საფუძველზე მეტ-ნაკლებად მკლავდება სოფელთან ურთიერთობა, არ ქმნის საფუძველს ამ ქარხნების მუშათა განსხვავებული ყოფისა და კულტურის ჩამოყალიბებისათვის—რადგან ქარხანა სოციალისტური საწარმოა, დამყარებული სოციალისტური წარმოების ურთიერთობაზე, შრომის სოციალისტური ფორმა საფუძველია, რომელზედაც ყალიბდება საბჭოთა მუშის ნამდვილი სახე².

რა პრინციპის საფუძველზე აიგება მუშათა ყოფისა და კულტურის ექსპოზიცია? ცნობილია, რომ ეს საკითხი საბჭოთა კავშირის მუზეუმების მხრივ შესწავლისა და დამუშავების საგანია. ჩვენი მუზეუმის ფარგლებში ამ საკითხის საექსპოზიციო გადაწყვეტა ერთ-ერთ პირველ ცდას წარმოადგენს.

ჩვეულებრივ ამა თუ იმ თემის ექსპოზიციაში გადაწყვეტა, პირველ რიგში, დამოკიდებულია საკითხის მეცნიერული შესწავლის დონეზე. აღნიშნულთან დაკავშირებით უფრადლება უნდა შევაჩეროთ მუშათა ახალი ყოფის შესწავლის ეთნოგრაფიული მეთოდის შესახებ.

მუშათა და კოლმეურნე გლეხობის სოციალისტური კულტურისა და ყოფის შესწავლის საკითხებს 1951 წ. მოსკოვში მიმდევნა ეთნოგრაფთა საკავშირო სესია. ძირითადი, რაზეც სესიაზე აზრთა სხვადასხვაობა გამოიწვია, იყო საკითხი, როგორ უნდა იქნეს შესწავლილი ახალი ყოფა და კულტურა.

მთავარი, რასაც უნდა ეყრდნობოდეს ეთნოგრაფი ახალი ყოფისა და კულტურის შესწავლის დროს, არის დიალექტიკური მატერიალიზმის დებულებები, რომლებიც ვათვალისწინებულა კვლევის იმ კომპლექსურ-ინტენსიურ მეთოდში, როდესაც ეთნოგრაფიული მასალის ფიქსაცია ხდება ბაზისური და ზედნაშენური მოვლენების ერთობლიობაში, მისი განვითარების, ურთიერთკავშირის, დაპირისპირებულთა ბრძოლის, ძველის კვდომისა და ახლის

¹ ს. ბედუჯაძე, მ. გეგეშიძე, გ. ჩაჩაშვილი, ქუთაისის საავტომობილო ქარხნის მუშათა კულტურა და ყოფა; ნ. რეხვიაშვილი, კ. ჩოლოყაშვილი, ჯ. სონღუღაშვილი, სტალინის სახელობის ამიერკავკასიის რუსთავის ქარხნის მუშების ყოფა და კულტურა. თბილისი საქ. სახ. მუზეუმის II სამეცნიერო სესიისა, თბილისი, 1954.

² ს. ბედუჯაძე, მ. გეგეშიძე, გ. ჩაჩაშვილი, დასახ. ნაშრომი.

წარმოშობის გათვალისწინების საფუძველზე ისე, რომ მოვლენას ან საგანს წინააღმდეგობა უწიდა და მისი წარმოშობის შესახებ უნდა მოხდეს საწარმოო, საზოგადოებრივი და საოჯახო ყოფის ხაზით, როგორც ეს საქართველოში დღეს წარმოებს.

მუშათა ახალი ყოფისა და კულტურის შესწავლა თუ აქ დახასიათებული მეთოდის მიხედვით წარიმართება, მაშინ ცხადია, რომ ამ პრობლემების შესწავლა უნდა მოხდეს საწარმოო, საზოგადოებრივი და საოჯახო ყოფის ხაზით, როგორც ეს საქართველოში დღეს წარმოებს.

ცნობილია, რომ ამა თუ იმ ხალხის კულტურა და ნაციონალური თავისებურებანი ყალიბდება ისტორიულად, საუკუნეების მანძილზე, მაგრამ ეს კულტურა თავისი შინაარსით ყოველ ახალ პერიოდში იცვლება; ამიტომაც მუშათა ახალი ყოფისა და კულტურის ექსპოზიციაში ასახვისას ყურადღება უნდა შეჩერებულიყო ისეთ მომენტებზე, რომელსაც ადგილი აქვს მუშის რევოლუციამდელ ყოფაში. ამ უკანასკნელის შესწავლის საფუძველზე ადვილდება მუშათა ახალი, სოციალისტური ყოფის ნაციონალურ თავისებურებათა და მისი ამა თუ იმ კონკრეტული სახით გამოვლინების ახსნა. მაშასადამე, დგება აუცილებლობა მუშათა ძველი ყოფის ექსპოზიციისა.²

თუ მუშათა ძველი ყოფის სურათი იძლევა ახსნას ახალი ყოფის ზოგიერთი თავისებურებისა, ყოველ სურათი არის საშუალება ახალი, სოციალისტური საზოგადოების ზრდის ტემპებისა და ამ საზოგადოების განვითარების შესადარებლად საუკუნეების მანძილზე არსებულ საზოგადოებრივ კულტურასთან. მუშათა ძველი და ახალი ყოფის ასეთი დაპირისპირება ნათლად ასახავს მშრომელთა მუდმივად მზარდ მატერიალურ და კულტურულ კეთილდღეობას, რაც ჩვენ გამოფენაზე ცალ-ცალკე (ორ დარბაზში) ექსპოზიციაში იქნა განხორციელებული³. მუშათა ძველი და ახალი ყოფის ცალ-ცალკე ექსპოზიციაში ხაზი გაესვა მუშათა ყოფის თვისობრივ განსხვავებას. მუშათა ყოფის ექსპოზიცია ამ სახით მიუთითებს იმაზეც, რომ მუშათა ყოფისა და კულტურის თვისობრივი განსხვავება მთელი საზოგადოებრივ-ეკონომიური ფორმაციის რევოლუციური გარდაქმნის შედეგია.

საერთოდ, შესწავლილი ქარხნების მუშათა ყოფის ექსპოზიციაში წარმოდგენით ნაჩვენებია უნდა ყოფილიყო მატერიალური დოვლათის მწარმოებელთა შრომითი ჩვევები, საწარმოო გამოცდილებანი, მათთან კავშირში — წარმოების კულტურა, შრომის სოციალისტური ფორმები და ხასიათი, რაციონალიზაცია და შრომის ნაყოფიერების ზრდის საშუალებანი, ბაზისური მოვლენებით შეპირობებული ყოფისა და კულტურის ცალკეული მხარეები⁴.

ამავე დროს, მუშათა როგორც ძველი, ისე ახალი ყოფის ექსპოზიცია ისტორიულ ცვლილებაში უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი. ქიათურის მალარობისა და სტალინის სახელობის თბილისის ორთქლმავალ-ვაგონ შემკეთებელი ქარხნის მუშების ძველი ყოფის ექსპოზიციაში გათვალისწინებულია მუშის მდგომარეობა რევოლუციამდელ საქართველოში, მეორე მხრივ კი მუშათა კლასის როლი მასების რევოლუციური სულისკვეთებით აღზრდის საქმეში. აქვე ისტორიულ კავშირსა და ცვლილებაშია მოცემული ძველი ქართული

¹ Г. С. Читая, Этнографические исследования в Грузинской ССР, «Советская этнография», 1948, стр. 178; А. И. Робакидзе, Некоторые спорные вопросы этнографического изучения нового быта, «Советская этнография», 1953, № 2; ი. ჭყონია, კულტურულ გლეხობის ახალი ჩვევების განხილვების საკითხისათვის, 1954, გვ. 6.

² Г. Читая, Этнографическая выставка Грузии, газ. «Заря востока», № 118, 1955.

³ Г. Читая, დასახელებული წერილი.

⁴ იქვე.

მეტალურგიული წარმოება (წედისის სადნობი ღუმელის მაკეტის, ლითონის პროდუქციის ექსპონატების, ფოტოსურათების საშუალებებით), ტრანსპორტის (გადასაცემი და გადასაზიდი საშუალებანი), მშენებლობის ტექნიკა და სხვა დარგების განვითარების სურათი და სხვ.

საქართველოს ერთიან ეთნოგრაფიულ გამოვენაზე ასევე განვითარებასა და ცვლილებაშია ასახული მუშათა ახალი საწარმოო, საზოგადოებრივი და საოჯახო ყოფა. მაგალითად, ქუთაისისა და რუსთავის ქარხნების წარმოების პროცესები, რუსთავის ჩასახვა და მშენებლობა, საწარმოო კადრის ჩამოყალიბება და სხვა. ეს მასალა ექსპოზიციაში ასახულია მექანიზირებული ფოტო-სტენდის საშუალებით. აქვე წარმოდგენილი საექსპოზიციო მასალა პროდუქციის გამოშვების, ხელფასის, საბინაო ფონდის ზრდის ციფრობრივი მაჩვენებლები მინახველს მუშათა ახალ ყოფას ისტორიულ განვითარებაში წარმოუდგენს.

მუშათა ძველი და ახალი ყოფის დაპირისპირება, რაც ექსპოზიციაში კონკრეტულად ნაჩვენებია ქიათურის ძველი და ახალი მალარობის მუშათა ყოფის ამსახველი მასალით, გამოფენის მოწყობის პროცესში მოითხოვდა სხვადასხვა საექსპოზიციო ხერხების გამოყენებას.

ასე მაგალითად, ძველი ქართული მეტალურგიული წარმოების, ქართული ხალხური ტრანსპორტისა და სხვათა საპირისპიროდ ჩვენს გამოვენაზე ასახულია რუსთავის მეტალურგიული ქარხნისა და ქუთაისის საავტომობილო ქარხნის მუშების ახალი ყოფა და კულტურა. მუშათა როგორც ძველი, ისე ახალი ყოფის ექსპოზიცია კონკრეტულ-ეთნოგრაფიული მონაცემების ფონზეა გაშლილი.

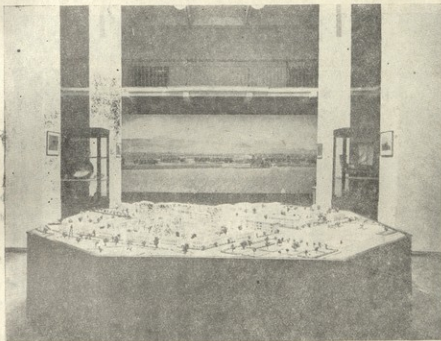
სოციალისტური მრეწველობისა და ტექნიკის განვითარება, მუშის ყოფისა და კულტურის სოციალისტური შინაარსი თავისთავად მრავალფეროვანი საექსპოზიციო საშუალებებით ასახვას მოითხოვს. საერთოდ, მუშათა ყოფა გამოვენაზე წარმოდგენილია საწარმოო, საზოგადოებრივი და საოჯახო ყოფის ერთობლიობაში. მაგრამ წარმოების ამა თუ იმ დარგისა და მასთან დაკავშირებით. მუშათა ყოფის ჩვენების სირთულე ამ ქარხნების მუშათა ყოფის სხვადასხვა საექსპოზიციო საშუალებების გამოყენებას მოითხოვს. აქ საკითხი საგამოფენო მასალის თვალსაჩინოდ გადმოცემას შეეხება. ეს უკანასკნელი გარემოება განსაკუთრებით იქნა გათვალისწინებული მუშათა საწარმოო ყოფის საექსპოზიციო ხერხების შერჩევის დროს.

მუშის საწარმოო ყოფა ნაჩვენებია ორიგინალი ნივთებით, წარმოების პროცესის ამსახველი მაკეტებით, ფოტო-სურათებით, მუშების საწარმოო მაჩვენებლების ციფრობრივი მონაცემებით და სხვ. წედისის სადნობი ღუმელის გამოვენაზე გამოტანილი ექსპოზიციაში ასახულია მეტალურგიული დარგის თავისებურებები, რაც ქართველი ხალხის მიერ ხანგრძლივი შრომისა და გამოცდილების საფუძველზე იქნა შემუშავებული.

თემა—სტალინის სახელობის ამიერკავკასიის რუსთავის მეტალურგიული ქარხნის მუშების ყოფა და კულტურა, წარმოების ყოფის ძირითადი მაჩვენებლების გვერდით, გულისხმობს საკუთრივ ახალი, სოციალისტური ქალაქის მშენებლობის ჩვენებას, რაც ქალაქ რუსთავის მაკეტითაა წარმოდგენილი (სურ. 1). ეს უკანასკნელი საშუალებას იძლევა წინ წამოვწიოთ. თანამედროვე საყოფაცხოვრებო პირობების სურათი.

მაკეტზე ნაჩვენებია სოციალისტური ქალაქის არქიტექტურული ანსამბ-

ლები და, ამასთან ერთად, კონკრეტულად კომუნალური მეურნეობის ხასიათი. მუშათა საოჯახო ცხოვრების დანახასიათებელი მხარეები.

სურ. 1

ქ. რუსთავის სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილის ხედი. მაკეტი შესრულებულია 1954 წ.

გამოფენის საექსპოზიციო ხერხებისა და საშუალებების ფაქტიურად ახალ ელემენტს წარმოადგენს მაგნიტოფონი, რაც ხელს უწყობს ფართო ხასიათის მასალის სრულყოფილად წარმოდგენას გამოფენაზე.

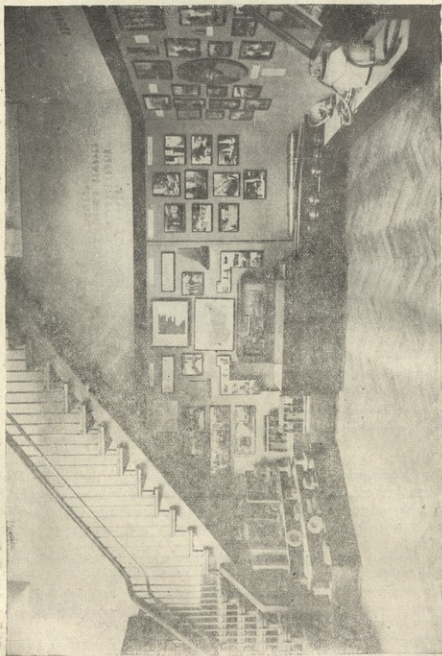
* * *

ჩვენ საგანგებოდ შეეჩერდებით თბილისის კიროვის სახელობის ჩარხ-მშენებელი ქარხნის მუშათა ყოფისა და კულტურის ექსპოზიციაში (სურ. 2.) ასახვის კონკრეტულ გეგმაზე; დასახელებული გეგმა შედგენილ იქნა ამ ქარხნის მუშათა ყოფის შესახებ ჩვენ მიერ მოპოვებული ეთნოგრაფიული მასალის საფუძველზე.

ამ ქარხნის სახით ჩვენ საქმე გვაქვს სპეციალურ საწარმოსთან, რომელიც წარმოების საშუალებებს ამზადებს. წარმოების საშუალებათა წარმოება მსუბუქი მრეწველობის განვითარებისა და მოხმარების საგნების წარმოების გაფართოების ამოცანებს ემსახურება: თავის მხრივ, ამ უკანასკნელზე დამოკიდებული მშრომელთა მატერიალური კეთილდღეობის ზრდა.

ისევე, როგორც საერთოდ ახალი ყოფის საექსპოზიციო გეგმა, კიროვის სახელობის თბილისის ჩარხმშენებელი ქარხნის საექსპოზიციო გეგმაც ამ ქარხნის მუშების საწარმოო, საზოგადოებრივი და საოჯახო ყოფის ჩვენებას ემსახურება. ამ ქარხნის ექსპოზიციაში გამოტანილ, პირველ რიგში, ხაზი აქვს გასმული წარმოების საშუალებათა წარმოების მნიშვნელობას სოციალისტური მრეწველობისათვის. ცნობილია, რომ წარმოების საშუალებათა

წარმოების ზრდამ მოწყობილობით უნდა უზრუნველყოს როგორც თავისი საკუთარი საწარმოები, ისე სახალხო მეურნეობის ყველა დარგის საწარმოებიც¹. კიროვის სახელობის თბილისის ჩარხმშენებელი ქარხნის პროდუქციის

სურ. 2. კიროვის სახ. დაზღაურებული ქარხნის მეშები ახალი კოფისა და კულტურის ამსახველი ექსპოზიციის სტენდი (საქ მფხ.)

გავრცელების რუკა წარმოგვიდგენს ამ ქარხნის ფართო საწარმოო მასშტაბს და მის ადგილს საბჭოთა კავშირის ქარხნების სისტემაში.

¹ ი. სტალინი, სოციალიზმის ეკონომიკური პრობლემები სარ კავშირში, 1953, გვ. 72.

თვალსაჩინო საექსპოზიციო მასალის ერთი ნაწილით (დღევანდელი ფოტოსურათები, ყოველთვიურად მუშაობის შესრულების გეგმა) საგანგებოდ ხაზი აქვს გასმული კიროვის სახელობის თბილისის ჩარხმშენებელი ქარხნის, როგორც სოციალისტური მოწინავე საწარმოს, საერთო თავისებურებას— შრომის სოციალისტური ფორმების ფართოდ გამოყენებას, წარმოების სოციალისტური კულტურის კონკრეტულ გამოვლინებას, ბრძოლას შრომის ნაყოფიერების ზრდისათვის და სხვ.

ამავე ნაწილში მოცემულია სახარატო დაზვის მოქმედი მოდელი, მის პარალელურად გამოფენილია ამავე ტიპის დაზვის ნატურალური ზომის ნაწილები ექსპონატების სახით— შპინდელი, კბილანები, ხრახნი. ჩამოთვლილი მასალის ამ სახით ჩვენება გამომდინარეობს იმ პრინციპიდან, რომ ექსპოზიციაში შეტანილი იყოს ტექნიკური ცოდნის ელემენტი, რასაც ამ გამოფენაზე პოლიტექნიკური აღზრდის მნიშვნელობა აქვს.

როგორ უნდა აისახოს ექსპოზიციაში მუშის საწარმოო როლი ქარხანაში? ცალკეული ქარხნის საწარმოო პროცესის თავისებურება ამ მხრივ ექსპოზიციაში განსხვავებულ მიდგომას მოითხოვდა. ფოლადის დნობის ჩქაროსნული მეთოდი ან მარგანეცის ამოღების თავისებურება არ იძლევა საშუალებას ექსპოზიციაში წარმოდგენილ იქნეს მუშის მიერ დროის რაციონალური გამოყენება. საწარმოო იარაღების გაუმჯობესებული ელემენტების ექსპონატის სახით ჩვენებასთან ერთად, ძირითადად, ამ შემთხვევაში უნდა დავკმაყოფილდეთ ფოტოსურათებითა და ციფრობრივი მაჩვენებლებით. კიროვის სახ. თბილისის ჩარხმშენებელი ქარხნის მუშის საწარმოო ყოფის ჩვენების ერთ-ერთ საუკეთესო საშუალებას წარმოადგენს ამ ქარხნის მუშათა კოლექტივის როლის ასახვა პროდუქციის თვითღირებულების შემცირებისა და შრომის ნაყოფიერების ზრდაში; ხოლო, როგორც ლენინი გვასწავლის, შრომის ნაყოფიერება „საბოლოო ჯამში ყველაზე მნიშვნელოვანი, ყველაზე მთავარია ახალი საზოგადოებრივი წყობის გამარჯვებისათვის“ (ლენინი).

ქარხნის მუშათა კოლექტივის შრომითი შემოქმედების ნაყოფს წარმოადგენს ახალი საწარმოო ხერხების, ახალი ინსტრუმენტების, დაზვის დეტალის დამზადების, ლითონის დაზოგვის რაციონალიზატორული წინადადებების დანერგვა. კიროვის სახ. თბილისის ჩარხმშენებელი ქარხნის მუშის როლი წარმოებაში სწორედ ამ რაციონალიზატორული წინადადების ამსახველი მასალის საფუძველზე იქნა გაშლილი. ექსპოზიციის ნაწილში წარმოდგენილია უკანასკნელ ხანებში განხორციელებული და წარმოებაში დანერგილი ყველაზე მნიშვნელოვანი რაციონალიზატორული წინადადებანი, ერთი და იმავე დეტალის ორი, ძველი და ახალი, კონსტრუქციის ჩვენებით თვალსაჩინოდ ვლინდება ასეთი წინადადების არსი. აქვე დამატებით მასალად მოტანილი იქნა ამ წინადადებათა ავტორების ფოტოსურათები, თითოეული წინადადების განხორციელების შედეგად მიღებული ლითონისა და ფულის ეკონომიის რიცხობრივი მაჩვენებლები. ამავე ნაწილში — რაციონალიზატორული მუშაობის დიაგრამა მნახველს წარმოუდგენს, ქარხნის მასშტაბით, ამ მიმართულებით გაწეულ შრომასა და მის შედეგებს.

საბოლოო ჯამში, ექსპოზიციის ამ ნაწილისათვის მივიღეთ მუშათა საწარმოო ყოფის დამახასიათებელი ძირითადი სურათი, რომლის საფუძველია სოციალისტური წარმოება, წარმოების სოციალისტური ჩვევანი და ფორმები.

ამ ქარხნის მუშათა საოჯახო და საზოგადოებრივი ყოფა ექსპოზიციაში ფოტოსურათებითაა გადმოცემული. ეს სურათები ძირითადად ასახავს მუშათა საზოგადოებრივ საქმიანობას, მათი დასვენების პირობებს (კინო-კლუბი, რუსული დრამა, ქართული მოცეკვავეთა ანსამბლი, სპორტქალაქი). მუშის საოჯახო ცხოვრების პირობების ასახვაში ხაზი აქვს გასული მშრომელთა მატერიალური კეთილდღეობის ზრდას. ამ ნაწილში განსაკუთრებული ყურადღება მიქცეული მუშის საბინაო პირობების ჩვენებაზე.

მუშათა ახალი ყოფისა და კულტურის ექსპოზიციაში გამოსახვისათვის იმ საექსპოზიციო საშუალებათა გამოყენება, რომელთა არასრული დახასიათება იქნა ამ მოტანილი, ვფიქრობთ, მნახველს მიაწოდებს ძირითად მასალას მუშათა ახალი, სოციალისტური ყოფის დამახასიათებელ მომენტებზე.

თავისი პირდაპირი და ძირითადი მიზნების განხორციელების გვერდით, ეთნოგრაფიული გამოფენა ხელს უწყობს მეცნიერებისა და ტექნიკის მიღწევათა პოპულარიზაციასაც მშრომელთა ფართო მასებში.

Л. Н. МОЛОДИНИ

ЭКСПОЗИЦИЯ НОВОГО БЫТА И КУЛЬТУРЫ РАБОЧИХ НА ЕДИНОЙ ЭТНОГРАФИЧЕСКОЙ ВЫСТАВКЕ ГРУЗИИ

Резюме

Советские этнографы за последние годы широко развернули работу по изучению культуры и быта рабочего класса Грузии. Полученные результаты легли в основу экспозиционного плана, предусматривающего показ культуры и быта рабочих на единой этнографической выставке Грузии.

В экспозиции культуры и быта рабочих особое внимание уделяется показу процесса формирования производственного кадра рабочих. На выставке это достигается показом быта рабочих с одной стороны старых предприятий (Чиатурское горнорудное производство; Тбилисский паровозо-вагоноремонтный завод им. Сталина и т. д.), а с другой стороны новых заводов (Кутаисский автомобильный завод, Закавказский металлургический завод им. Сталина и т. д.).

Новый быт рабочих этих предприятий в экспозиции раскрыт в плане показа производственного, общественного и семейного быта.

Показ особенностей социалистического быта рабочих в экспозиции осуществлен отдельно, путем сопоставления нового быта со старым, что достигнуто применением оригинальных экспозиционных средств. Так, например, в разделе старого быта представлен макет чиатурского рудника с отсталой техникой, а в разделе нового быта механизированный макет чиатурских рудников с комплексной механизацией. Тот-же принцип использован при показе быта грузинских металлургов (сопоставлены старая сыродутная печь цедицких ковалей и оснащенная по последнему слову техники доменная печь руставских металлургов).

Для того, чтобы экспозиция нового быта рабочих не отходила от своей специфики и не сбивалась со своей основной идеи, на выставке отражено лишь то, что вошло «... в культуру, быт, в привычки» (Ленин).

ბიოგრაფიული ჩიტიანი

მთიულური „ქიბორჯი“

მთიულური „ქიბორჯის“ საკითხი დაკავშირებულია სახენებლის ისტორიასთან. სახენელი იარაღების პრობლემა დიდი ხანია დგას სამეცნიერო ლიტერატურაში, მაგრამ იგი საბოლოო გადაწყვეტას კი ვერ პოულობს რიგი დაბრკოლებების გამო. კონცეპციები, დაკავშირებული იარაღების წარმოშობასა და განვითარებასთან, ფაქტიური მონაცემების სიმცირის გამო უმეტეს შემთხვევაში დამყარებულია სქემატურ მსჯელობასა და სილოგისტურ მტკიცებაზე. არსებობს რამდენიმე სქემა დამყარებული ამგვარ მსჯელობაზე (Rau, Nopcsa, Montandon, Leser)¹ იმის შესახებ, თუ როგორ შეიძლება წარმოიდგინოს ადამიანმა იარაღების განვითარების ისტორია, ხოლო ფაქტიური მონაცემები, რომლებითაც შეიძლება გამართლდეს ეს სქემები, არ არსებობენ.

სამეცნიერო ლიტერატურა იცნობს სახენელი იარაღების შესახებ სანდო მონაცემებს მხოლოდ რამდენიმე ეპოქისათვის, ხოლო ბევრ შემთხვევაში არსებობს შეუწყვეტელი ხარვეზი, რომლის დამახასიათებელი ტიპების დადგენა პირობით ხასიათს ატარებს. ამასთანავე აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ სამეცნიერო ლიტერატურაში ფაქტიურ მონაცემებს ყოველთვის არ ახლავს საჭირო სიზუსტე და, ამის გამო, ასეთ არაზუსტ მონაცემებზე დამყარებული დასკვნა მხოლოდ პირობითი მნიშვნელობისა შეიძლება იყოს. ამის საილუსტრაციოდ გამოდგება შემდეგი მაგალითი: ლიტერატურაში გამოთქმული იყო აზრი იმის შესახებ, რომ სახნისი, როგორც სახენელი იარაღის ნაწილი, უნდა არსებულიყო 3000 წლის წინათ ძველი წ. ა. ამ აზრის ავტორი თავის დებულებას იმაზე ამყარებდა, რომ სუმერულ ტექსტებში მოხსენებულია საწყობი, საიდანაც ხდებოდა სახენელი იარაღების გაცემა. იმავე ტექსტში, ამასთან ერთად, დასახელებულია ლითონის რაღაც იარაღი. ავტორის ვარაუდით ეს რკინის იარაღი სახნისი უნდა ყოფილიყო. ეს ფრთხილად გამოთქმული აზრი სხვა მკვლევარებმა გაათავართეს და კატეგორიულ მტკიცებად აქციეს, ვინაიდან ისინი ასკვნიან, რომ 3000 წლის წინათ ჩვ. წელთაღრიცხვამდე ლითონის სახნისი, როგორც სახენელი იარაღის გარკვეული სახის კომპონენტი, უკვე არსებობდა.

რა თქმა უნდა, ამგვარი მსჯელობა მოკლებულია სიზუსტეს და შეცდომაზეა დამყარებული. ამიტომ, ძირითადი პირობა სახენელი იარაღების განვითარების დასადგენად მდგომარეობს იმაში, რომ მკვლევარი ამოდიოდეს

¹ K. Rau, Geschichte des Pfluges, Heidelberg, 1845; F. Nopcsa, Zur Genese der primitiven Pflugtypen, Z. F. Ethn., 51, 1919; G. Montandon, Ologénese coutlurelle, Paris, 1930; P. Leser, Entstehung und Verbreitung des Pfluges, Münster; 1931; E. C. Curwen, Prehistoric Farming of Europe and the Near East: Plough and Pasture, New-York, 1953.

ზუსტი, სანდო მონაცემებიდან, ხოლო იმ შემთხვევაში, როდესაც განვითარების სქემის დასადგენად პირდაპირი ცნობა არ მოიპოვება, გამოყენებული უნდა იქნეს ის მონაცემები, რომლებიც სახენელ იარაღთან, მისი შესაბამის პროცესთან თანაარსებული მოვლენები არიან. ერთს ასეთს, სახენელ იარაღთან დაკავშირებულს, მის გარკვეულ სახეობასთან თანაარსებულს საგანს მთიულური „ქიბორჯი“ წარმოადგენს (სურ. 1).

დღემდე სამეცნიერო ლიტერატურაში ამ საგანს ყურადღება არ ჰქონია მიქცეული, უკეთ რომ ვთქვათ, ის აღნიშნული არც ყოფილა. რატომღაც სპეციალისტებს, სახენელი იარაღების მკვლევრებს, მისთვის ყურადღება არასოდეს არ მიუქცევიათ და არ გაუხდიათ თავიანთი შესწავლის ობიექტად. P. Leser-ი თავის დიდ მონოგრაფიაში Entstehung und Verbreitung des Pfuges, რომელშიც თავმოყრილია ყველა დროის, ხალხისა და ქვეყნის სახენელი იარაღების შესახებ არსებული ცნობები, ქიბორჯისა და ქიბორჯის მსგავსი საგნის შესახებ არაფერი არაა ნათქვამი. ეს გარემოება შეიძლება აიხსნას არა მარტო ფაქტური მონაცემების ლიტერატურაში არ არსებობით, არამედ უფრო მეტად იმით, რომ ავტორები ნაკლებ ყურადღებას აქცევენ სახენელ იარაღთან თანაარსებულ მომენტებს.

„დაბადების“ მსაჯულთა წიგნის 3,31-ში მოხსენიებულია ანათობის-ძე სამგარი, რომელმაც „...მოსრნა უცხო თესლი ექუსასი კაცი საკვეთლითა ერქუნისათა სავენელისა ჯართათა და იქსნა ისრაელ, მანცა“¹. აქ ქართულად ვაღმოცემული სახელწოდება—საკვეთლითა ერქუნისათა სავენელისა ჯართათა—ებრაულ „დაბადებაში“ იწოდება „მალმედ“, ბერძნულში „μαλμηδ“, გერმანულში „Ochsenstecken“, ხოლო რუსულში „волочный рожен“. ამ საგნის ებრაული, გერმანული და რუსული სახელები გამოხატავენ მისივე ფუნქციისა და დანიშნულებას, რომ იგი წარმოადგენდა ხვნის დროს ხარების გასარეკ, გასალაღ კეტს ანუ სახრეს, რომლის ანალოგები მრავლად მოგვეპოვება ძველ მესოპოტამიურ და ძველ ეგვიპტურ ძეგლებზე გამოსახული ხვნის პროცესების კომპლექსში². ამას გარდა, აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ ებრაული „მალმედ“ უნდა ყოფილიყო წაწვეტებული ჯოხი, რომელსაც, თუ მხედველობაში მივიღებთ პალესტინის თანამედროვე ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში შემონახულ სახრე-კეტის სახეობას, ლითონის წვერი უნდა ჰქონოდა³. ზემოთ აღნიშნულის საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ სახრე-კეტი და ქიბორჯი, მიუხედავად იმისა, რომ ორივენი სახენელ იარაღთან არიან დაკავშირებულნი, ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან და სხვადასხვა დანიშნულება აქვთ.

ამასთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს, რომ სიტყვა „ქიბორჯი“ მოხსენიებულია სულხან-საბა ორბელიანის ქართულ ლექსიკონში და შემდგენიარადა განმარტებული: „...ზომიერი ისარი ფრთემობრტყე და პირმობრტყე არს სარჩა; მისგან უგრძესი პირდიდი და ფრთებმალი არს ქეიბური; ისარი სარჩის მსგავსი და პირგანპებული, მომცრო, არს ქიბორჯი“⁴. ქიბორჯის მსგავსი რკინის ისრის პირები, ჩამოტანილი სვანეთიდან, დაცულია საქართველოს სახ. მუზეუმის ეთნოგრაფიის განყოფილებაში (კოლ. № 00—36/3).

¹ „დაბადება“, ტფილისი, 1884.

² Ward, Leser, Hahn.

³ H. Guthe, Die kurze Bibelwörterbuch, Bri., 1900. შდრ. სახრე XIV საუკუნეში ნინიატურაზე, აგრეთვე ტრაპიზონის ტაძრის კედლის ქვაზე.

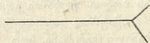
⁴ ს. ს. ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, ტფილისი, 1928.

მთიულეთში ქიბორჯი გვხვდება მეორე სახელწოდებითაც — ქიბორჯი ამ იარაღის არსებობა მთიულეთის რიგ სოფლებშია დადასტურებული, მაგალითად, სოფ. სოფ. წყერში, მულურში, კიტხში, იუხოსა და სხვ. ერთი ქიბორჯი, შეძენილი სოფ. წინა-მვარში, ჩამოტანილია და ინახება საქართველოს სახ. მუზეუმის ეთნოგრაფიის განყოფილებაში (კოლ. № 0—31/1—3). ეს ქიბორჯი შეინდის ხისაა, სიგრძე—150 სმ, თავისა და ბოლოს სისქე—3 სმ, კეტი ბოლოში ორკაპაა, თითოეული კაპის სიგრძე—3 სმ. ჩვეულებრივად ქიბორჯი მზადდება მაგარი ხისაგან (იფნი, ვაშლი, შეინდი და სხვ.). იგი იხმარება ხვნის დროს. მეხრე გუთნის თავს „წერწენას“ დააწყება ქიბორჯის ორკაპით და მით არეგულირებს ხვნის პროცესს.

ქიბორჯი იხმარება იმ შემთხვევაში, როდესაც მოსახნავი მამული გამოგვალულია ან მოსახნავ მიწაზე ბილიკები და შარა-გზებია, როდესაც მამული კლდიანია, როდესაც მამული ბუნარიანია, ე. ი. გამაგრებული, თავის დროზე მოუხნავი, ან მამული ყამირია, და, ბოლოს, როდესაც ხარები მოკლედ უნდა იქნენ შებმული გუთანში.

ხმარების პროცესში ქიბორჯის ორკაპს „წერწენაზე“ გამომბმულ „თაეწენლთან“ ერთად გაუყრიან პატარა წნელის „გურგალს“—კაპს, რომელიც „გურგალს“ მოედება, რომ ქიბორჯი არ გატურდეს გუთნის თავიდან.

ამგვარად, დასტურდება შემდეგი მნიშვნელოვანი მოვლენა: ქიბორჯი იხმარება ისეთ სახენელ იარაღთან, რომელსაც ახსიათებს მოკლე მხარი. მეორეს მხრით, ქიბორჯი ამ სახენელ იარაღთან იხმარება ისეთ პირობებში, როდესაც სახნავი ობიექტი—მიწა მოხვნის თვალსაზრისით გარკვეულ სიძნელეებს შეიცავს.

სურ. 1. „ქიბორჯი“ II „ქიბორჯი“ (სქემა)

ის გარემოება, რომ ჩვენ ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს მოკლე მხრის მქონე სახენელ იარაღთან, საკითხს სვამს ამ იარაღის გავრცელების არეების შესახებ საქართველოს ეთნოგრაფიულ პირობებში.

ბოლო ხანებში მოკლემხრიანი სახენელი იარაღი გავრცელებული იყო მთის ზოლში, სადაც მოსახლეობენ სვანები, რაჭველები, მთიულეები და ფშავლები, თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ სვანეთში სახენელი იარაღის ეს ტიპი სპორადულ ხასიათს ატარებს, იმ დროს, როდესაც რაჭა-ლეჩხუმსა და მთიულეთ-გუდამაყარ-ფშავში მასიურად გვხვდება. ამასთანავე, სახენელი იარაღის ეს სახეობა ჩვენ მოგვეპოვება ქსნის ხეობის მთიან ზოლშიც. გარდა ამისა, მოკლემხრიანი სახენელი იარაღი აგრეთვე უკლებლივ გვხვდება ისეთ კომპლექსურ სახენელ იარაღში, როგორიცაა ფამფალაკიანი სახენელები: ჯილღა-გოგორა და გუთანი.

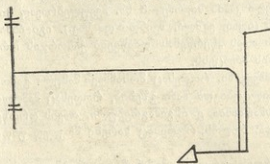
ეს ორი უკანასკნელი სახენელი გავრცელებული იყო აღმოსავლეთ საქართველოს შემდეგ ნაწილებში: ქართლში, კახეთსა და მესხეთში, დასავლეთ საქართველოში ის იხმარებოდა იმერეთის ზემო ნაწილში. ამას გარდა, კომპლექსური გუთანი სავარაუდებელია სამეგრელოშიც (მე-17 საუკუნე), რამდენადაც შესაძლებელია ამის შესახებ ვიკონიოთ წარმოდგენა ქრისტეფორე კასტელის ალბომში დაცული სახენელი იარაღის სურათის მიხედვით.

ცალკე უნდა აღინიშნოს, რომ მოკლემხრიანი სახენელი ჩვენ მოგვეპოვება ე. წ. ზეგანის სახენელი იარაღის ტიპშიც, კერძოდ, ზემო-ბოლოს სახენელ

იარაღში¹. ამ გუთანს ახასიათებს ხელნაში გაყრილი მოკლე მხარბეჭკვანძები ხელნა, ქუსლი, ხმალა, სახნისი, საკვეთელი და წერწენა.

მიუხედავად იმისა, რომ ამ სახენელ იარაღს ფამფალაკი არ გააჩნია, მასში ოთხი, ხუთი და ექვსი უღელი ხარი შეიშენის ხოლმე. თავისი ძირითადი მონაცემების მიხედვით ზემო-ბოლის ორხელა სახენელი იარაღი ბარულ გუთანში გადასვლის მაუწყებელი ერთ-ერთი სახეობა უნდა იყოს (იქვე, სურ. 2)².

სურ. 2. ვერჭენა (სქემა)

მთიულეთში ეთნოგრაფიული ექსპედიციის მუშაობის შედეგად დადგენილია, რომ აქ სახენელი იარაღის ორი ძირითადი სახე გვაქვს, ორივე სახეობისათვის დამახასიათებელი ელემენტია მხარის სიგრძე-სიშორე, პირველი ტიპის ძირითადი განმასხვავებელი ნიშანი მეორე ტიპისაგან მდგომარეობს მასში, რომ ერთ მათგანს ახასიათებს მოხრილი მხარე.

რი, რომელიც ქუსლშია ჩამჯდარი, ხოლო მეორეს — სწორი მხარი, რომლის ბოლო ხელნაშია გაყრილი.

აქაურთა ვადმოცემების მიხედვით პირველ ტიპს ეწოდება „ქართული“ სახენელი (ვერჭენა, სურ. 2), ხოლო მეორეს — „ფშაური“ (ორხელა).

ამგვარად, როგორც ქართული, ისე ფშაური სახენელი იარაღებისათვის განმასხვავებელი ელემენტებიდან, ერთის მხრით, მოკალე და, მეორეს მხრით, სწორი მხარია დადასტურებული.

გარდა ამისა, „ფშაურ“ სახენელ იარაღს ქართულისაგან ანსხვავებს ხმალა, რაც „ქართულ“ სახენელ იარაღს არ გააჩნია. ეს უკანასკნელი გარემოება სვამს საკითხს სახენელი იარაღის იმ ტიპის წარმოშობის შესახებ, რომელსაც ჩვენს ეთნოგრაფიულ სანამდვილეში ფშაური სახენელი იარაღი ეწოდება, ხოლო ზოგად ეთნოგრაფიულ ლიტერატურაში ცნობილია vierseitige Pilug-ის სახელის წოდებით³.

სპეციალურ ლიტერატურაში მიღებულია ის აზრი, რომ სახენელი იარაღის ეს სახეობა თავისი ძირითადი მონაცემების მიხედვით გავრცელებულია, ერთის მხრით, შუაგულ ევროპასა და, მეორეს მხრით, აზიის უკიდურეს აღმოსავლეთში. რაც შეეხება კავკასიას, დას. ევროპის მკვლევრები ამ ტიპის გავრცელების არედ მიიჩნევენ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიას.

კიდევ მეტი, Leser-ის მტკიცებით სახენელი იარაღის ეს ტიპი ადრე გავრცელებული იყო მთელს კავკასიაში და შემდეგში იგი განდევნა კავკასიის გარკვეული ნაწილებიდან სამხრეთიდან შემოჭრილმა სახენელმა იარაღმა, რომელსაც ახასიათებს მოხრილი და ქუსლში ჩამჯდარი მხარი.

ამ მტკიცებასთან ერთად Leser-ი აღიარებს, რომ სახენელი იარაღის ეს ტიპი შეიძლება წარმოშობილიყო ან საშუალო ევროპაში, ან კიდევ უკიდურეს

¹ გ. ჩიტაია, ქსნური შთის გუთანი, ვნიშის მოამბე, ტ. 5—6.

² Г. Читая, Земледельческие системы и пахотные орудия Грузии, ВЭК, Тбилиси, 1952.

აღმოსავლეთში, ვინაიდან ლეზერის შეხედულების მიხედვით საკითხს წარმოშობის შობის შესახებ სწვეტს ამ იარაღის გავრცელების მასიურობა და, ამდენად, მისი წარმოშობა სხვა მხარეში დაუშვებელია¹.

Leser-ი თვლის, რომ ამ სახენელი იარაღის წარმოშობის ორივე შემთხვევაში. იქნება ეს საშუალო ევროპა, თუ უკიდურესი აღმოსავლეთი, მას, ამ სახენელ იარაღს, თავისი მოძრაობისას დასავლეთიდან აღმოსავლეთში თუ აღმოსავლეთიდან დასავლეთში აუცილებლად უნდა გაველო კავკასიის ტერიტორია.

Leser-ის ეს შეხედულება მიუღებელია, რამდენადაც იგი არსებითად მცდარია. საქმე იმაშია, რომ ამ სახენელი იარაღის ტიპის გავრცელებისათვის შუა ევროპიდან აზიის უკიდურეს აღმოსავლეთში, ან, პირუკუ, აზიის უკიდურესი აღმოსავლეთიდან შუა ევროპაში, სრულიადაც არ უნდა ყოფილიყო საჭირო კავკასიაზე გავლა, რამდენადაც შუა ევროპას უკიდურეს აღმოსავლეთთან აკავშირებს ცნობილი „ტრამალეების კორიდორი“, ეს კორიდორი კარპატებთან იწყება და აღწევს ჩინეთის ტერიტორიას. კარგად ცნობილია, რომ ამ გზით წინაისტორიულ ხანაში გადადიოდა ფლორისა და ფაუნის მრავალი სახეობა, ხოლო ისტორიულ ხანებში ამ გზით გაუვლია მრავალ არმიას, ხალხს და ამ გზითვე გავრცელებულა კულტურის მრავალი ელემენტი. ამიტომ სავსებით ბუნებრივი იქნებოდა, უკეთეს დავუშვებდით ლეზერის შეხედულებას ამ სახენელი იარაღის ან შუა ევროპაში, ან უკიდურეს აღმოსავლეთში წარმოშობის შესახებ, გვეფიქრა, რომ ეს იარაღი უნდა გავრცელებულიყო ხსენებულ „ტრამალეების კორიდორზე“ გავლით და არა შემოვლის გზით.

ის გარემოება, რომ Leser-ს თავისი მტკიცებისათვის ესაჭიროება შემოვლითი გზის გამოყენება, საკითხს აყენებს მისი ძირითადი დებულების დამაჯერებლობისა და მისი მეთოდის სისწორის შესახებ.

საკითხის ჯეროვნად გაშუქებისათვის, ჩვენი შეხედულებით, მნიშვნელობას მოკლებული არ უნდა იყოს სახენელ იარაღთან დაკავშირებული ქიბორჯი. პირველ ყოვლისა, უნდა აღინიშნოს, რომ ქიბორჯი ისეთ სახენელ იარაღთანაა დაკავშირებული, რომელიც გამძლე და ღონიერი იარაღია და რომელიც იხმარება მძიმე მიწის დასამუშავებლად, ზოლო განსაკუთრებით კი ისეთი მძიმე მიწის დასამუშავებლად, რომელიც მთის ზოლშია მოცემული და, ამდენად, მთის ზოლის რელიეფთანაც არის დაკავშირებული.

იმისათვის, რომ ქართველ მთიელებს შესაძლებლობა მისცემოდათ ასეთ მძიმე პირობებში ეწარმოებინათ მუშაობა, მათ გამოიიშუშავეს თავიანთ სამეურნეო პირობებთან შეფარდებით სახენელი იარაღის ორი სახეობა². ხელნების მიხედვით ერთ მათგანს ეწოდება ორხელა, ხოლო მეორეს—ვერქვანა. ორხელა ეწოდება ისეთ სახენელ იარაღს, რომელსაც ორად განტოტებული ხელნა აქვს და, ამასთანავე, მხარი მოკლეა. ეს სახენელი იარაღი განკუთვნილია მძიმე მიწების დასამუშავებლად. ორხელა იარაღს ორი ქვესახეობა გააჩნია. ერთი მათგანი შედგენილი მხარის სახითაა წარმოდგენილი. თუ გავითვალისწინებთ ისტორიულ მონაცემებს, დაკავშირებულს ამ სახენელ იარაღთან, აღმოჩნდება, რომ უძველეს სუმერულ სახენელ იარაღებში სახენელი იარაღის ეს ქვესახეობაა

¹ Leser, op. cit.

² შდრ. აქვე, გვ. 38.

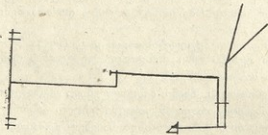

დამოწმებული. მაგალითად, ურის ყველაზე უძველესი სახენელი იარაღი მოსახლეობა ადასტურებს, რომ მას მეტად გრძელი ხელნები მოეზარებოდა შედგენილი მხარი აქვს.

საკვებით ვასაგებია, რომ სახენელი იარაღის ეს სახეობა თავის ხელნას შემწეობით მხენელს აძლევს შესაძლებლობას სათანადოდ მოიხმაროს ეს იარაღი მძიმე მიწების დამუშავების დროს (სურ. 3).

ამასთანავე, ეს სახენელი იარაღი, მოკლე მხრით წარმოდგენილი, მძიმე მიწების დამუშავების დროს იყენებს არა მარტო თავის ხელნას (ორხელა), არამედ მუშაობის პროცესში მხენელს, ანუ გუთნის დედას და მგუთნავს დახმარებას უწევს მეხრე თავისი ქიბორჯის შემწეობით.

მეორე ტიპის სახენელი იარაღი ვერქვანას სახელწოდებით ორხელას ფუნქციებს ზოკლებულია, ვინაიდან მისი ხელნა („ვერქვანი“) მხოლოდ ერთი ხელის ჩასაჭიდადაა განკუთვნილი, ხოლო მისი მხარი გრძელია და უღელზე დამაგრებული. ამდენად, სახენელი იარაღის ეს სახეობა მოკლებულია იმ გამძლეობას, რომელიც ახასიათებს ორხელას, და იმ შესაძლებლობებს სხვადასხვა ნივთების დამუშავების დროს, რომელიც ორხელაშია მოცემული, განსაკუთრებით ორხელას იმ ქვესახეობაში, რომელიც მოკლე მხრითაა წარმოდგენილი. აქვე დავძენთ, რომ მთიულეთში შეკრებილი მასალების მიხედვით ორხელა იგივე „ფშაური“ სახენელი იარაღია, ხოლო ვერქვანა — „ქართული“ (სურ. 3). ორხელა სახენელი იარაღი გავრცელებულია მთიულეთის გარდა ხევშიც.

სურ. 3. ორხელა (სქემა)

ალსანიშნავია ისიც, რომ ინგუშეთში საქართველოდან შესული ორხელა სახენელი იარაღის ტიპი იწოდება ქართულ სახენელ იარაღად.

თუ გავითვალისწინებთ ზემოთ მოხსენიებულ მონაცემებს ორხელასა და ვერქვანის შესახებ, ერთის მხრივ, ხოლო, მეორე მხრივ, ქართულსა და ფშაურ სა-

ხენელ იარაღს, ჩვენთვის ნათელი გახდება, რომ ქიბორჯი სახენელი იარაღის იმ ტიპის ატრიბუტია, რომელსაც მოკლე მხარი აქვს და მოკლე მხრის კომპლექსში წყნადაა მოცემული.

სახენელი იარაღის მხრის სხვადასხვა სახეები, რომლებიც საქართველოს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში არიან დადასტურებულნი, შემდეგ სურათის იძლევიან: ა. გრძელი მხარი. უნდა აღინიშნოს, რომ გრძელი მხარი საქართველოს სახენელ იარაღებში ყოველთვის უღლამდის მიღწეული და უღელზე დამაგრებული არაა, არამედ წარმოდგენილია ისეთი შემთხვევებით, როდესაც გრძელი მხრის თავი ოდნავ დაცილებულია უღლისაგან და მასთან დაკავშირებულია მცირე სიგრძის ლედიტო, ისე რომ მხრის თავი ნაწილობრივ თავისუფალია. ბ. შედგენილი მხარი, ორ ნაწილს შეიცავს. ნაწილები ურთიერთთან ხის რაყულებით არიან შეერთებულნი. მხრის მეორე ნაწილი ურამი ეწოდება საინგილოსა და მთიულეთში. ც. მოკლე მხარი. ამ ტიპის მხარი თავისებური სახითაა მოცემული. მას აქვს: ღვეგრჯის რგოლი, რკინის რგოლი, ხის ნამატი ან წყნა || წერწყნა.

სახენელი იარაღების თითოეული აქ დასახელებული მხარი შეფარდებულია ლია ნიადაგის ნაირსახეობასთან და გამოყენებულია უფრო მეტად იქ, სადაც მისი მუშაობის შედეგად მეტი ეფექტია მოსალოდნელი.

ამასთან ერთად გასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ მოკლემხარიანი სახენელი იარაღი უმეტეს შემთხვევაში მრავალ უღელ ხარ-კამეჩს საჭიროებს. მოკლე მხარი ჩვენ გვაქვს მოცემული რთულ კომპლექსურ სახენელ იარაღშიც, რომელსაც ქართული გუთანი ეწოდება და რომელშიაც შეიბმის 6—12 უღელი ხარ-კამეჩი და რომელიც შემძლეა გადააბრუნოს ბელტი 50—60 სმ სიღრმისა. მოკლე მხარი მოცემულია აგრეთვე მესხურ ჯილა-გოგორაში, რომელიც აგრეთვე ფამფალაკიანი სახენელი იარაღია, მხოლოდ უფრო და შეიბამს 5—8 უღელ ხარ-კამეჩს. იგი მოცემულია მთის ზოლის გუთანში, რომელშიც 2 უღელი ხარ-კამეჩია შემბული და რომელსაც არა აქვს არც ფამფალაკი და არც ფრთა. ამასთანავე იგი ტიპური ორხელა სახენელი იარაღია თავისი კონსტრუქციის მიხედვით. მოკლე მხარი მოცემულია აგრეთვე რაჭულ სახენელ იარაღსა და ქსნურ მთის გუთანში, რომელიც შეიბამს 2—6 უღელ ხარს. უკანასკნელად, მოკლე მხარი მოცემულია მთიულეთში დამოწმებული ფშური სახენელი იარაღის ტიპში, რომელშიც შეეხმის 2—3 უღელი ხარი.

ზემოთ მოხსენიებული მოკლემხარიანი სახენელი იარაღებიდან, როგორც ვიცით, ქიბორჯი გამოყენებულია მთიულეთის ორხელა სახენელი იარაღის მუშაობის პროცესში.

ზოგიერთ სწავლულს შორის ფესვგადგმული მოსაზრების თანახმად საქართველოსა და კავკასიის ძველი ტრადიცია მხოლოდ ისაა, რომ იგი წარმოადგენდა დიდი და მცირე ტომების თავშესაფარს, აქ პოულობდა სადგურს მრავალრიცხოვან ხალხთა ნარჩენები, რომლებიც უხსოვარი დროის გამანადგურებელი ომების შედეგად შემოირეკნენ აქ, ისევე, როგორც ქარაზხლის შემდეგ ხომალდის ნამსხვრევები ოკეანის სანაპიროებზე გაირიყებიან (რიტერი). ამიტომ ისინი ასკენიდნენ, რომ საქართველო და კავკასია, ბოლოსდაბოლოს, *refugium gentium* და, უკეთეს შემთხვევაში, გასავალი გზაა, რომლითაც მრისხანე მარშით გადადიოდნენ ესა თუ ის ხალხები ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ მათი მოძრაობის დროს, ისინი გადასცემდნენ კულტურულ მონაპოვარს საქართველოსა და კავკასიის ხალხებს, რომლებიც მოკლებულნი იყვნენ კულტურულ ღირებულებებს.

ამ ავტორების მოსაზრებით, საქართველო და კავკასია მოკლებულია თავისთავადი ღირებულების მქონე კულტურას და უკეთეს შემთხვევაში იგი გვევლინება მხოლოდ როგორც ვადამცემი რგოლი აღმოსავლეთსა და დასავლეთს შორის. ისინი არ ითვალისწინებენ, რომ საქართველო და კავკასია წარმოადგენს კულტურის უძველეს კერას, სადაც შექმნა თავისებური, მისთვის დამახასიათებელი ცივილიზაცია, რომლის ცალკეული ელემენტები სხვა ქვეყნებშიც კი გავრცელდა.

ქიბორჯის კავშირი ორხელა სახენელ იარაღთან შემთხვევითი არ უნდა იყოს. რამდენადაც ორხელა სახენელი იარაღი მოკლემხარიანი სახენელი იარაღის ტიპს ეკუთვნის, ქიბორჯის საჭიროება ამ იარაღის მუშაობის პროცესში ჰპოვებს თავის გამართლებას. ამასთანავე, ცხადია, რომ მოკლე მხარი სახენელი იარაღის კომპლექსში ერთბაშად არ შეიძლება გაჩენილიყო. ცხადია, აგრეთვე ისიც, რომ გრძელი მხრის ფორმის ცვალებასთანაა დაკავშირებული მოკლე მხრის წარმოქმნა.

საქართველოს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში, უმთავრესად მის მნიშვნელობაში, დამოწმებულია სახენელის ისეთი მხარი, რომელიც თუმცა გრძელ მხრიანი სახენელი იარაღის ტიპს ეკუთვნის, მაგრამ სწორხაზოვანი კი არ არის, არამედ წელში მოხრილია.

ხენის პროცესში, დრო და დრო, საჭიროების მიხედვით, მეზრე ამგვარი მხრის წელს ფეხს აკერს იმ მიზნით, რომ დაეშველოს გუთნის დედას სახენელი იარაღის სამუშაო ნაწილის რეგულაციაში.

ეს ვითარება, უთუოდ, პირველი საფეხურია ამგვარი სახენელი იარაღების განვითარების გზაზე, ერთის მხრივ, სახენელი იარაღის გრძელი მხრიდან მოკლე მხარზე გადასასვლელად, ხოლო, მეორეს მხრივ, ადამიანის ფეხით მუშაობის ნაცვლად ქიბორჯის გამოსაყენებლად.

თავისთავად ცხადი უნდა იყოს, რომ სწორხაზოვანი გრძელი მხრის წელში მოხრილი მხრით შეცვლამ დაბადა სახენელი იარაღის კომპლექსში ახალი ელემენტების წარმოქმნის საჭიროება. ერთ-ერთი ახალი ელემენტია ის, რომ გრძელი, წელში მოხრილი მხრისათვის დახრილობის შეცვლამ გამოიწვია მისი გაყრა ხელნაში, რაც ჩვენ ფშაურ იარაღში გვაქვს მოცემული.

ზემოთქმულს უნდა დავძინოთ, რომ მოკლემხრიანი წეწენიანი სახენელი იარაღის წარმოშობა მეგრული ფრჩხილიანი სახენელისა და იმერული ფრჩხილებიან-გოგორებიანი ანუ აჩაჩა ურმის წინასწარ არსებობას უკავშირდება. მეგრული ფრჩხილიანი სახენელის მხარი დაყრდნობილია ფრჩხილზე, რომლის ბოლო, ისევე როგორც აჩაჩა ურემში, მიწაზე ეთრევა, ხოლო თავი უღელს უერთდება¹.

ამგვარად, ირკვევა, რომ ფშაური სახენელი იარაღი ქართული სახენელი იარაღის შინაგანი განვითარების შედეგადაა მიღებული. იგი ადგილობრივადაა წარმოშობილი და არა გარედან შემოტანილი. ამ დებულებას, თავის მხრივ, ამაგრებს მთიულური ქიბორჯი, რომლის სპეციფიკური დანიშნულება ფშაურ სახენელ იარაღთან დაკავშირებით ზემოთ იყო გარკვეული და რომელიც სხვა ხალხების იარაღების კომპლექსში არაა დადასტურებული.

Г. С. ЧИТАЯ

МТИУЛЬСКИЙ «КИБОРДЖИ»

Резюме

«Киборджи» специфичное орудие, употребляемое для регуляции в процессе пахоты грядилца пахотного орудия пшавского типа. Сопряженность этого вспомогательного орудия с пшавским пахотным орудием является новым доказательством о самостоятельном происхождении пшавского пахотного орудия.

¹ მ. გვეგეშიძე, ქართული ხალხური ტრანსპორტი, თბილისი, 1956, გვ. 76.

Н. Б. РЕХВИАШВИЛИ

ДОБЫЧА И ОБРАБОТКА ГАГАТА В ГРУЗИИ

Месторождение гагата (гишери) находится в Западной Грузии, точнее, в северной части Верхней Имерети, по старой географической номенклатуре, именуемой Окриба. Ее граничат: с юго-востока Аргвета, с юга — равнинная Имерети, с запада — Лечхуми и с севера — Рача. По современному административному делению Окриба входит в Ткибульский район Грузинской ССР. Окриба гористая местность. Она характеризуется изрезанным рельефом, обилием полезных ископаемых, большими лесами, умеренным и здоровым климатом; орошается сетью многих рек, из которых главные — Цкалцитела, Сацуре и Ткибула.

Ведущей отраслью сельского хозяйства местного населения издавна являлось земледелие, однако, по причине малоземелья и низкого плодородия почвы, в дореволюционной Грузии оно, как правило, не могло удовлетворить самые минимальные требования населения. Это обстоятельство и здесь вынуждало человека искать сторонние заработки в отходничестве. Во второй половине XIX века наиболее существенным в этом отношении подспорьем крестьянства Западной Грузии были: Ткибульские каменноугольные копи, Чиатурские марганцевые промысла, работа на лесозаготовках и в портовых городах, а также развитие различных ремесел, среди которых добыча и обработка гагата занимала не последнее место¹.

Гишери в минералогии известен под именем гагата. Гагат разновидность каменного угля, занимающая промежуточное место между лигнитом и бурым углем. Химический состав гагата: углерода — 55 — 75%, кислорода — 19 — 26%, помимо этого он содержит также серу, азот и минеральные вещества — золу. Физические свойства гагата: твердость — 1, удельный вес — 1,2 — 1,4; блеск слабый — от блеклого до шелковистого; излом — раковистый; черта — темная; легко воспламеняется; растворяется в сильных кислотах и щелочах; на воздухе делается трещиноватым из-за потери влаги. Применяется, главным образом, как поделочный камень.

Месторождения гагата в Грузии известны в Ткибульском районе и в Олтиси, где он встречается отдельными гнездами, а также в виде прослоек в глинистых песчаниках угленосной толщи [4, стр. 103; 7, стр. 2; 6, стр.

¹ На этнографическое значение этой отрасли ремесленной промышленности впервые обратил внимание проф. Г. С. Чигая.

298; 20, стр. 96]. В производстве окрибского гишери особенно селения — Дзировани, Джвариса и Курсеби [5, стр. 26].

По этнографическим данным еще недавно вся Окриба занималась добычей и обработкой гагата. В Окрибе гагат был везде, но не везде он считался высококачественным. Поэтому разработке подвергались только месторождения, содержащие высококачественный гагат. Лишь в редких случаях разрабатывались месторождения с гагатами более низкого качества. По всем данным минерал лучшего качества встречался в с. Дзировани в т. н. «Сагишре». Дзированский гагат славился и славится и по сей день: он обладает сравнительно малым количеством трещин, которые более или менее чаще наблюдаются в гагатах других месторождений. Месторождение «Сагишре» расположено к северо-востоку от с. Дзировани. Оно исследовано и изучено еще Бацевичем и Симоновичем. Эти исследователи отмечают обильные запасы месторождения «Сагишре» и указывают, что жители близлежащих селений с большим усердием и стараниями обрабатывают гагат [5, стр. 10]. Следует отметить, что ту влажность гагата, которая среди местных мастеров известна под именем «гагатовой воды» — «гишрис цкали», они именуют «горной влагой».

Наряду с дзированскими месторождениями упоминаются ряд других месторождений в окрестностях Ткибули: «Тхис-зурга», «Саплавети», «Кедура» и др. В Дзировани — «Сагишре», «Ламе», «Нигозас-перди» и др., в Курсеби — «Набослеви», «Мели-цхаро» и др. Гагат обнаружен также в селениях Оджола, Цуцхвати, Джвариса, Мухура, Гелати, Бобота и в других местах. По словам сказителей в Окрибе «гишери водится везде».

Для обнаружения месторождения гагата у жителей Окриба были выработаны своеобразные правила. В каждом отдельном случае может быть использован тот или иной прием. Вообще, по наблюдениям мастеров этого дела, гагат встречается в водянистых, заболоченных местах. В таких местах «карьер» гагата покрыт лесом ольхи или каштанов. Это обстоятельство облегчает поиски гагата. Помимо этого, опытный глаз по обнаженным породам может определить, имеются ли вблизи гагатовые месторождения. Опытные мастера определяют месторождение гагата по запаху грунта или же по вкусу воды грунтового ручья. Они же по опыту знают, что там, где имеется гагат, на поверхности земли обнаруживаются его крошки. Но и этими приметам не исчерпываются приемы поисков гагата: существуют и другие народные средства, которые облегчают его нахождение.

Добыча гагата из обнаруженного месторождения производится своеобразными приемами. По этнографическим материалам, собранным на месте, обработка гагата делится на две ступени: I — добыча его и II — выделка из сырья вещей. Первая известна под именем «мочра», вторая — под именем «гамокна». Лицо, ведущее работы первого вида, называется «момчрели», а лицо, ведущее работы второго вида — «мтлели». Оба вида работ, по мнению жителей Окриба, требуют тончайшего знания всех нужных правил и приемов, большого усердия и внимания.

Опытный мастер по гишери обучал своего ученика путем практических работ и давал ему необходимые знания. С этой целью практиковалось усовершенствование в обработке гишери, т. н. «наловчение» («дагершва»). Выработанные навыки часто сохранялись в тайне в пределах определенных семей.

Добыча гагатого сырья

Добыча гагатого сырья производится следующим образом. Обнаруженное месторождение мастер предварительно осматривает, проверяет, а затем уже направляется туда для добычи гагата. Сперва необходима расчистка поверхности месторождения от леса и камней. Затем приступают к снятию верхних слоев земли и к поискам гагатовой жилы. Когда доходят до «чистого» гагата (а это угадывают по звуку, т. к. при соприкосновении с воздухом обнаженный гагат трескается и издает особый звук), осторожно снимают породу с одной стороны и острием «цалкати» достают из породы гагат. Добытый гагат заворачивают в глину и там же укладывают в мешок с листьями. По наблюдениям мастеров гагат от воздуха моментально дает трещины, разрушается. Разрушение может быть двояким: гагат может разрушиться или лишь в оболочке, или же целиком. Разрушение в оболочке называется «дабцкалва» (растрескивание), а разрушение целиком — «дахашхашеба» (раскалывание). Находящийся в породе гагат содержит характерную для него влажность — т. н. «гагатовую воду», от потери которой он быстро выветривается и разрушается. Это свойство гагата хорошо знакомо мастерам и они стараются сохранить за гагатом эту влагу. Поэтому, гагат вначале лишь частично освобождают от породы, после доставки домой сейчас же зарывают в землю, стараются дольше выдержать его и употребляют по мере надобности.

По сообщениям мастеров гагат в породе редко встречается одиночными гнездами, обыкновенно он залегает слоями, но с перерывами. Считается лучшим, когда он встречается в виде больших кусков, так как тогда мастер раскалывает его по своему усмотрению. Качество гагата зависит от глубины его залегания, а также от того, где он обнаружен: в долине или в горах. Вообще лучшим считается гагат, находимый в долинах. Такой гагат располагается послойно: первый слой обычно залегает на глубине одного метра, второй — полутора метра, а третий слой, более высокого качества, — еще глубже. Следует отметить, что гагат часто встречается прослойками между другими горными породами. Поэтому приходится выламывать эту породу. Лучший гагат залегает в красных глинах, так как они предохраняют его от высыхания и выветривания.

По наблюдениям мастера Акакия Катамадзе (сел. Дзировани) гагат в глине прослеживается по направлению влажности; во время земляных работ в таких местах, при соприкосновении с киркой, гишери выделяет струйки воды, производящий специфический звук, и вода выходит наружу. Это является показателем того, что здесь имеется гагат. При поисках часто наблюдаются остатки старых шахт; но большей частью они напол-

нены водой и в них опасно входить, но по ним можно заключить о прочности разработки гагата.

Работы по добыче гишери лучше производить летом, т. к. искателю часто приходится стоять в воде. Но для сохранности гишери лучшая пора — прохладная; тогда воздух не так сильно влияет на гишери. Эти местные, народные наблюдения совпадают с научными исследованиями, произведенными на месте и с теми выводами, которые имеются у специалистов по данному вопросу. Например, Бацевич и Симонович в геологическом описании Окрибы (в труде, напечатанном в 1873 году) отмечают: «Гишеръ является в виде прослоек и гнезд; имеет цвет бархатно-черный, матовый, пролежав на воздухе, он делается хрупким, вследствие чего его сейчас же по вынутии из месторождения (пока гишеръ содержит так называемую горную влагу); обрабатывают в мелкие предметы, как-то: бусы, медальоны, браслеты, кольца, мундштуки и прочее. Жители окрестных сел очень усердно занимаются добычею гишери, в особенности в свободное от полевых работ время. Подземные работы ведутся ими в виде наклонных шахт по падению. Анализ гишери из Дзировани показал [5, стр. 19]:

Летучих веществ и влаги	52,5°
Кокса	47,5
	100,0
Угля	46,95
Зола	0,55
	47,50

И дальше — «Нередко скопления его (гишери) до того значительны, что представляют предмет добычи для производства из него различных украшений» [5, стр. 26].

Техническая обработка гишери

Как указывалось выше, добыча гишери требует большого опыта, но его последующая обработка является еще более сложным делом. Эта обработка делится на несколько этапов:

1. «Гажангва» — очистка гишери

Так называют механическую очистку гагатого сырья от земли и наружной оболочки. Снимая с него белок и оболочку, доходят до сердцевинки. Этот процесс производят при помощи острого ножа.

2. «Дахашхашеба» — расчленение гишери

Чистый гагат следует расколоть, раздробить на мелкие части. Раскалывается он по естественным спайкам, которые для привычного глаза мастера нетрудно обнаружить. Если разделение гагата не производится по этим естественным спайкам, то изделия из него не будут прочны и в конце концов сам он разрушится. Это свойство гагата должно быть учтено мастером. Эта работа выполняется при помощи того же острого ножа. Мастер в левой руке держит кусок гагата, а в правой нож и прицелившись, наносит удар по спайке; он быстро производит эту операцию лезвием ножа. Гагат раскалывается и сыпется на холст, разложенный внизу.

3. «Дацврилеба» — «сортировка» гишери

Раздробленный таким образом гагат сортируется. Сортировка происходит по величине, форме и другим признакам гагата.

4. «Гамокна» — выделка гагата

Этот вид работы включает нарезку гагата и выделку каждого его куска по форме той или иной намеченной к выделке вещи, т. е. изготовление из него «оригинала» — «дедани» (таб. 1).

Эта работа выполняется по следующим правилам: мастер доводит куски гагата до одинаковой величины, а потом шлифует каждый из них и придает ему форму того или иного намеченного к выделке предмета. Выделку производят при помощи ножа и пилы. Сравнение «оригиналов» производится на-глаз. Глазомер так сильно развит у мастера, что даже при помощи специальных приборов трудно обнаружить какую-либо разницу между оригиналами, которую, однако, сам мастер иногда замечает. Таким образом, четвертым этапом работы является «выделка» («мимгванеба») гагата. Каждый выделенный кусок носит название бусинки «какила».

5. «Гахврета» — Просверливание гагата

Следующей ступенью обработки гагата является сверление «оригинала» — «дедани». Вслед за выделкой каждая бусинка должна быть просверлена. Сверление производится особым орудием «цмрудри» (см. таб. II). «Цмрудри» состоит из лука (большой частью букowego), из сверла и столба. Лук представляет из себя согнутую палку, концы которой соединены кожаной тесьмой «лари» — из козьей кожи. Сверло — это шило с ручкой, к концу которого приделано металлическое острие. В комплексе цмрудри входит также «лапатини» и столб. Первое из них представляет особую подпорку сверла, а второй служит для укрепления ручки. Ручка имеет маленькую ямку, в которой во время работы свободно вращается ручка сверла, причем столб и «лапатини» стоят вертикально, а сверло расположено горизонтально и при движении шнура вращается в прямом и обратном направлении. Сверление происходит следующим образом: в первую очередь мастер отбирает материал для сверления. Затем ставит столб и «лапатини», (взамен столба иногда пользуются живым деревом, или же стеной здания, перед столбом ставится «лапатини», всажненное в землю, а на нем, как ось, перекладывается сверло, один конец которого помещается в яме, а острие воткнуто в «лапатини», таким образом, чтоб режущая сторона его проникла бы в предмет, подлежащий сверлению. Перед мастером стоит «цмрудри». Лево́й рукой он держит предмет, а правой вращает луком и осторожно просверливает этот предмет. Он умело направляет острие сверла к середине предмета и старается острием шила не сильно «укусить» предмет. Спешить не полагается. Если он при сверлении не прямо направит шило, то выделка будет неровная, «косяя». Это обстоятельство диктует мастеру, производить работы в ясную, солнечную погоду.

Как было указано выше, в процессе всей работы гагат находится в воде и его обрабатывают в влажном виде. Во избежание окисления воды,

ее держат в глиняной посуде. Если сверление неточное, полученный про-
дукт гагата «однобокий» или же «косой» («бруциани»).

6. «Молесва» — шлифовка гагата

Под шлифовкой подразумевается обточка гагатového изделия. Обточка производится путем трения (таб. IV, рис. 1, 3). Для обточки употребляется специальный камень, который добывается в окрестностях сел. Цуцх-вати (таб. 1, рис. 1). По рассказам мастеров камень этот заменяет алмаз, вообще он должен быть тверже железа и только тогда проскоблит гишери. Камень, обтачивающий гишери, и на самом деле твердый, по цвету он желтоватый, вследствие долгой точки на нем появляются борозды, в которых свободно вращаются и обтачиваются «изделия». Во время обточки вещь держат специальными железными щипцами — «бикали» (таб. II, рис. 2). Обточку производят и при помощи напильника; в этом случае предметом водят об напильник, а наоборот, напильником шлифуют его. Изделия, отшлифованные напильником, грубы, а потому этот способ применяется лишь при выделке грубых вещей. Думается, этот способ более позднего происхождения, а обтачивание о камень довольно старый и оригинальный.

7. Очистка гагата («даперва»)

Следующей ступенью обработки гагата является его очистка.

После обточки изделие выглядит настолько чистым, что в некоторых случаях не требуется окончательной очистки, но иногда для придания изделию большей красоты и блестящей поверхности, производят очистку изделия. Для чистки употребляют каштановый уголь и мел в порошок. Чистят мягкой тряпкой, бумазейной; шерстяная тряпка не применяется, т. к. она может поцарапать изделие. Очистка мелом, по мнению мастеров, внедрена из города, и не является старым, традиционным примером. По их словам мелом гагат хорошо чистится; однако мел, большей частью, употребляется для других целей, а именно, им заполняются трещины гагата плохой выделки.

8. «Шемкоба» — разукрашение гагата

Окончив все вышеизложенные процедуры, необходимо новое гагатвое изделие на 2—3 часа опустить в чистую воду. Затем достать и обсушить мохнатой льняной тряпкой. Вслед за этим поместить его в такое место, куда воздух не имеет свободного доступа. Для этого изделие заворачивают в бумазейный кусок и затем кладут в сундук или в какой-либо ящик. В таком положении оно хранится в продолжении 15—24 суток, а потом его достают и надевают на шелковую нитку. После этого гагатвое изделие сохраняется в продолжении тысячелетий. В случае плохого изготовления на гагате может обнаружиться «чачикнеби» (некрасивая, перхотистая поверхность) от примесей посторонних веществ, которые после выделки хорошо заметны на гладкой поверхности и от которых гагат теряет привлекательность и красоту.

Разнообразие гагатовых изделий и их назначение

 3610353-00
 303-0010333

Из гагата готовят разнообразные украшения и изделия: ожерелья, браслеты, кольца, серьги, четки, кресты для люлек, крышки для банок, застёжки поясов, брошки, кулоны, пуговицы, безделушки для часов, разнообразные бусинки, известные под названием «какила», и др. Вообще украшения из гагата у грузин пользовались большим успехом и среди других украшений занимали значительное место. Вместе с тем гагат применяли не только для украшений, но и как амулет, против «сглаза», «несчастливой ноги» и т. д.

Инструменты и оборудование для изготовления гагатовых изделий

Для работ по добыче гишери необходимы: «ркинс кети» — железный лом, «церакви» — кирка, «тохи» — мотыга, «бари» — лопатка, «квери» — молот, «соли» — клин. Для обработки добытого сырья необходимы совершенно иные инструменты и оборудование — специально для этого выкованный нож («дана»), сверло («цимруди» — лук, ремень, столб, «лапати-ни»), щипцы («бцкали» или «сакецури»), камень для обточки («салеси»), миски и проч.

Во время археологических работ, проводившихся за последние годы на территории Грузии, особенно раскопок Мцхета — древней грузинской столицы, обнаружено много достопримечательных гагатовых изделий: древнейшие из них датируются XV — XIV вв. до н. э. Очень часты изделия из гагата в погребениях II — I вв. до н. э. Они в большом количестве обнаружены также в кувшинных погребениях и в погребальном инвентаре I — VIII вв. н. э., при этом изделия эти более изысканны и являются произведениями высокоразвитого искусства [22, стр. 40; 13, стр. 311]. Материалы Мцхетской археологической экспедиции показывают, что мастерство обработки гагата для той эпохи достигло очень высокой степени развития: из гагата высечена, например, фигура оседланной лошади (А. Каландадзе, Вновь открытое погребение в Мцхете, Минмомхилвели, I, 1949, Тбилиси).

Гагатовые изделия встречаются в археологических материалах не только Мцхета — Самтавро, но они в достаточном количестве обнаружены в Брили, Квасатали [24, стр. 60], Бори [23], Клеести [29], которые датируются первой половиной I века до н. э. Гагатовые изделия имеются также в раскопчных материалах Даблагоми, Нарекваво, Бори, а также в Ахалгорском кладе [17, стр. 18]. Можно предполагать, что в последующие века обработка гагата в Грузии была еще более распространена, хотя в данный момент мы и не располагаем достаточным фактическим материалом для такого вывода, так как памятники средних и последующих веков пока еще недостаточно изучены. Хорошим подтверждением такого предположения являются, например, обнаруженные в 1950 году археологом Г. Ломтатидзе

на территории строительства г. Рустави в могильном инвентаре (догробе № 19) гагатовые изделия XII века, выполненные с большим художественным вкусом (см. табл. V, 3 ряд). Раскопочные гагатовые изделия встречаются также вне Грузии, на Северном Кавказе — в Пятигорске, Кобани и др. [26, стр. 44 — 46; 27, стр. 4 — 5].

На основании письменных источников употребление гагатových вещей в обиходе грузинского народа пока что подтверждено с начала 17-го века (см. С. Барнавели, «Книга приданого», Вестник Гос. Музея Грузии, вып. XI, Тбилиси, 1944, стр. 104). Обычай включения гагатových изделий в приданое упоминается также в книгах приданого царевны Нины и Анны, а также княжен Елены и Анны, дочерей Ксанского Эристави, а именно: ... «девять шнуров из гишера, ручной работы» [18, 19]; ... «гагатовые четки, I»... («Сакартвелос сидзвелени», т. III, 487); ... «еще 1 гагатовые четки» (книга приданого 1692 — 1703 гг. «Сакартвелос сидзвелени», т. II, 432). Как видно, в быту грузинского народа гагат (гишери) издавна являлся предметом широкого обихода.

На это указывает также частое употребление в обыденной речи, в народном словесном творчестве и в грузинской литературе слова — «гишери»¹. Термин — «гишери» употребляется для передачи черного цвета, а также «прелести», «привлекательности». Гишери излюбленная метафора для грузинских поэтов («Амираи-Дареджаниани» (1, 15), «Вепхисткаосани» («Витязь в Тигровой шкуре») (134, I; 4, 3) и т. д.).

В начале XIX столетия, вслед за присоединением Грузии к России с 1801 года, в некоторых местах Грузии, для поисков полезных ископаемых были командированы специалисты горного дела. О результате этой работы в отчетах этих специалистов имеются весьма ценные сведения о добыче и обработке гишери в Грузии. В этом направлении следует отметить первое научное описание Крыжановским Окрибского месторождения гишери в 20-ых годах XIX века [2, стр. 183 — 190]. После Крыжановского вопрос о добыче и обработке гишери в Имерети специально изучался Бацевичем, Симоновичем и Сорокиным [5, стр. 10]. Много внимания уделил ему и Г. Абиш [1, стр. 8], а также Ж. Мурье [19, стр. 23]. А еще раньше — И. Клапрот [25, стр. 54], А. Петцольд [12, стр. 84] и другие.

В 40-ых годах 19-го столетия разработка гагата (гишери) в Грузии была широко развернута, несмотря на неблагоприятные условия для кустарной работы. Гагатовые изделия не только удовлетворяли внутренний спрос, но и вывозились в другие страны. В этом отношении весьма интересна статья известного грузинского публициста и общественного деятеля — С. Месхи: «Торговля гагатом в Имерети» [28, стр. 2]. Автор затрагивает вопрос обработки гагата в старину и подчеркивает то обстоятельство, что эта оригинальная отрасль производства особенно развилась в

¹ На это обратил внимание в своё время и Ж. Мурье, который отмечает, что слово гишери часто встречается как поэтическое выражение черного цвета. Как, например, выражение «Гишрис тма» (волосы цвета гишери) встречается в поэме XII в. Ш. Руставели — «Витязь в тигровой шкуре» и во многих грузинских романах [19, стр. 23].

Грузии с 1814 года. За расширением производства гагатовых изделий последовала необходимость открытия специального магазина. С этой целью в 1814 году Ив. Николадзе был открыт магазин в городе Кутаиси, где можно было видеть гагатовые изделия разнообразных форм и назначений. По сведениям автора, поставщиками магазина работало 15 мастеров. До двухсот мастеров гагата работало в других местах на этом же предприятии. Если мы учтем все это, окрибское производство гагата представится довольно широким.

Из Грузии гагатовые изделия в большом количестве вывозились в сопредельные и в другие страны, в частности в Иерусалим и Константинополь, где гагат был известен под названием «Карабонджуг»-а (Черного камня). Гагат вывозился также во Францию и Англию. Ежегодный экспорт гагата в среднем давал 20.000 руб., что для того времени являлось довольно большим доходом. Что касается вывоза гагата из Грузии в более ранний период, об этом интересные сообщения находим у акад. Фермана [15, стр. 21]: «...Изредка из Закавказья проникали обсидиан, гагат, мраморный оникс и камень Востока, бирюза, как раз те излюбленные каменные материалы, которые сделались известными в поэмах грузинского эпоса XII в.»

Следует отметить, что обработка окрибского гагата производилась не только для пользования населения, но и также для нужд духовенства. Церковь сильно была заинтересована в широком производстве гагатовых изделий, так как в церковном быту, а именно при богослужении, в особенности для малограмотных духовных лиц, гагатовые четки, состоящие из 50 бусинок, служили для учета молитв. Роль церкви в этом деле подтверждается и фактами. К началу 19-го столетия Крыжановский отмечает, что во время изучения месторождений он встречался с лицами, командированными гелатским епископом для поисков гагата.

Можно ли, однако, предполагать, что изделия из гишери, добытые в Грузии археологическими раскопками и засвидетельствованные в этнографической действительности, идут от одного корня? Можно ли считать Грузию очагом выделки гагата? Ряд фактов говорит в пользу этого допущения: в Грузии известны богатые месторождения гишери, разработка которых производилась и в прошлом. Следы старых разработок и сейчас имеются в месторождениях — «Кедура», «Сагшре» и месторождениях, обнаруженных в 1932 году в окрестностях западного участка Ткибульских каменноугольных месторождений [1, стр. 2; 4, стр. 84]. Весьма вероятно, что на базе местного сырья жители Окриба с незапамятных времен занимались производством добычи и обработки гишери. Часть этого изделия шла для удовлетворения внутренних потребностей, а часть — доставлялась и другим народам, жившим по соседству [28; 2; 14]. Обработка гишери в сопредельных с Грузией странах, в частности в Малой Азии, с которыми Грузия имела культурные и экономические сношения, неизвестна. Из более далеких стран гишери добывается в Англии, во Франции и в Испании [16; сл. «Гагат»].

Изделия из гишери, добытые археологическими раскопками на терри-

тории Грузии, по форме и содержанию похожи на современные изделия из гишери (Ср. табл. V и VI). Местные мастера довольно хорошо владеют методами как разведки и поисков сырья гишери, так и его обработки. Они обладают большой традицией практического опыта и сноровкой. Искатель гишери обнаруживает большую сообразительность, он лишь по навыку хорошо разбирается в сложных работах, связанных с производством гишери и талантливо выподняет их. Ясно, что такую работоспособность мастеров направляют закрепленные традицией и переданные предками знание и навыки, выработанные ими на основе долгих практических работ. Это обстоятельство убеждает нас, что производство гишери является такой же органической составной частью быта населения Окриба, как и производство металла, каменных сооружений и проч. Таким образом, вышеуказанные положения о местном происхождении ремесла гишери нельзя считать необоснованным.

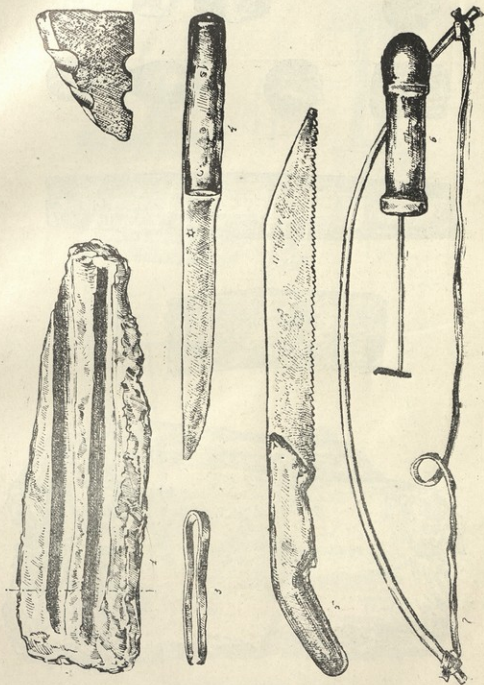
В этом отношении весьма интересны соображения археолога проф. Г. Ниорадзе. Он говорит: «...Гишеровые бусы, обычно в большом количестве обнаруживаются в старых погребениях, как в Грузии, так и в других странах. Бусы, без сомнения, местного производства, нам известно, что материал этих бус, который является разновидностью каменного угля, и по сей день в большом количестве имеется в Грузии, а именно в Окрибе, вблизи г. Кутаиси. Грузины с незапамятных времен знакомы с этим камнем и выдвигали из него разные украшения, которые доставляли и другим народам, жившим по соседству» [14, стр. 18; 21, стр. 243; 28, стр. 21].

Можно предполагать, что и обработка гишери в Окрибе имеет длительную историю: это подтверждается следами старых разработок, находимых при месторождениях; многочисленными археологическими находками изделий из гишери; наличием очагов гагатого сырья; наконец, характером современного производства гишери и связанной с гишери богатой терминологией.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абих, Г. Ткибульские копи каменного угля, газ. «Кавказ», 1847, № 11.
2. Акты, т. VI, ч. I.
3. Бердзенишвили Н., Джавахишвили И., Джавашиа С., История Грузии, ч. I, под ред. С. Джавашиа, Т., 1946.
4. Кометиани Г., Гишери, Минеральные ресурсы ССР Грузии, Т., 1933.
5. Бацевич и Симонович, Геологическое описание части Кутаисского уезда Кутаисской губернии, известной под именем Окриба (Материалы для геологий Кавказа, Сер. I, кн. 4), Т., 1872.
6. Меллер и Денисов, Полевые ископаемые и минеральные воды Кавказа, Т., 1917.
7. Газ. «Кавказ», 1896, № 302.
8. Abich H., Prodröme einer Geologie der kaukasischen Länder, 1858.
9. Жемчужников Ю., Введение в петрографию углей, 1932.
10. Бацевич и Сорокин, Геологические описания части Кутаисского уезда (Материалы для геологии Кавказа), Сер. III, кн. 7, 1873.

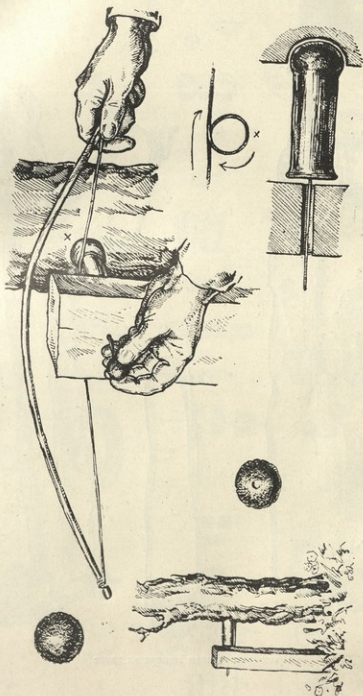
11. Крыжановский, Представление Грузинской горной экспедиции Великого князя 8-го мая 1826 года № 186, АКАК, т. VI, ч. I, § 231.
12. Petzholdt A., Der Kaukasus, B. I, 1866.
13. Куфтия Б. А., К вопросу о древнейших корнях грузинской культуры на Кавказе, по данным археологии, Вестник Гос. Музея Грузии, XII-V, Т., 1946.
14. Ниорадзе Г., Погребение из Карсис-хеви (на грузинск.), Т., 1926.
15. Ферсман А., Из истории культуры камня в России, 1946.
16. Б. С. Э., изд. I, слово Гагат.
17. Смирнов Я. Ахалгорийский клад, Т., 1934, таб. II, 18.
18. Эрнстов Н., Шарвашидзе, Книга о приданом царевны Нины Георгиевны, памятник 1791 года, перевод с грузинского с двумя листами копии с оригинала, М., 1916.
19. Mourier J., Les arts industriels au Caucase, Tiflis, 1886.
20. Герценштейн В., Закавказский Альманах, 1896.
21. Какабадзе В., Кустарная промышленность Грузии (на грузинск.), Т., 1926.
22. Каландадзе А., Михетская археологическая экспедиция (рукопись на грузинск.), Гос. Музей Грузии, отд. археологии.
23. Иващенко М., Отчёт о раскопках в Бори 1938 г., рукопись. Гос. Музей Грузии, отд. археологии.
24. Гобеджишвили Г., Археологические раскопки в советской Грузии, Т., 1950.
25. Klarroth J., Beschreibung der Russischen Provinzen zwischen dem Kaspi schen und Schwarzen Meere, Berlin, 1814.
26. Самоквасов Д., Могилиные древности Пятигорского Округа, Труды V-го археологического съезда в Тбилиси 1881 г., М., 1887.
27. Уваров А. С., К какому заключению о бронзовом периоде приводят сведения о находках бронзовых предметов на Кавказе, Труды V-го археологического Съезда в Тбилиси 1881 г., М., 1887.
28. Месхи С., Торговля гишпером в Имеретии, Гаа. «Дрозба», 1872, № 16.
29. Ломтатидзе Г., Некрополь II века н. э. в Кдлеети.
30. Ломтатидзе Г., Археологические раскопки в Тбилиси за май 1948 г.
31. Джанашвили М., Драгоценные камни, их названия и свойства, СМОМПК, вып. 24, 1898.
32. Ефименко П., Первобытное общество, Киев, 1953.
33. Кай Плини Секунд, Естественная история ископаемых тел, СПб, 1819.

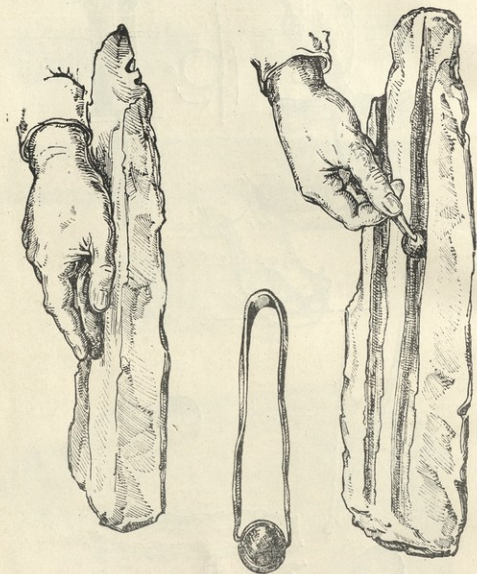
Орудия обработки гишери: шлифовальный камень, щипцы, нож, пила, лук (шимруди) с шилом

Этапы обработки гншери

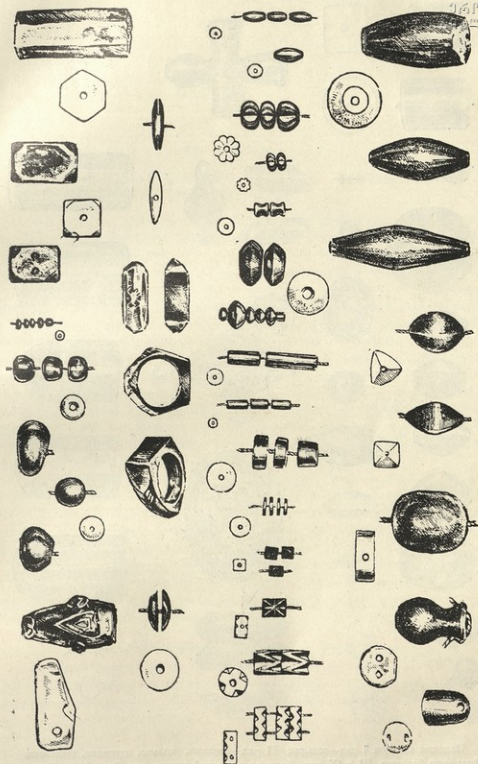

Процесс просверливания тишери

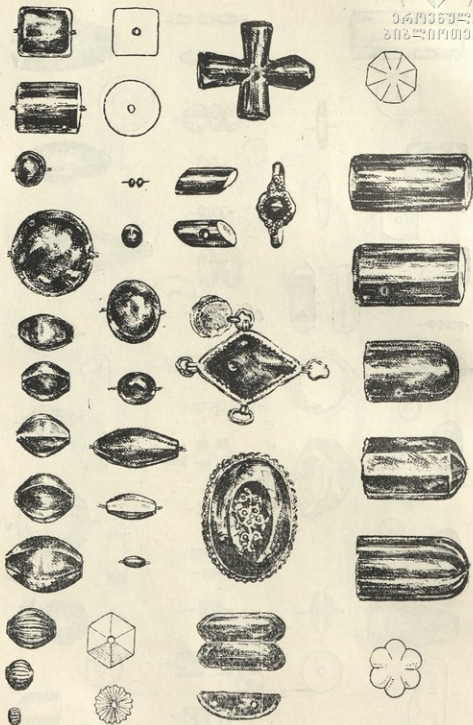

Процесс шлифовки катетера на камне

161363-40
161363-40

Раскопочный материал (Михета-Самтавро, Рустави, Брили, Гори, Квастали, Кдеести)

Изделия гишери: I ряд—гозыры; II ряд—амулеты, кольцо, пуговина, подвеска; фрагмент браслета. III и IV ряд—бусы из коллекций этногр. отд. Гос. Муз. Грузии

ენო თოფურია

ზოგადი არამოლოგიური მონაცემი ეთნობრაჭიული მასალების შესახებ

საქართველოს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში არამცირედი რაოდენობითაა შემონახული შორეული წარსულიდან მომდინარე გადმონაშთები, რომლებშიაც ქართველი ხალხის მრავალი კულტურული მონაპოვარი და თავისებურებაა მოცემული. ქართული ეთნოგრაფიის მონაცემები მიუთითებენ ქართული ხალხური კულტურის მდიდარ წარსულზე. ამ კულტურის ცალკეული ელემენტები მუშავდებოდა და ფორმდებოდა საუკუნეთა მანძილზე ხანგრძლივი და შეუპოვარი ძიებისა და გამოცდის გზით. საუკუნეობით დაგროვილი და თაობიდან თაობაზე გადაცემული ამ ელემენტებიდან ზოგიერთმა ღრმად გაიგა ფესვი ხალხის ყოფაში, შეეზარდა მის სისხლსა და ხორცს. საქართველოს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში საგანთა ძველი ტიპები და მოვლენები შემონახულია არა ცალკეული გათიშული ფაქტების, არამედ მეტ-ნაკლებად მთლიანი კომპლექსების სახით. ქართული ხალხური კულტურის ელემენტები იზოლირებულად არ დგას; საქართველოს, კავკასიისა და წინა აზიის კულტურების ცალკეული ელემენტების მსგავსებაზე, პარალელიზმსა და ნათესაობაზე უკვე არა ერთხელ ყოფილა მითითებული მეცნიერულ ლიტერატურაში.

ქართული ეთნოგრაფიული მასალებით შეიძლება აიხსნას ისეთი საკითხები, რომელთა ახსნა სხვა მონაცემებით არ ხერხდება. ეთნოგრაფიულ მასალას მნიშვნელობა აქვს მეზობელ ხალხებთან ისტორიული ურთიერთობის დადგენისათვის და, ამდენად, ქართული კულტურის წარმოშობის პრობლემების კვლევა-ძიებაშიც ჯერჯერობით სამახსოვრს გვიწვეს.

ცნობილია, აგრეთვე, არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული ფაქტების შეხვედრები, ისეთი არქეოლოგიური მონაცემები და ეთნოგრაფიული მასალები, რომლებიც მუქს ფენენ ერთმანეთს (მაგ., კვრი, სადღვებელი). ჩვენ ჰქვამთ შეეჩერდებით ამ რიგის მაგალითებზე.

1. შიდაური თხალის გამოყენების პრაქტიკა

შერეული თხალის გამოყენების პრაქტიკა ქართლისათვის დამოწმებული აქვს პროფ. გ. ჩიტაიას. ქართლის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის 1948 წ. ანგარიშში ვკითხულობთ: „ჩვენი საკვლევი რაიონის მოსახლეობა ფართოდ იყენებდა შერეულ თხალს. მიღებული იყო ქერისა და დიკის მარცვლის ერთიმეორეში შერევა და ასე შერეულის დათესვა. ამას ქერ-დიკა ანუ ქერკრელი ეწოდებოდა. შერეული თხალის გამოყენება მოსახლეობის აზრით იმით იყო კარგი, რომ ქერ-დიკის ყანა გვალვას შედარებით ადვილად იტანდა. მცოდნე მეურნეების განმარტებით ქერი უფრო ადრე ამოდის, ვიდრე დიკა, და უფრო

მალაღობი იზრდება. დიკა მასზე დაბალ ქერს უჩრდილებს და ამის გემოა „ვერუღი“ ვას ადვილად იტანს“. პროფ. გ. ჩიტაიას განმარტებით „სასველები [ტექსტი] თუ ეს ხერხი რამდენად უწყობდა ხელს, განსაკუთრებით ურწყავ მამულეებში, მოსავლის გადიდებას“. „ზემოთქმულს უნდა დავსძინოთ — განაგრძობს გ. ჩიტაია — რომ ჩვენ მიერ შემომოყვანილი თესლის გამოყენების პრაქტიკა იზოკლირებელი შემთხვევა არ არის. პირველ ყოვლია ამის დამადასტურებელი კარმირ-ბლურში არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილი VIII — VI საუკ. (ძვ. წელთ აღრ.) მეგლები. აქ ქვევრში აღმოჩენილია შერეული თესლი (ქერი, მუხუდო და უგრეხელი). ბოტანიკოსი ვ. პეტროვი, რომელმაც ეს მარცვლეულები შეისწავლა, შერეული თესლის დანიშნულების გასარკვევად შუა აზიის მაგალითებს მიმართავს და იქ ეძებს პარალელებს...

პეტროვისათვის უცნობი დარჩენილია, რომ შერეული თესლის გამოყენების პრაქტიკა ქართველი ტომებისათვის უკვე დიდი ხანია რაც ცნობილია. ისინი მას იყენებენ დღესაც კი და იყენებდნენ უძველესი შორეულ წარსულშიც. კ. ვალენუსი მიუთითებს შერეული თესლის არსებობაზე მცირე აზიაში¹.

2. მარნის დანიშნულება

ქართველ ტომებში დაცული ნაგებობა მარნის ძირითადი დანიშნულება ღვინის შენახვაა, რაზედაც ნათლად მოგვითხრობს საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალა.

ქართლ-კახეთში მარნის ასაშენებლად რიყიან, ქვიშარ ადგილს ირჩევენ, რომელიც უფრო გრილი იყო, სისველეს არ იღვედა და ღვინოს კარგად ინახავდა. სამეგრელოში სამარნედ და ოლაგეანედ კარგი მალოობი ადგილი იყო მიჩნეული, წყლიანი მიწა ღვინოს აფუჭებდა. რაჭაში მარანსა და ჭურისთავეს ნოტიო, ფხვიერ, თირ მიწაზე აშენებდნენ. თირი მიწა გრილი იყო და ღვინოსაც კარგად ინახავდა ზაფხულში. ვურიაში მარნისათვის მშრალ ადგილს ირჩევენ, მალალ ადგილზე წყალი არ შემოუღვებოდა. იმერეთში მარნისა და ჭურისთავეებისათვის გრილი ნიადაგი ჯობდა. სამარნე ნიადაგის ასე შერჩევა, რომელიც მხოლოდ ღვინის შენახვის პირობებს უპასუხებდა, იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ ნაგებობა მარანი სწორედ ღვინისათვის იყო განკუთვნილი, ღვინის კულტურასთანაა დაკავშირებული. ღვინისათვის სინოტივა საჭიროა, ასეთი ნაგებობა სხვა სურსათ-სანოვაგის შესანახად ვერ გამოდგებოდა. როგორც ვხედავთ, მარანი თავისი დანიშნულებით ღვინის მეურნეობასთანაა დაკავშირებული და ამ მეურნეობის მოთხოვნილებებს ემსახურება.

საუბრებელია, რომ საქართველოს მთიანეთისათვისაც ღვინო ერთ-ერთი სასმელთაგანი იყო და მთაში მარნის არსებობაც ამით იყო, ალბათ, გამოწვეული. ამასვე ადასტურებს ვახუშტის ცნობა: „თრიალეთში... ტკბილს მოიტანენ ბარიდამ, ჩაახსამენ აქა, და დადგების ღვინო კეთილი და გემოიანი“². ასეთივე ცნობა აქვს ვახუშტის დამოწმებული მთიულეთისათვისაც... მიიღებენ ბარიდამ ტკბილს. შთაახსმენ აქა და ლომისას, და დადგების ღვინო კეთილი, თეთრი და ტკბილი“³.

¹ გ. ჩიტაია, ქართლის ეთნოგრაფიული ექსპედიცია 1938 წლისა, მიმოხილველი, 1, თბილისი, 1949, გვ. 380 — 81.

² ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1941, გვ. 42.

³ იქვე, გვ. 60.

სვანეთში მარნის ძირითადი დანიშნულება სასმლის შენახვაა. მთიულეთში ხატთან დაკავშირებული მარნები მხოლოდ და მხოლოდ სასმლის შესახად იყო განკუთვნილი. სვანეთსა და მთიულეთში სალოცავებთან ღვინის ქვევრები გვხვდებოდა. მთიულეთში მარანში ჩაფლულ ქვევრებში ყველის შენახვა წესად არ ყოფილა მიღებული... ჩაფლულ ქვევრში შენახულ ყველს ადრე მოიხმარებდნენ, ლურჯდებაო, როგორც ჩანს, მისი თავდაპირველი დანიშნულება სხვა უნდა ყოფილიყო.

ღვინისათვის ცალკე ნაგებობის არსებობა არქეოლოგიური მონაცემებითაც მტკიცდება. არმაზისხევიში აღმოჩენილი ძვ. წ. ა. II—III საუკუნეებით დათარიღებული ქვევრებით ღია ცის ქვეშ მარნის არსებობა დასტურდება¹.

ვაშნარში 1949 წ. გათხრების დროს, არქეოლოგ გ. გობეჯიშვილის ცნობით, „მიკვლეულ იქნა მიწაში ჩაფლული ქვევრები ცალ-ცალკე და ჯგუფ-ჯგუფად. ქვევრები ჩნდებოდა ქვითკირის ნაგებობათა გარეთ, რაც იმას უნდა მოწმობდეს, რომ მარნები ღია ტიპისა ყოფილა. შეიძლება აგრეთვე ვივარაუდოთ ხის მსუბუქი ნაგებობანიც, რომელთა კვალი, ცხადია, არ მოაღწევდა ჩვენს დრომდე. მისივე ცნობით ვაშნარის კომპლექსი V—VII საუკუნეებით თარიღდება“.

ჩვენი საკითხისათვის საყურადღებო მასალას კარშირ-ბლურის არქეოლოგიური მონაპოვარი იძლევა. ამიერკავკასიის ერთ-ერთი ურარტული ცენტრის ადგილას კარშირ-ბლურში წარმოებული გათხრების შედეგად ბ. პიოტროვის ცნობით № 25 სათავსში (Кладовая) ჩაყრილი 82 კარასიდან (ქვევრი) 6 კარასი გამოყენებული ყოფილა მარცვლეულისა და ფქვილის ჭურჭლად. მისივე ვარაუდით, კარასების ფსკერზე ჭურჭუტანების უქონლობა, რომელიც მარცვლეულისათვის ჩასაყრელ ჭურჭელს უნდა გააჩნდეს, დამეჭურჭლებზე სითხის ტევადობის ურარტული ზომის აღნიშვნა იმის საფუძველს იძლევა, რომ ეს სათავსი განკუთვნილი ყოფილა ღვინის შესანახად. ეს ვარაუდი მტკიცდება აგრეთვე თიხის ძაბრით, რომელიც ნაპოვნი იქნა სათავსში. სიმაგრის მტრის მიერ გარშემორტყმის დროს კარასები გამოყენებული ყოფილა მარცვლეულის შექანახავადაც². საყურადღებოა აგრეთვე ბოლაზკეის ნაგებობაში აღმოჩენილი მარნები³.

3. მარანთან დაკავშირებული წესები

მარანთან დაკავშირებულ წესჩვეულებათა შორის მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა სარწმუნოებრივი ხასიათის მოქმედებებს, რომელიც სრულდებოდა ბარაქიანობისა და მოსავლიანობის გაღიძერების მიზნით.

სამეგრელოში ახალ წელს ოჯახის უფროსი მარანს მიულოცავდა და თან იძახოდა: „ბალ (ბელელი) სავსე, მარანი სავსე, ჩემი მამული დატყირთული, სხვის მამულში კი ფურცელი“.

„გურიაში ახალწელიწადს საკალანდო ქვევრის თავზე კალმების დაკვლა სცოდნით მოსავლიანი წელიწადის დადგომის მიზნით“⁴.

¹ ა. აფაქიძე, გ. გობეჯიშვილი, ა. კალანდაძე და გ. ლომთათიძე, მცხეთა, I, თბილისი, 1955, გვ. 167—168.

² Б. Ы. Пиотровский, Кармир-блур, II, Ереван, 1952, გვ. 8, 19.

³ K. Bittel und B. Naumann, Bogazköy, Berl., 1938, ტაბ. 17. შდრ. გ. ჩიტაია, ეთნოგრაფიული ექსპედიციის მოკლე ანგარიში, ენიმკის მოამბე, XI, 1941.

⁴ გ. ჩიტაია, სიციხის ხის მოტივი ლახურ ორნამენტში, ენიმკის მოამბე, X, თბილისი, 1941, გვ. 318.

რაჭაში ახალწელიწადს ჭურის თავზე გავიდოდნენ. უფროსი კაცი ჭურს თავს მოხდიდა, ღვინო სარქველზე მოწოლილი უნდა ყოფილიყო. იტყობდა: „ასე სავსე გვამყოფე, ასე მთელი გვამყოფე“. სამჯერ ჭიქით ღვინოს ამოიღებდა და ისევე ჩააბრუნებდა. მოხდის უმაღლვე ოჯახის წევრებს დაუახებდა. სავსე ჭურში უნდა ჩაეხედნა, ამის შემდეგ იგი სათითაოდ ყველას თითო ჭიქა ღვინოს დააღვინებდა. სავსე ჭურთან ყველა ფეხს დაიბინებდა. მაგაური სიტყვიერი ფორმულითა და სავსე ჭურთან ფეხის დაბინით რაჭველ გლეხს სწამდა მთელი წლისათვის ბარაქიანობისა და სიმართლის დაბეჭვება.

„სამეგრელოში ახალწელიწადს ოთხ ხაჭაპურს გამოაცხობდნენ. ხაჭაპურს გიდელში ჩააწყობდნენ. გიდელს გოგონა მარანში წაიღებდა. მარანიდან ვაჭიდოქით ღვინოს გამოიტანდა და გოგონას შესახვედრად წამოვიდოდა. შეხვედრის დროს იმართებოდა მათ შორის ბრძოლა. გამარჯვებული წაართმევდა ღვინო იქნებოდა თუ ხაჭაპური და მარანში შეიტანდა. იქ გროვდებოდნენ ოჯახის დანარჩენი წევრები, სწუნახელზე არტყამდნენ და მღეროდნენ:

ოი, გიდელო, გიდელო
ჩემი ვენახი სავსეა წვნიანი მტევენებით,
სხვისში არის მხოლოდ გამხმარი ფურცლები.

თუ გამარჯვება ვაქვს დარჩებოდა, ღვინისა და პურის უხვი მოსავალი იქნებოდა. თუ გოგონას—აბრეშუმის¹. „ნათლისღებას რაჭაში ჩიტის აზვრამდე უნდა ანდგარიყო ოჯახის უფროსი კაცი. გამოეღო ამ დღისათვის შენახული საკალანდო ღორის თავი, გაეწმინდა, გაერუჯა და ჩაედგა ქვაბში მოსახარშავად. დედაკაცი-კი გამოაცხობდა ერთ ქონიან განატებს. როდესაც ეს ყველაფერი მზად იქნებოდა, უფროსი კაცი ჩააწყობდა ღორის თავს, განატებს, კანაფს, ხარის გვერდის ძვალს, წაიღებდა ცარიელ დოქს და წავიდოდა მარანში. დაგობილ ღვინიან ჭურს თავს ახდიდა, გობს ჭურის თავზე წაღმა შეატრიალებდა და შეილოცავდა—ღმერთო მიეცი სიწმინდე, ბარაქა ჩვენს ჭურს. იქვე მოთლიდა ორჯერ ღორის თავს და განატებს შესჭამდა, ღვინოსაც დაღვედა ჭურის თავზე. კანაფს რამდენჯერმე წაუსვამდა ხარის გვერდს და იტყოდა—ასე გასწმინდე ჩვენი ჭურ-მარანი ყოველგვარი უწმინდურებისაგან. მერე დოქს ღვინით გაავსებდა და შინ შემოიტანდა. ეს პროცესი მზის ამოსვლამდე უნდა დასრულებულიყო². „ლენხუმში ნ იანვარს, ნათლისღება დილით საკალანდო ღორის თავს მოხარშავდნენ. ოჯახის უფროსს პური და ღორის თავი მარანში მოჰქონდა. სავსე ქვევრს მოხდიდა. გომიხს თავზე შემოაღებდა და ილოცავდა — „ღმერთო შენ მიეცი ბარაქა ჩვენს ბელელს, ნუ ამოგაღვე ჭურში ღვინოსო“, ხორაკს მოთლიდა და ღვინოს შესვამდა³.

სამეგრელოსა და ქართლში უწმინდურ ქალს მარანში შესვლა არ შეეძლო. ხალხის რწმენით, თუ უწმინდური ქალი მარანში შევიდოდა, მაშინ ბარაქა გაწყდებოდა.

ქართლში ოჯახის უფროსისა და დოვლათიანი კაცის სიკვდილის შემთხვევაში მიცვალებულის თმასა და ფრჩხილს მარანში შეინახავდნენ, რომ მას დოვლათი არ გაეყოლიებინა.

¹ Е. Накашидзе, Очерк виноградарства и виноделия в Грузии и Мингрелии. Сборник сведений по виноградарству и виноделию на Кавказе, IV. Тифлис, 1896, стр. 55.
² ფ. ქიქოძე, ხალხური სარწმუნოების მასალები ლენხუმში და რაჭაში. ბელნაწერი. ისტორიის ინსტიტუტის ეთნოგრაფიის განყოფილების არქივი, № 196, გვ. 20—21.

³ მ. ალავიძე, ლენხუმური ზეპირსიტყვაობა, თბილისი, 1951, გვ. 127.

მიცვალბულის თმისა და ფრჩხილის ასეთ მნიშვნელობას კავშირს ქონდას. ქპონდეს მიცვალბულის კულტან. ხალხის წარმოდგენით მიცვალბულის სულბები დიდ როლს თამაშობდნენ ცოცხალთა ყოფაში და შეეძლოთ გავლენა მოეხდინათ მათ ყოველდღიურ საყოფაცხოვრებო საქმიანობაზე. მათ შეეძლოთ სასიკეთოდ წარემართათ ადამიანთა ცხოვრება და, აგრეთვე, ზიანიც მოეტანათ¹.

ქართლის საოჯახო დღეობა, რომელიც ქსნისა და არაგვის ხეობაში სახლთანგელოზობითაა ცნობილი, ხოლო რეხულას, მეჯუღასა და პატარა და დიდი ლიხვის ხეობაში მარიაწობით, დაკავშირებული იყო მარანთან. სახლთანგელოზობა ოჯახის მფარველი ანგელოზისათვის, ოჯახის ბარაქისათვის განკუთვნილი დღეობა იყო.

სახლთანგელოზობა ან მარიაწობა ყველიერის წინა ხუთშაბათს სრულდებოდა, ზოგან კიდევ ყველიერის წინა შაბათს. გაზაფხულზე სახლთანგელოზს ან მარიაწენს ქათამს დაუყენებდნენ. ქათამი დედალი უნდა ყოფილიყო. ნიშნად მარჯვენა ან მარცხენა „თითს“ მოაკრიდნენ. სახლთანგელოზისათვის ერბოს თავვეულიც ქპონდათ. მარიაწენის რიტუალს ოჯახის უფროსი ქალი ასრულებდა. საანგელოზო ქათამს ზოგან მარნის მარჯვენა მხარეს, ზოგან კიდევ, საღის წმინდა კუთხეში დაკლავდნენ. ქვემოთ ჯამს დაუდებდნენ, რომელზეც ხორბლის მარცვალი ეყარა, იმაზე სისხლი უნდა დაედინათ. შემდეგ იმ მარცვალს ან ქათამს გადაუყრიდნენ, ან ამბარში სუფთა ადგილას შეინახავდნენ. მობარეული ქათმის მარჯვენა მხარეს, გულიან ქადასა და ერბოს სანთელს უფროსი ქალი მარნის, ზოგან კიდევ სახლის მარჯვენა მხარეს თაროს ანგელოზს მიართმევდა, სანთელს აანთებდა და მუხლმოდრეკილი დაილოცებოდა ოჯახის ბარაქისათვის. „სახლთანგელოზო კეთილი თვალით დამხედე, მშვიდობიანი და ბარაქიანი წელიწადი მოგვეგარე, სახლთანგელოზის მადლო, შეგვეწიე, ბარაქა მოგვეციო, ნაწველ-ნადღებებისა, ქმარშვილი დიდხანს მიტოცხლე, სახლთანგელოზის მადლო, წელს ეს მოგვირთმევი, გაისად უკეთეს მოვართმევთ“.

საანგელოზო სუფრას ოჯახის უფროსი ქალი შეჰამდა. ზოგიერთი მთხრობელის გადმოცემით, იმ დღეს სტუმარი რომ მოსულიყო, სახლთანგელოზის ქათმის ხორცსა და ქადას არ შეაქმევდნენ, არც გათხოვლ ქალიშვილს აქმევდნენ, სახლთანგელოზის ქათმის ძვლებს მიწაში დამარხავდნენ, არც ძალს შეაქმევდნენ და არც კატას, „ბარაქა გაქარწყლდებო“.

იმერეთში მარნის ირგვლივ შემოლაგებული ქპონდათ მოკრილი ეკლის დიდი ბუჩქები, რომ ხალხის თქმით მავნე თვალმა მარანში არ შეიხედოს და მარნის დოვლათი არ გაუბარაქიანოს.

სამეგრელოში მარნის შესავალ კარებში ავი თვალის საწინააღმდეგოდ წითელი ტყემლის ან მწარე ბალის ჯვარსახულ ტოტს დაკიდებდნენ. ხალხის ძველი რწმენის თანახმად პირველად მავნე თვალი მას შეხედავდა, მას ძალა ქპონდა და მარანს ვერ ავუნებდა.

აფხაზთა ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში მოსავლის აღება რომ დამთავრდებოდა, მარანში—აეკარაში მოსავლიანობისათვის, ბარაქიანობისათვის გან-

¹ ვ. ბარდაველიძე, ქართული (სვანური) საწესო გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები, თბილისი, 1953, გვ. 59—71; მისივე, სვანურ ხალხურ დღეობათა კალენდარი, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, VI, თბ., 1953; თ. ი. ა. უ რ ი, ხევსურული მითბლური სიმღერა—გერინი, მკომონხილველი, ტ. II, თბ., 1951.

კუთვნილი რიტუალი სრულდებოდა. საკლავის გულ-ღვიძლით უფროსი კაცი დაილოცებოდა, რომ მომავალ წელსაც ასეთი უხვი მოსავალი მიეღო.

როგორც ზემოთ იყო ნათქვამი, ქართულ მარანში ნაყოფიერებისა და ბარაქიანობის მიზნით რიგი მაგიური და რელიგიური წესები სრულდებოდა: ახალწელიწადს მარანს მიულოცავდნენ, რომ მარანი საესე ყოფილიყო, მარანში ახალწელიწადს და ნათლისღებას სავსე ქვევართან მაგიურ სიტყვებს წარმოსთქვამდნენ—ასე სავსე გვამყოფე, ასე მთელი გვამყოფე. გურიაში მოსავლიანი წელიწადის მოყვანის მიზნით საკლავად კალმახს დაკლავდნენ. მარანს ირგვლივ ეკლისა და ტყემლის ტოტებს შემოალაგებდნენ, რათა, ხალხის თქმით, ავ თვალს არ შეეხედა და დოვლათი არ გააუბარაქიანებია. უწმინდურ ქალს მარანში არ შეუშვებდნენ, ხალხის რწმენით ბარაქა ვაწყდებო. ოჯახის უფროსისა და დოვლათიანი კაცის სიკედილის შემთხვევაში, მიცვალებულის თმასა და ფრჩხილს მარანში შეინახავდნენ, რომ ბარაქა არ გაეყოლებინა, საოჯახო დღეობა სახლთანგელოზობა, რომელიც ოჯახის ბარაქისადმი, მის მფარველ ანგელოზისადმი იყო მიძღვნილი, მარანში სრულდებოდა.

კარმირ-ბლურის № 25 ღვინის სათავსში აღმოჩენილ იქნა ღვთაების ფიგურები. ამ ღვთაებების თავი და ზურგი დაფარული იყო თევზის ქერქით (ტყავით). თევზის თავი გამოყენებული იყო თავსაბურავად. ბ. პიოტროვსკის შეხედულებით ეს ქანდაკებები ჯანმრთელობის დამცველ-მფარველ ღვთაებებს ასახეობდნენ, ავადმყოფობის მომტან ბოროტ სულებს დევნიდნენ¹.

თევზის ტყავით დაფარული ღვთაებების გამოსახულებები კავკასიური მასალების მიხედვით შესაძლებელია აგრეთვე ნაყოფიერების მიმნიჭებელ ღვთაებებად მივიჩნიოთ. როგორც ცნობილია², ქართველებსა და ზოგიერთ კავკასიელ ხალხში თევზი ნაყოფიერების მიმნიჭებელ ძალად ითვლებოდა, როგორცაა, მაგალითად, გურული საახალწლო კალმახი, იმერული ღვთაებად ლარსა, თრიალეთში უშვილო ქალების ცოცხალი თევზი, წმინდა წყალსაცავების ცოცხალი „კალმახი“ თრიალეთში და სხვა. კარმირ-ბლურში ღვინის სათავსში თევზის ტყავით დაფარული ღვთაებების არსებობა შესაძლებელია გამართლებულ იქნეს იმ რწმენის საფუძველზე, რომლის მიხედვითაც მარანი წარმოდგენილი იყო, როგორც ნაყოფიერებისა და ბარაქიანობის შემცველი ობიექტი.

4. მარანი როგორც საკულტო ნაგებობა

სამეურნეო და საყოფაცხოვრებო მნიშვნელობის გარდა მარანს დიდი მნიშვნელობა სარწმუნოებრივ წესჩვეულებებშიც ჰქონდა. საქართველოში მარანი წმინდა ნაგებობად იყო მიჩნეული, ზოგიერთი რელიგიური წესჩვეულება სწორედ მარანთან იყო დაკავშირებული.

სამეგრელოში მარანს მარჯვენა კუთხეში ღვინის ზედაშეები იყო მოთავსებული, სადაც სრულდებოდა სარწმუნოებრივი წესები: განსაკუთრებით საოჯახო დღეობების ძირითადი რიტუალი—ლოცვა და შესაწირავების მიტანა. სამეგრელოს მოსახლეობის რწმენის მიხედვით ეს ადგილი წმიდათა-წმიდად იყო მიჩნეული. იგი საკულტო ადგილად ითვლებოდა, მარანს წმიდანაგებობად თვლიდნენ და როგორც სამლოცველოს, ისე უყურებდნენ.

¹ Б. Б. Пиотровский, *დასახლებული შრომა*, გვ. 24.

² გ. ჩიტაია, *სიცილხის ხის მოტივი ლახურ ორნამენტში*, ენიმკის შობაზე, X, თბილისი, 1941; ა. რობაქიძე, *К вопросу о некоторых пережитках культа рыбы*, „Советская Этнография“, 3, Москва, 1948.

ა. ლამბერტის ცნობით სამეგრელოში თუ კარის ეკლესია არა აქვს რანში სრულდება ქორწილის რიტუალი, რომელსაც ეკლესიასავით პატივსაცემენ¹.

გ. შარდენის მოწმობით სამეგრელოში ბავშვის მონათვლა მარანში სრულდებოდა².

„ნანა-ს საგალობელში“ „ბატონების მარანია“ მოხსენიებული, რომელიც მარანის განსაკუთრებულ სიწმინდეზე მიუთითებს³.

ლაგვანი საზედაზე ქვევრია, რომელსაც მეგრელები ოხვამერს (სალოცავს) უწოდებდნენ. ეს ქვევრები ჩაფლული იყო მარანში, რომელიც აქ ასრულებდა სამლოცველო ეკლესიის როლს⁴.

იმერეთში მარანი ანუ ჭურისთავი წმიდათა-წმიდა ადგილი იყო, სადაც სხვადასხვა წმინდანისა და დღეობის სახელზე განკუთვნილი ჭური ემარხათითოეულ ასეთ ჭურს თავისი სახელი ჰქონდა: „სალმრთო“, „სანაგლოზო“, „საბატონო“, „საწირავი“, „საბურზაო“ ანუ „უცოდინარობის ბარობაზე“, „საკაიანდო“ ანუ „ახალწლის ჭური“, „სამაისო“, „საქაიკო“ (საქაბუკო), „სანაძეკარებო“ და სხვ. მარანში ან ჭურისთავზე შესაწირავებით მისვლა, ლოცვა-ვედრების შესრულება, აღნიშნული ჭურების თავის მოხდა და ღვინის მოხმარება ხდებოდა შობას, ე. წ. დამზადება სალაშოს (ახალწლის წინა სალაშოს), ახალწელიწადს, მაისის ორშაბათს, კოხინჯრობას (7 ან 8 მაისს), აღდგომის ორშაბათს, ქაბიკობას, კვირიკობას (15 ივლისს), ელიობას (12 ივლისს), ამიღლებას, „ნაძეკარობას“ ან ნაძეკარობას (მარიობის სწორზე) და სხვა დღეებში⁵.

„იმერლის ოჯახში საახალწლოდ რამდენიმე ჩიჩილაგი მზადდებოდა და ერთ-ერთი მათგანი ჭურისთავისათვის იყო განკუთვნილი. ახალწელიწად დილას, მას შემდგომ რაც წყაროდან მომლოცავის ანუ შინაურ მეფერხეს მიერ მოტანილი წყლით ოჯახის წევრები ხელ-პირს დაიბანდნენ, მომლოცავის წინამძღოლობით ისინი ჭურისთავისაკენ გაემართებოდნენ. მათ თან მიჰქონდათ საუკეთესო საქმელებით დატვირთული შემოსალოცი გობი, ორშიმო და „ჩიჩილაგი“. მომლოცავი ჩიჩილაგს ახალწლის ჭურის გვერდით მიწაში ჩასობდა, ჭურისთავს ახალწელიწადს მიულოცავდა, ამის შემდგომ ახალწლის ჭურს თავს მოხდიდა და ღვინოს ეზიარებოდა“⁶.

„რიტუალურ დანიშნულებას ასრულებდა მარანი აგრეთვე სვანეთში, მაგალითად, „კათხ-თაბაგის“ გადახდის დროს სვანები სუფრას პირველად მარანში გაშლიდნენ, ზედ საუკეთესო საქმელ-სასმელს გააწყობდნენ, სანთლებს დაანთებდნენ, სახლის უფროსი ხმა-მალდა ოჯახის კეთილდღეობისათვის ილოცავდა და შემდგომ დამსწრენი შენაწირს ეზიარებოდნენ. დანარჩენ ქართველ ტომებთან ერთად სვანებსაც მარანი წმინდა ადგილად ჰქონდათ მიჩნეული და ზემოთ აღნიშნულის გარდა მასში რელიგიური ხასიათის წესებს სხვადასხვა დროსაც ასრულებდნენ ხოლმე“⁷.

¹ არქანჯელო ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, თბილისი, 1938, გვ. 85.

² უკან შარდენი, მოგზაურობა საქართველოში, თბილისი, 1935, გვ. 41.

³ გ. ბარდაველიძე, მცნარეულობისა და ნაყოფიერების ღვთაება ნანა, ხელნაწერი, 1947, გვ. 107.

⁴ ს. მაკალათია, სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, თბილისი, 1941, გვ. 315.

⁵ გ. ბარდაველიძე, დასახელებული შრომა, გვ. 109.

⁶ იქვე, გვ. 110.

⁷ იქვე.

მარანთან დაკავშირებულ წესჩვეულებათა შესახებ, ისე როგორც საქართველოს სხვა კუთხეებში, ქართლშიც მსგავსი მასალები დადგინდა.

ქართლელთა წარმოდგენით მარანი წმინდა ნაგებობა იყო; სახატო დღეობის ღვინის ზედაშეები მარნის მარჯვენა კუთხეში ინახებოდა, ბავშვის მონათვლა მარანში სრულდებოდა, ახალწელს მეკვლე მარანს მიულოცავდა, საახალწლო ხონჩა, რომელსაც ადგილობრივ საკვლევარს ან აბრამიანს ეძახიან, ნათლისღებამდე მარანში უნდა ყოფილიყო.

სოფელ ქსოვრისში დიდ ოჯახებს ზოგს ზედაშეები თავთავის მარნებში ედგა და ზოგს კი ხატში ჰქონდათ მიწაში ჩაფლული. მარანი წმინდად იყო დაცული. შიგ მარტო სუფთა ქალი შევიდოდა. უზიზღარი ვერ შევიდოდა; ზედაშესთან მარტო ხნიანი დედაბერი მოვიდოდა, ახალგაზრდა ვერა¹.

ქართლში „სოფელ ყვავილში მარანზე უნდა ელოცათ, ცხვარს მოიყვანდნენ და ილოცავდნენ“².

როგორც აღვნიშნეთ, მარანი წმინდა ნაგებობად იყო მიჩნეული. ახალწელიწად დღით ოჯახი მარანს მიუკვლევდა. ოჯახის ყველა წევრს სავსე ჭურში უნდა ჩაეხედნა, როგორც რაჭველები იტყობდნენ, „ასე სავსე, ასე მთელი გვაძყაფო“, ცხადია, ოჯახის ბარაქის მატევისათვის. საქართველოში მარანი სალოცავ ადგილს წარმოადგენდა. მარანში სანთელს აანთებდნენ და მარანს მსხვერპლს სწირავდნენ. შეწირული საკლავი მარანში იკვლოდა. აქვე სრულდებოდა ქორწილი, ბავშვის მონათვლა. მარნის მარჯვენა კუთხეში მონათავსებული იყო საზედაშე ქვევრები, სადაც იმართებოდა ლოცვა-ვედრებისა და შეწირვის რიტუალი, საოჯახო დღეობა სახლთანველოზობა. ქალი ვერ გაივლიდა მარნის ახლოს, რომელიც თავყანისციემის ობიექტად იყო ქცეული. ხალხის გადმოცემით მას როგორც ღვთის სახლს ისე უყურებდნენ, მასზე პირჯვარს იწერდნენ.

მეორე მხრივ, მარნის სახით ჩვენ საქმე გვაქვს მეტად საყურადღებო ნაგებობასთან, რომელშიაც მხოლოდ სხვადასხვა ღვთაებისადმი შეწირული ღვინის ზედაშეები ინახებოდა, იგი სამეგრელოში საჯვარე ან ოხვამერი მარნის სახელით იყო ცნობილი. საჯვარე ან ოხვამერი პატარა ნაგებობა ყოფილა, ჩარდახული ტიპისა, ოთხ სვეტზე დაყრდნობილი და ხშირად ოთხივე მხრიდან ამოშენებული. იგი სახლიდან მოშორებით ან სახლის ახლო, ტყეში იდგა. ხალხის რწმენით ხატზე მეტი მისი-მოკრძალება და შიში ჰქონდათ. მის ახლოს ვაჯავრებულნი ვერ გაივლიდნენ—სანთელს აანთებდნენ და პატიებას თხოვდნენ. ბავშვი რომ ავად გაუზდებოდათ, საჯვარესთან მივიდოდნენ, სანთელს აანთებდნენ, ღმერთს ბავშვის მორჩენას ევედრებოდნენ. ოხვამერში შესვლის უფლება არ ჰქონდათ. ოხვამერში შესვლა მხოლოდ უფროს კაცს შეეძლო.

ანალოგიური ნაგებობა დამოწმებულ იქნა ქიზიყში. საყურადღებოა, რომ არა მარტო შესაწირავი ღვინოა ზედაშე, არამედ ქიზიყში ქვევრიც და შენობაც ზედაშის სახელითაა ცნობილი. შენობა ზედაშე საოჯახოც იყო და საგვაროც. ადგილობრივ მოსახლეთა ძველი წარმოდგენით ნაგებობა ზედაშეს ეკლესიაზე მეტი ძალა ჰქონდა³.

¹ ვ. ბარდაველიძე, ქართლის პირველი (1947 წ.) ეთნოგრაფიული ექსპედიცია, რგ. 6, გვ. 384 (ინახება ეთნოგრაფიის განყოფილებაში).

² იქვე, რგ. 1, გვ. 81.

³ ი. ნანობაშვილი, მასალები ვახის ძველი კულტურისათვის ქიზიყში (ეთნოგრაფიული მონაცემების მიხედვით), გვ. 195.

ქართლში, სოფელ ბინიგაურთ-კარში „ხატი“ წარმოდგენილია მარანის ნანგრევითა და წმ. კაკლის ხით. ერთმანეთზე ახობოლაგებულია რამდენიმე ლოდი და, ამგვარად, მიღებულია ნიში — საკურთხეველი, რომელზეც მოცულებები ანთებულ სანთლებს აკრავენ. დეკანოზი მჰადის კვერზე მათ ამწყალოვნებს და მჰადის კვერს ჭრის. დეკანოზის თქმით, „მარანში“ დამარხულია ქვევრები¹.

სოფელ ბაზალეთში ნათელანთ გვარს ჰქონდა მარანი, რომელიც ამასთანავე ლაშარის ნიშს წარმოადგენდა. ლაშარის მარანში სამი ქვევრი, ე. წ. „ზედაში“ იყო მიწოში დაფლული. თითოეული ერთკოციანი იყო. ამ ლენოს ხარჯავდნენ ან საღმთოში, რომელიც ხვის წინ იმართებოდა, ან ლაშარის ჯვრის, გმირი კოპალეს, წმიდა გიორგისა და თამარ დედოფლის დღეობაზე, რომელიც მკათათვის პირველს მოდიოდა. ზედაშიებს მაშინ მოხსნიდნენ პირს და შესვამდნენ. საღმთოს გადახდისას საერთო საკლაეს იყიდიდნენ და მაცხოვრის სახელზე დააკვლევიებდნენ².

სოფელ ქსოვრისში ლაშარის ნიში — მარანია. იქ ლენოს ინახავდნენ. ამ ქვევრებს „ზედაშიები“ ერქვა. დღეობის დროს ამ ქვევრს გახსნიდნენ და იქიდან ერთ ჩარქვ ლენოს ამოიღებდნენ. ეს იყო თავეული, რომელიც დეკანოზთან დასამწყალოვნებლად მიჰქონდათ³.

გარდა აქ დასახელებული ლენოს ზედაშესათვის განკუთვნილი ნაგებობისა, აღმოსავლეთ საქართველოს ყოფაში (ფშავი, ხევსურეთი) დასტურდება კონკრეტული ლეთაებისათვის განკუთვნილი საგანგებო მარანების არსებობა. იაქსარს, კოპალას, ლაშარის ჯვარს, თამარ დედოფლისა და გუდანის ჯვარს კახეთში გააჩნდათ საკუთარი ვენახები, სადაც სათანადო მარანიც იყო წარმოდგენილი. მარანს ლეთების სახელით მოიხსენიებდნენ: იაქსარის მარანი, თამარის მარანი. ხშირად მკითხავი თამარის მარანს უჩვენებდა მთხოვნელს — წადი, იქ ილოცე და უბედურება ავცდებოა. მარანში სანთელს აანთებდნენ და გარშემო დროშით შემოივლიდნენ. მარანს მსხვერპლს სწირავდნენ. შეწირული საკლავი მარანში იკვლიდა. საკლავის სისხლით მარანი უნდა მოესხურებინათ, რომ ამით მივალნა გაენათლათ.

„უძილაურთ ხატს კოპალას ვენახები ჰქონდა ახმეტაში. ერთ-ერთ ვენახში იყო მარანი. ლენოს მარანში აყენებდნენ. მარანთან დროშის საბრძანო კოშკი იყო, სასანთლეც ამ კოშკთან იყო... მარანში სანთელს აანთებდნენ და კოპალას ქვევრიდან ახალ ამოღებულ ლენოზე ადიდებდნენ. ნათავრს ამოიღებდნენ, ერთ საცალოს ააყებდნენ და მერე თვითონაც დალევდნენ. მარანზე სანთლის ანთებაში და ლენოზე ხატია დიდებაში ახსენებდნენ: გმირ კოპალას და ქვევრ-მარანის და ზედაშის მცველ-მფარველ ანგელოზს (იგულისხმებოდა: კოპალას ჰყავდა თავისივე ნაწილი ანგელოზი, რომელიც ქვევრ-მარანს იფარავდა), ამის შემდეგ ააყებდნენ ლენით ყველა სასამისს და მეორე დღისათვის დაამზადებდნენ. დაილოცებოდნენ იმ მიცვალებულთათვის, რომელნიც წინათ დადიოდნენ კულუხზე და ახლა აღარ არიან, აგრეთვე უპატი-

¹ ვ. ბარ დაველიძე, ქართლის პირველი (1947 წლის) ეთნოგრაფიული ექსპედიცია, რგ. 1, გვ. 23.

² იქვე, რგ. 2, გვ. 104—105.

³ იქვე, რგ. 6, გვ. 385—386.

რონო მკვდრებისათვის, რომელთაც დანამადლისი ჰქონდათ ამ ქვეყნის მარანზე, — ჩვენ ვერ ვიგონებდეთ და ჩვენი სალოცავი არ ივიწყებდეს¹.

ქისტაურთ ხატს ვენახი ჰქონდა ახმეტაში. საკულუხედ როცა წამოვიდოდნენ, საღამო ხანს ახმეტაში თავის მარანზე იყო იაჭარის დროშა და მკულუხე. მოსული ჯევის-ბერი დროშას მხრიდან გადმოიღებდა, დაიქერდა ორივე ხელში მარცხინიდან მარჯვენისაკენ და ზარის წკარუნით მარანს შემოუვლიდნენ გარშემო. იყო შემთხვევა, რომ ვენახსაც შემოუვლიდნენ, თუ ეს იაჭარისგან იქნებოდა ნაბრძანები. მოვიდოდა ჯევის-ბერი და დროშას მოაბრძანებდა თავის საბძანის კოშკზე, მობრუნდებოდა და დაამწყალოვნებდა იქ მყოფთ... ამ თავის საბრძანებლის და მისი მარნის კარის ლოცვა ნუ შეგანანოსთ, სიხარულად გაგივლით და კვლავ უკეთესის გულით მივაგებოსთ ამ დღესა... მიკულუხეს მიერ მოყვანილ საკლავს დასტური ყელს გამოჭრიდა. დასტური თავმოჭრილ საკლავს დადებდა და დაამწყალოვნებდა ყმათ, საყმოთ, იაჭარის მარანზე მოსულთ. საკლავის დაკვლის დროს სასისხლე თასი იღვა, რაშიც საკლავის სისხლი ჩადგებოდა... ერთ-ერთი ამ თასს აიღებდა და ბალახის ქუჩით მარანს და მის მიდამოს შიგნით და გარეთ ასხურებდა. მეზღვევებსაც, უმრავლესობას მარნის ნათვლა ჰქონდათ შეთქმული. მისი საკლავი რომ დაიკვლებოდა, დასტური ასეთივე წესით ასხურებდა სისხლს. მოსულებს სუფრას გაუმართავდნენ... ჯევის-ბერი ამ სუფრიდან დროებით ადგებოდა, პირჯვრისწერით და მადლის თხოვნით მარანში შევიდოდა, დასტურნიც თან შეპყვებოდნენ, აუნთებდნენ სანთლებს, ამოიღებდნენ შუაფხოდანვე თან წაღებულ საწირავთ სანთელს, ქვევრის პირზე დააკრავდნენ (ქვევრს მაშინ წინასწარ აქდიდა ჯევისბერი და გადაასუფთავებდა მის ნიღამოს) და საწირავთაც ქვევრის პირზე დააწყობდნენ ერთ კოშკს ლინოს ნათავარს, მისი მოსუფთავების შემდეგ ამოიღებდნენ და ჩაასხამდნენ იმ ტკეში, რომელი ტკითაც შუაფხოში უნდა წაეღოთ ზედაზე. მეორედ ამოიღებდნენ კოშკით, სამ პატარა ვერცხლის თასს ავსებდნენ და იქვე ქვევრის პირთან პატარა სუფრაზე დადგამდნენ საწირავთან ერთად: ჯევის-ბერი შეუდგებოდა ლოცვა-დიდებას და ეხვეწებოდა იაქსარს: ქვევრ-მარანზე მისვლით და ამ ქვევრისათვის ახლით თუ რაიმე სცოდა, აბატოს... დიდება შენდა ჩვენო სალოცავო დიდო იაქსარო, თქვენაშე იღრღებთ ამ ქვევრ-მარანზე, დადგმულ კიქა-ბარძინზე და დაქვრეთილ სეფისკვერთაზე. ღაღო იაქსარო, მოგზაურო ანგელოზო, ქვევრისა და მარნის მცველო-მფარველო, თქვენა სწყალობდეთ იაქსარის საყმოთა, საყმოთაში იაქსარის დროშისა-დ თანამყოლთა ქვევრ-მარანზე მოსულთა და იაქსარის ბრძანების შენსრულდებელთა ღაღო იაქსარ ჩვენო სალოცავო, შენა სწყალობდეთ შენს ქვევრ-მარანზე მოსულთა შენის სახელის მლოცვათ. გვხვეწებთან და გვეხდრებთან, ჩვენო სალოცავო ღაღო იაქსარო შენს ქვევრ-მარანზე მოსულნი, შენის სახელის მლოცვანი, წესისა და რიგის მყენენი... მიკულუხენი უკან გამოგზავრების დროს ჯევის-ბერი დროშას ააბრძანებდა, მარანში შევიდოდა, მთელ მარანს დროშით შემოუვლიდა შიგნით. მერე გამოვიდოდა და ერთ თას ლინოს მიაართმევდნენ, დაილოცებოდა, დაანწყალობებდა ყველაზე მყოფთ, დაულოცავდა მგზავრობას და გამოემგზავრებოდნენ².

¹ ა. ოჩიაურის რელიგია ფშავში, რგ. 16, გვ. 183—188, ზელნაწერი, ეთნოგრაფიის განყოფილების არქივი.

² ა. ოჩიაურის რელიგია ფშავში, რგ. 9—10, გვ. 97—98, 99, 117, ზელნაწერი, ეთნოგრაფიის განყოფილების არქივი.

ხატ-ხევის თამარ მეფის ზვარი სოფელ ახმეტაში დაყორდნილია ხევის-ბერის სახელზედ. ზვრის მოვლა და შემუშავება ყველა თემისათვის საცალდებულოა. ყოველ წელს რიგისა და წილის მიხედვით ამოირჩევენ ხოლმე მუშებს ზვარში სამუშაოდ და უარის თქმა არავის შეუძლიან. ზვარს თავისი მარანი აქვს და ხალხს იგი მარანი წმინდა ადგილად მიაჩნია და კიდევ ლოცულობდა იქა. ხშირად მოხდება ხოლმე, რომ მკითხავი სალოცავად თამარის მარანს უჩვენებს მთხოვნელს: წადი, იქ ილოცე და უბედურება აგცდებაო თავიდანო. ლოცვა, ხალხის შეხედულებით, ხომ უმსხვერპლოდ არ შეიძლება და კიდევ ამიტომ წმინდა მარანში საკმაოდ იკვლის ზვარაკი. მსხვერპლად შეწირული საკლავის სისხლით ხევისბერმა მარანი უნდა ასხუროს, „გასწმინდოს“. რადგან მარანი წმინდა ადგილია, ამიტომ ეგრეწოდებული მებოსლე დედაკაცი ახლო ვერ გაუვლის. ფშავლის აზრით, დედაკაცი დედათ ბუნების დროს უწმინდურია და ამიტომაც აკრძალული აქვს წმინდა მარანის ახლო გავლა¹.

მარანის, როგორც საკულტო ნაგებობის, შესახებ მეტად საყურადღებო მასალას კარმირ-ბლურის გათხრები იძლევა. ბ. პიოტროვის ცნობით, კარმირ-ბლურში წარმოებული გათხრების შედეგად № 25 ღვინის სათავსში სამსხვერპლოს არსებობა დგინდება. სამსხვერპლოს დანიშნულება მსხვერპლის შეწირვაა, რასაც სათავსის გვერდით № 26 პატარა ოთახში აღმოჩენილი სხვადასხვა ახალშობილი ცხოველების ძვლების არსებობა მოწმობს. მისივე შეხედულებით, ღვინის სამეურნეო სათავსში სამსხვერპლოს არსებობა საკვები მარაგის ავი ძალებისაგან დაცვა შეადგენდა².

ამავე შეხედულებას აეთარებს პროფ. პიოტროვის იმავე შრომის 48-ე გვერდზე, სადაც ვკითხულობთ: ჩვენ მიერ გათხრილ ქალაქ თეიშეაინის უძველეს მცხოვრებათა წარმოდგენით საწყობების დაცვა საჭირო იყო არა მხოლოდ ხალხის მიერ დატაცებისაგან, არამედ აგრეთვე იმ ზიანისაგან, რომლის მოტანა შეუძლიათ ავ ძალებს. სწორედ ამით აიხსნება სამსხვერპლოსა და ღვთაებათა ქანდაკებების არსებობა № 25 სათავსის შუა ნაწილში.

ზემოთ მოყვანილი მსჯელობიდან ნათლად ჩანს, რომ სამსხვერპლოსა და ღვთაებათა ქანდაკებების არსებობა, პიოტროვის შეხედულებით, ავი ძალების საწინააღმდეგო საშუალებათა საჭიროებით იყო გამოწვეული.

ქართული ეთნოგრაფიული მასალების შექმნე ღვინის სათავსში სამსხვერპლოსა და ღვთაებათა ქანდაკებების არსებობა არსებითად და ძირითადად აიხსნება იმით, რომ ეს ღვინის სათავსი საკულტო ნაგებობა უნდა ყოფილიყო, ცნობილია, რომ ყოველგვარი რელიგიური რიტუალი ღვთაების მომადლიერებას, გულისსმოგებას ემსახურება. მსხვერპლის შეწირვა კულტის ძირითად დამაბასიათებელ მხარედ ითვლება. ამრიგად, სამსხვერპლოს არსებობა და მსხვერპლის შეწირვა გვიჩვენებს, რომ ღვინის სათავსი საკულტო ნაგებობას წარმოადგენდა.

5. სამსხვერპლო ცხოველები

ქართული ეთნოგრაფიული მასალებით ქართლში, მთიულეთში, ხევსურეთში უშობელას პირველ ხბოს სალოცავს სწირავდნენ.

¹ ნ. ხაჩანაშვილი, ეთნოგრაფიული ნაწერები, თბილისი, 1940, გვ. 101.

² Б. Б. Пиотровский, დასახელებული შრომა, გვ. 21—23.

5. მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, ტ. IX

ქართლში სოფელ მეჯვრისხევის მცხოვრებნი უსანეთს უშობენ¹ და ველ ხბოს დაუყენებდნენ ზვარად. ზვარას ეკლესიის კარებზე დაკლავდნენ² ხორცს ზოგს ხალხში დაარიგებდნენ, ზოგს სახლში წაიღებდნენ.

მთიულეთში სოფ. სონჩის მოსახლეობა გვარად ნარიშანიძეები ძროხის პირველად მოგებულ ბოჩოლას ოჯახში ვერ გაზრდიდნენ. ისინი ვალდებულნი იყვნენ ათი დღის ბოჩოლა დაეკლათ და მისი ხორცი სოფელში დაერიგებინათ საქმელად. ამ ბოჩოლას შინ გაზრდის ან გაყიდვის ნებას ხატი არ რთავდა³.

დოლის თავი ცხვრის ფარაში პირველად გაჩენილი მამალი ბატკანი იყო. მას სოფელ ზანდუკის მცხოვრებნი (წიგლაურები) თავის ხატს ფუძის ანგელოზს შესწირავდნენ და დაჰკლავდნენ⁴.

ჩვენ მიერ შემომოყვანილი ახალშობილის შეწირვის პრაქტიკა იზოლირებულ შემთხვევა არაა. ამის დამადასტურებელია კარმირ-ბლურში არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილი ძეგლები. მცირე ზომის ნაგებობა (№ 26), რომელიც მოთავსებულია № 25 საწყობთან აღმოსავლეთის მხრიდან, საესე ყოფილა წვრილფეხა და მსხვილფეხა საქონლის დამწვარი ძვლებით. ს. კ. დალმა, რომელმაც შეისწავლა ეს ძვლები, დაადგინა, ერთი მხრივ, თავფეხის არარსებობა და, მეორე მხრივ, რამდენიმე დღის ახალგაზრდა საკლავის ძვლების არსებობა, რომელთა საქმელში გამოყენება სრულიად არარაციონალური იქნებოდა. პროფ. პიოტროვსკის ვარაუდით დამწვარი ძვლების დიდი რაოდენობა წარმოადგენს მსხვერპლის შეწირვის ნაშთებს. ამას უჭერს მხარს თავფეხის არარსებობა, რომელიც ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით რჩებოდა სამსხვერპლო ცხოველის ტყავთან. პიოტროვსკის შეხედულებით ახლად დაბადებული ხბოების, ციკნებისა და ბატკნების შეწირვა, აგრეთვე, შეწირვის რიტუალის ხასიათით იყო გამოწვეული, რასაც მოწმობენ ასურეთისა და ბაბილონის რიტუალური ტექსტები⁵.

როგორც ზემოთ დავინახეთ, ამ არქეოლოგიურ მონაპოვარს სრული შესატყვისი პარალელი ქართულ ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში მოეპოვება. ქართული მასალებით მსხვერპლად პირველშობილი, რამდენიმე დღის ხბო უნდა შეეწირათ, მოსავლის პირველ საუკეთესო ნაწილს ღვთაებას სწირავდნენ.

ზემოთ დადგენილ ქართულ ეთნოგრაფიულ მონაცემებს უპასუხებს კარმირ-ბლურის განათხარი მასალები. კარმირ-ბლურის გათხრების დროს აღმოჩენილი მასალების შედარება ქართულ ეთნოგრაფიულ მონაცემებთან საყურადღებოა ქართული ეთნოგრაფიული მოვლენებისა და ობიექტების ქრონოლოგიის დადგენისათვის, კერძოდ, მარნისა და მასთან დაკავშირებული წესჩვეულებების დათარიღებისა და ქართველ ხალხის კულტურის ისტორიისათვის. როგორც ცნობილია, ურარტელებსა და მისი მეზობელი ხალხების სახით ჩვენ საქმე გვაქვს ქართველების მონათესავე ხალხებთან. მეორე მხრივ, ზემოთ ჩამოთვლილი ეთნოგრაფიული გადმონაშთები ეხმარება და ააზრიანებს არქეოლოგიურ მასალებს, რაც საქმაო სიცადით მიუთითებს ეთნოგრაფიული მასალების მნიშვნელობაზე.

¹ ვ. ბარ და ველიძე, მთიულეთი, მასალები.

² ვ. ბარ და ველიძე, გუდამაყარი, მასალები.

³ Б. Б. Пиотровский, დასახ. შრომა, გვ. 21—23.

Н. С. ТОПУРИА

НЕКОТОРЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ В СВЕТЕ
ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ

Резюме

Как известно, в быту грузинского народа в достаточном количестве сохранились пережитки далекого прошлого, отражающие его культурные достижения и особенности.

Посредством изучения этих пережитков становится возможным разъяснение многих вопросов истории культуры грузинского народа.

В грузинской этнографической действительности установлено использование смешанных семян, как одного из средств увеличения урожайности. Во время раскопок в Кармир-блуре найден кувшин со смешанными семенами (овес, горох, гречиха). Для объяснения их назначения ботаник Петров приводит параллели из этнографии Средней Азии. Между тем этот факт вполне удовлетворительно разъясняет грузинские этнографические данные.

Грузинские «марани» служат для изготовления и хранения вина, а найденные в Камир-блуре винные сооружения служат только хранилищами.

Как известно по грузинским и кавказским материалам, рыбе приписывалась сила оплодотворения, поэтому найденные в Кармир-блуре скульптуры, покрытые рыбьей чешуей, можно считать божествами плодородия. Наличие в винохранилищах божеств, покрытых рыбьей чешуей, можно объяснить на почве верований грузин, согласно которому «марани» являлся вместилищем плодородия и изобилия.

Грузинские «марани», «саджваре», «зедаше» являлись культовыми сооружениями, представляя своего рода молельню «салоцави», «хати». Винохранилище Кармир-блуре, как видно, также представляет собою культовое сооружение, поскольку в нем сооружены скульптура божеств, жертвенники, установлены факты жертвоприношения.

По грузинским этнографическим материалам часть первого урожая и вообще первый приплод в хозяйстве были предназначены в жертву божеству.

По мнению проф. Б. Пиотровского, обнаруженные в Кармир-блуре кости, принесенных в жертву новорожденных телят, козлят и барашков, выявляют характер ритуала жертвоприношения.

Совпадения материалов, обнаруженные при раскопках в Кармир-блуре с данными грузинской этнографии, имеет значение для установления хронологии явлений и объектов грузинской этнографии, именно для датировки «марани» и связанных с ним обычаев, тем более, что, как известно, урартийцы и другие соседние народы должны были быть родственными грузинам.

С другой стороны, вышеуказанные этнографические пережитки разъясняют археологические данные, что усиливает значение этнографических материалов.

ნაწილი აბასაძე

მეაბრეშუმეობის ისტორიიდან

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება მეაბრეშუმეობის კულტურის ჩინეთში უძველესი დროიდან არსებობის შესახებ. როგორც ძველი ჩინური ისტორიული დოკუმენტების კრებულიდან—„ჩუკინგიდან“ („მეფეთა წიგნი“) ჩანს¹, აბრეშუმი ხმარებაში ყოფილა ჯერ კიდევ 3000 წლის წინათ ჩვენს წელთაღრიცხვამდე. ზემოაღნიშნული ქრონიკის მიხედვით აბრეშუმის ძაფი უძველესი მუსიკალური საკრავის—კინის ლარებად გამოუყენებია მეფე ჩინ-ნონგს². ჩინური ტრადიციის მიხედვით აბრეშუმის პირველი მომყვანი დედოფალი სი-ლინგ-ჩი იყო³ (დაახლოებით ძვ. წ. 2698 წ.).

აბრეშუმის პარკიდან ძაფის ამოხვევის ტექნიკის აღმოჩენის გამო ჩინელმა ხალხმა სი-ლინგ-ჩი სიკვდილის შემდეგ აბრეშუმეობისა და თუთის ხის მფარველ ღვთაებად აღიარა. პირველად ჩინური აბრეშუმი მოიხსენიება ძვ. წ. 2255 წ. პროვინცია შანტუნგიდან და დღეისათვის აწორედ ეს პროვინცია ითვლება მეაბრეშუმეობის უძველეს ცენტრად⁴.

აბრეშუმის მოყვანის წესი ჩინელების მიერ დიდი საიდუმლოებით ინახებოდა და, ამგვარად, ჩინეთი მრავალი საუკუნის მანძილზე რჩებოდა აბრეშუმის მსოფლიო მწარმოებლად. შეიძლება სწორედ ამით აიხსნას ის გარემოება, რომ სამეცნიერო ლიტერატურაში ერთხმად აღიარებული ჩინეთი მეაბრეშუმეობის, როგორც სამეურნეო საქმიანობის, სამშობლოდ, სადაც უძველესი დროიდან ცნობილი იყო აბრეშუმის მიღება პარკიდან ძაფის ამოხვევით ისე, რომ ჩინელებმა იცოდნენ პარკშივე ჭურბის ამოხოცვა. ცნობილია, რომ პეპლის გამოსვლა პარკიდან შეუძლებელს ხდის ძაფის ამოხვევას. ამგვარი პარკიდან მიღებული აბრეშუმი უხეში და დაბალი ხარისხისაა. ინდოეთისათვის აბრეშუმის მიღების ეს წესი უცნობი იყო. ძველ სანსკრიტულში მოხსენიებული აბრეშუმის „कायसा“-ს⁵ დაბალხარისხიანობა გულისხმობს

¹ H. Silberman, Die Seide, I, Dresden, 1897, გვ. 5; შ. ღვიწეფაძე, მეაბრეშუმეობა, თბილისი, 1953, გვ. 4; А. Натроев, Шелководчий черн в Закавказье, «Кавказ», 1895, № 332.

² H. Silberman, დასახ. ნაშრომი, გვ. 5; გ. ნემსაძე, კია-ფეიქარი, თბილისი, 1954, გვ. 12.

³ H. Silberman, დასახ. ნაშრომი, გვ. 5; „აბრეშუმის ქვის ისტორია“, „გუთნის დედა“, 1862, № 10; Зейдлин, История распространения шелководства из Китая в Гилия и на Кавказ, «Кавказ», 1862, № 86; გ. ნემსაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 8.

⁴ შ. ღვიწეფაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 4; მეაბრეშუმეობა ჩინეთში უკვე ნეოლითის დროს იწყებს განვითარებას, იხ. Всемирная история, т. I, Москва, 1955, გვ. 440.

⁵ H. Silberman, დასახ. ნაშრომი, გვ. 9

ზემოაღნიშნული წესის უტოლინარობას. ეს უკანასკნელი ველურმა მხარეებმა მხევეის პარკიდან მიღებულ აბრეშუმზე მიუთითებს. აბრეშუმის უკანასკნელი უკანასკნელი სახეობა ძველთაგანვე ცნობილი იყო ინდოეთში¹.

მიუხედავად ჩინეთის ასეთი უპირატესობისა ან მნიშვნელოვანი პროდუქტის დამზადების საქმეში, აბრეშუმი დიდი ხნის განმავლობაში რჩებოდა კერძო ნაციონალურ პროდუქტად და მხოლოდ ძვ. წ. IV ს. ხდება ექსპორტის საგანად². IV ს. ინდოეთთან დამყარებული სავაჭრო ურთიერთობის შედეგად ინდოელებისათვის ცნობილი ხდება ჩინური აბრეშუმი „ჩინაპატა“, რომელიც თავისი ხარისხიანობით მკვეთრად გამოირჩეოდა ინდურისაგან³. ძვ. წ. III ს. იწყება მსოფლიო ვაჭრობა ჩინეთთან და ამ დროს იქმნება ტრანსაზიური გზა⁴, რომელსაც აბრეშუმის დიდ გზასაც უწოდებდნენ.

შორეული ჩინეთიდან აბრეშუმი დასავლეთში მოდიოდა ზღვითა და საქარავნო გზით. საზღვაო გზა, ჩვეულებრივ, ასეთი მარშრუტით მოემართებოდა. ჩინეთიდან ის ცეილონის კუნძულზე გადმოდიოდა, შემდეგ ინდოეთის ოკეანის გავლით სპარსეთის ყურემდე აღწევდა⁵.

ჩინეთში იწყებოდა საქარავნო გზა, რომელიც ჰინდუსუჟის გადმოლახვით, ბაქტრიისა და ხორასანის გავლით, ქ. ეკატანში მოდიოდა⁶. ამ ქალაქში ერთმანეთს ხვდებოდა ორი საქარავნო გზა: ერთი ჩრდილოეთის—ჰეკატომპილიდან და მეორე სამხრეთის—მერგე-სამარყანდისა და ინდოეთიდან ყანდაგარზე გავლით მომავალი. ქ. ეკატანიდან გზა ჩრდილოეთით მიდიოდა ქ. არტაშატისაკენ, ხოლო მეორე უფრო მოკლე გზა ქ. ნიზბინში მთავრდებოდა⁷.

ამ საქარავნო გზის გასწვრივ მდებარე სახელმწიფოები—ინდოეთი, სპარსეთი, არაბული სახანოები, რომის იმპერია—მუდმივ მეტოქეობდნენ აბრეშუმის მოპოვების საქმეში. მაგრამ ამ სახელმწიფოთა შორის რომის იმპერიისა და ირანის დაპირისპირება მკვეთრად შელახდებოდა, ვინაიდან ძირითადად ისინი წარმოადგენდნენ აბრეშუმის მომხმარებლებს. თუ რომის იმპერია დასავლეთსა და აღმოსავლეთს შორის საქარავნო ვაჭრობის ხიდს შეადგენდა, ირანი ჩინეთიდან მომავალი დიდი საქარავნო გზის იმ მნიშვნელოვან საკვანძო პუნქტს წარმოადგენდა, რომლის გარეშე რომის იმპერია ხელთ ვერ იგდებდა აბრეშუმს⁸. მესამე საუკუნე-დან დაწყებული ირანი ისეთ გადაულახავ ზღუდედ აღიზარა რომის იმპერიისათვის აბრეშუმის დიდ სავაჭრო გზაზე, რომ მან ამჯერად ვერ შეძლო ამ პრობლემის გადაწყვეტა და ის განსახორციელებლად თავის შემკვიდრეს—ბიზანტიის იმპერიის უანდერძა.

¹ H. Silberman, დასახ. ნაშრომი, გვ. 10.

² Джавахарлал Неру, Открытие Индии, Москва, 1955, გვ. 129, 224.

³ Джавахарлал Неру, დასახ. ნაშრომი, გვ. 129—224.

⁴ Я. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Эривань, 1930, გვ. 82.

⁵ В. Бартольд, История изучения Востока в Европе и России, СПб, 1911, გვ. 47.

⁶ Я. Манандян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 80—81.

⁷ Н. Пигулевская, Византия на путях в Индию, Москва-Ленинград, 1951, გვ. 182.

⁸ Н. Пигулевская, დასახ. ნაშრომი, გვ. 187; H. Silberman, დასახ. ნაშრომი, გვ. 24; W. Heyd, Geschichte des Levantehandels im Mittelalter, I, Stuttgart, 1879, გვ. 8.

ჩვენთვის საყურადღებო გარემოებას წარმოადგენს ის ფაქტი, ¹ ქართველოც ადრე ჩაება შორეულ აღმოსავლეთთან სავაჭრო ურთიერთობაში. სწორედ ადრეელნიისტურ ხანაში ხდება მსოფლიო მნიშვნელობის იმ დიდი სავაჭრო-სატრანზიტო გზის წინ წამოწევა, რომელიც შორეულ ინდოეთში იწყებოდა და ფოთთან შავ ზღვაზე უნდა გამოსულიყო.

სტრაბონი ამბობს, რომ მდ. ოქსით (ამუდარია) მრავალი ინდური საქონელი ჩააქვთ პირკანის (კასპიის) ზღვაში, აქედან გადააქვთ ალბანეთში (აზერბაიჯანი) და შემდეგ კი მტკვრით და მის იქით მდებარე ადგილებით ჩააქვთ ევქსინში (ე. ი. შავ ზღვაში) ².

ამ ცნობას, რომელიც არისტოტელის მეშვეობით სტრაბონთანაა დაცული, არა ერთი მკვლევარი შეხებია ³, ზოგიერთი მითვანი საეჭვოდ მიიჩნევს ამ ერთიანი საწყლო გზის არსებობას.

აკად. ი. მანანდიანი ბარტოლდსა და გურკო-კრიაეინთან ერთად 1930 წელს დაწერილ შრომაში (О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времён, Эривань, 1930) უარყოფდა შორეული აღმოსავლეთიდან შავი ზღვის აუზამდე არსებულ ერთიან საწყლო გზას. ამ შემთხვევაში ის უყრდნობდა ბარტოლდის გამოკლებას იმის შესახებ, რომ ანტიკური ავტორების დროისათვის ამუდარია ერთეულად არაღის ტბას ⁴ და რომ მათ მიერ შემონახული ცნობები ამუდარიის კასპიის ზღვაში ჩამდინარების შესახებ მხოლოდ მითური გადმოცემაა ⁵. მაშასადამე, ამით გამო-

¹ В. Латышев, Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, т. I, СПб, 1890, гл. 149—150. შდრ. Strabo, XI, 7,3.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი I, თბილისი, 1951, გვ. 30, 248; ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია უძველესი დროიდან მე-13 ს-მდე, შრომები, II, თბილისი, 1952, გვ. 416—417; გ. გვახაიშვილი, ბიზანტიასა და ირანს შორის ბრძოლა იბერია-ლაზიკისათვის VI ს-ში, თ. ს. უ. შრომები, ტ. XXVI, თბილისი, 1944, გვ. 87—58; გ. მელიქიშვილი, საქ-ში კლასობრივი სახ-სა და სახ-ს წარმოქმნის საკითხისათვის, თბილისი, 1955, გვ. 112, 138—139; Я. Мавандиян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времён, Эривань, 1930, гл. 42, 43; В. Бартольд, Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира, Баку, 1924, гл. 11—12; В. Бартольд, История изучения Востока в Европе и России, СПб, 1911, гл. 45; В. Гурко-Кряжин, Прошлое и настоящее Советской Армении, Новый Восток, Москва, 1927; П. Услар, Древнейшие сказания о Кавказе, ЗКОРГО, XII, Тифлис, 1881, гл. 419, 421; А. Дживелегов, Торговля на Западе в средние века, СПб, 1904, гл. 6; К. Ритгер, История земледелия и открытий по этому предмету, СПб, 1864, гл. 54 და, ბოლოს, 1956 წელს დაბეჭდილი გ. გვახაიშვილის სტატია ო ძველმეორობისა და ბიზანტიისა და ირანს შორის ბრძოლის შესახებ, ისტ. ინსტ. შრომები, ტ. II, გვ. 153—160 და ამავე შრომებში დაბეჭდილი З. Ямпольский-ის შრომა К изучению древнего пути из Каспийского моря по реке Куре через Грузию к Черному морю, гл. 160—180.

³ В. Бартольд, Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира, Баку, 1924, гл. 11—12; В. Бартольд, История изучения Востока в Европе и России, СПб, 1911, гл. 45.

⁴ ბარტოლდის აზრით ამუდარიის ვალაპოტის ცვილილებას კასპიის ზღვისკენ მიიწვ კქონდა ადგილები XIII—XVI სს. მონღოლთა ბატონობის დროს. მაგრამ ხორეზმის 1937—47 წწ. (განსაკუთრებით 1945—1947 წწ.) ექსპედიციის შედეგად დადგენილ იქნა, რომ ამუდარია ყოველთვის ერთეულად არაღის ტბას, რომ, მართალია, ადგილი კქონდა მდინარის მობრუნებას კასპიის ზღვისკენ, მაგრამ ეს იყო არა თვით ამუდარიის, არამედ მისი შენაკადის—დარიალიკის მიმართულების შეცვლა სარეკონსის ტბისკენ. მონღოლთა თარეზის შედეგად დაწვეულ იქნა ამუდარიის ქვედა დინების ირეგულური სისტემა, რის შედეგადაც დარიალიკის წყალმა

რიცხულია ბაქტრიიდან ვიდრე შავ ზღვამდე ერთიანი საწყლო გზის არსებობის შესაძლებლობა. ბარტოლდი გამოთქმული მოსაზრების სიმტიციისათვის იყენებს თოფანე მიტილენელის ცნობას მდინარე მტკვრის სანაოსნოდ გამოუყენებლობის შესახებ¹. მეორეც, მანანდიანის აზრით, ამ სავაჭრო გზასარ შეეძლო არსებითი კონკურენციის გაწვევა სამხრეთის საწყლო გზისათვის, რომელიც სირიაზე გავლით მეწამული ზღვით ეგვიპტემდე აღწევდა. ამიტომ, ავტორისავე სიტყვებით, არც შავიზღვისპირა ქალაქების (ფაზისი, დიოსკური) უაღრესად აქტიურ როლზე შეიძლება ლაპარაკი, თუმცა მათი მნიშვნელობის უგულვებელყოფაც შეუძლებელია. ავტორს უფრო მართებულად მიიჩნია შავი ზღვის სამხრეთ სანაპიროზე მდებარე ქალაქების—ამისონისა (სამსუნი) და სინოპის—სატრანზიტო მნიშვნელობის აღიარება შორეულ აღმოსავლეთთან ვაჭრობის დარგში². მანანდიანი გატაცებული იყო საქარავნო გზის უპირატესობის აღიარებით საწყლო გზის წინაშე და ამიტომ ცდილობდა ამ უკანასკნელის ესოდენ დამცირებას.

მაგრამ ავტორმა თავისი მოსაზრება უარყო 1944 წ. დაწერილ შრომაში (О некоторых проблемах истории древней Армении и Закавказья, Ереван, 1944), სადაც მან აღნიშნა, რომ მის მიერ ადრე სათანადოდ არ იყო შეფასებული კოლხიდის ქალაქების (ფაზისისა და დიოსკურიას) დიდი საერთაშორისო მნიშვნელობა აღმოსავლეთსა და სამხრეთ რუსეთთან ვაჭრობის საქმეში³.

წერილობითი წყაროებიდან ირკვევა, რომ თვით ელინისტურ ხანაში შეგნებული ჰქონიათ საწყლო გზის უპირატესობა საქარავნო გზასთან, რასაც თავისი გამოხატულება უპოვია სელევკ ნიკატორის (312—288 წწ.) ფანტასტიკურ გეგმაში, რომელიც კასპიისა და შავი ზღვის არხით დაკავშირებას გულისხმობდა⁴.

ჩინეთიდან დასავლეთში ფუფუნების საგნები—ძვირფასი ქვები, სპილოს ძვალი, პილპილი, ნელსაცხებლები, ძვირფასი ხის ჯიშები, სურნელოვანი ხე-თიბები, აბრეშუმის ქსოვილები, ნედლი აბრეშუმი და აბრეშუმის ტანსაცმელი შემოდინდა. განსაკუთრებით დიდი იყო მოთხოვნილება ნედლ აბრეშუმზე.

იყუო სარიყამიშის ტბაში დენა. ამ გარემოებამ არასწორი გამოხმაურება ჰპოვა XIV—XVII სს ისტორიკოსთა ნაწერებში. (С. Толстов, По следам древне-хорезмийской цивилизации, Москва—Ленинград, 1948, გვ. 296, 297, 307, 308; აგრეთვე С. Толстов, Работа хорезмийского археолого-этнографического экспедиции 1951—54 гг., Вопросы истории, Москва, 1955, № 3, გვ. 173—174; აგრეთვე С. Толстов, А. Кесъ, Т. Жданко, История средневекового сары-камышского озера, Вопросы геоморфологии и палеогеографии Азии, Москва, 1955, გვ. 42, 43, 44, 45, 71, 72, 73; ს. ტოლსტოვის ეს მოსაზრება არაუაღრესად მიაჩნია ზ. გობალიშვილს. ავტორი გვირგვამს სათანადო შრომაში სპეციალურად შევსოს ს. ტოლსტოვის ამ მოსაზრებას, იხ. Г. Говалишвили, О древнем торговом пути в Закавказье, ист. инст. შრომები, II, თბ., 1956, გვ. 158).

¹ Я. Манандян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 45.

² იქვე, გვ. 47.

³ Я. Манандян, О некоторых проблемах истории древней Армении и Закавказья, Ереван, 1944, стр. 66—67.

⁴ დ. ხ ა ხ უ ტ ა ი შ ვ ი ლ ი, შავი ზღვის სამხრეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროს ქართველი ტომები ბერძენ-ლათინი მწერლების ცნობებით (ძვ. წ. VI ს.—ახ. წ. VII ს.), თბილისი, 1954, გვ. 110. აქვე უნდა აღვნიშნოთ ის გარემოება, რომ ფასიდ-პირკანის ზემოაღნიშნული სავაჭრო-სატრანზიტო გზა უთუოდ არსებობდა მიუხედავად იმისა, ამუღარია კასპიის ზღვას ერთეულად თუ არაღის ტბას. აღნიშნული ზღვა უწყვეტ საწყლო გზას არც ვარაუდობდა, ის გარკვეულ ადგილებში სახმელეთო გზითაც სარგებლობდა (შდრ. Strabo, XI, 3, 4).

რომლის დამუშავება ადგილობრივ ხდებოდა მომხმარებლის გემოვნების მიხედვით. აბრეშუმის ვაჭრობით დაინტერესებულ სახელმწიფოთა შორის შეტოქეობა სწორედ ხამი აბრეშუმის დაუფლებისათვის წარმოებდა.

ჩვენ, მართალია, არა გვაქვს პირდაპირი ცნობები იმის შესახებ, რომ შორეული ჩინეთიდან და ინდოეთიდან ეს ძვირფასი აბრეშუმის ქსოვილები საქართველოში შემოდიოდა, მაგრამ სტრაბონის ცნობით მოწოდებულ „მრავალ ინდურ საქონელში“ ისიც აუცილებლად სავარაუდებელია.

ხემოალინმწული ფასიდ-პირკანისის გზა, მართალია, ელინისტურ ხანაში დაწინაურდა, მაგრამ მისი მნიშვნელობა განსაკუთრებით ახ. წ. I—IV სს. იზრდება. ამ დროს და უფრო გვიანაც (V—VI სს.) ცნობილია ეგრისის ქალაქების: ფაზისის (დღევანდელი ფოთის ადგილას), დიოსკურიის (სოხუმის ადგილას), პიტიუნტის, ქუთაისის, არქეოპოლისისა და შეტრას როლი სავარეო ვაჭრობაში¹. სწორედ ახ. წ. IV ს. მახლობელ და შუა აღმოსავლეთში აბრეშუმით ვაჭრობას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება.

აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ჩინეთიდან მომავალი შორეული საქარაენო გზის ორბიტში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკირათ სომხეთისა და საქართველოს ქალაქებს. ასე მაგ., ამ დიდი საქარაენო გზის უკანასკნელ მონაკვეთს ქ. არტაშატიდან საქართველოსაკენ მომავალი გზა შეადგენდა. როგორც ზემოთ აღვნიშნავდით, ქ. ეკატანიდან იგი ქ. არტაშატისაკენ მოდიოდა².

საქართველოს ქალაქების სატრანზიტო მნიშვნელობის ახსნისათვის საინტერესო მასალას ვპოულობთ ახ. წ. IV ს. რომაელი გეოგრაფის კასტორიუსის მიერ შედგენილ ე. წ. „ტაბულა პეტინგერიანაში“ (Tabula Peutingeriana), რომელშიც ასახულია იმდროინდელი მსოფლიოს სამომოსვლო გზები ბრიტანეთიდან სერიკამდე (ჩინეთი)³.

აღძრული საკითხის გადაწყვეტისათვის მნიშვნელოვანია ამ რუკის ის ნაწილი, რომელიც უშუალოდ ა/კ-ის ქალაქებზე მიმავალ გზებს შეეხება.

პროფ. ს. ერემიანის გამოკვლევით გზა არტაშატიდან საქართველოსაკენ ორი მიმართულებით მოდიოდა: ერთი შტო ქ. არტაშატიდან ქ. არმასტიკამდე (არმაზი) აღწევდა, აქედან ის აღმოსავლეთისაკენ უხვევდა და დღევანდელი კახეთისა და ქიზიყის ტერიტორიის შემოვლით გარკვეულ წრეს ქმნიდა. ერემიანის აღნიშვნით, ეს ტერიტორია ჰერეთს უნდა გულისხმობდეს და იბერიიდან აღბანიში მიმავალი გზის სტრაბონისეულ აღწერას უნდა შეესაბამებოდეს⁴.

მეორე გზა ქ. არტაშატიდან შავი ზღვის სანაპიროსაკენ მიდიოდა. სომხეთიდან ის ჯავახეთზე გამოივლიდა, შემდეგ რიონის დაბლობში გადმოვიდოდა და მდ. რიონის ჩაყოლებით ქ. სევასტოპოლისამდე აღწევდა⁵.

¹ ს. ჯანაშია, ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში, შრომები, I, თბილისი, 1949, გვ. 37, 38.

² Я. Манандян, О торговле..., გვ. 47.

³ С. Еремян, Торговые пути Закавказья в эпоху Сасанидов по Tabula Peutingeriana, ВДИ, 1939, № 1, გვ. 79.

⁴ С. Еремян, იქვე, გვ. 90.

⁵ იქვე, გვ. 93.

აქად. მანანდიანის გამოკვლევით ეს გზა გადმოდიოდა ქ. არტაშატიდან ხოსპიაზე¹ („პევეტინგერას რუკით“ ad Metcurium), რომელიც იწველებოდა დღევანდელი ახალციხის მახლობლად; აქედან კი აბასთუმანზე გავლით ზეკარის გადასასვლელით მდ. რიონზე („პევეტინგერის რუკით“ Ad fontem felicem) გამოდიოდა, შემდეგ სევასტოპოლის—დიოსკურიას გაივლიდა და იქიდან სკვითებში გადადიოდა. ამ გზას აქად. მანანდიანი მეოტია-კოლხეთის (Μαοτιδικο-κολხιδская) მაგისტრალს უწოდებს².

ალბანეთისაკენ გზა მიჰყვებოდა ქ. არტაშატიდან გამოსულ მონაკვეთს არტაშატი—არმასტიკე—ლაძოს მიმართულებით³.

აქად. ს. ჯანაშიას მოსაზრებით „პევეტინგერას რუკა“ ორ გზას უჩვენებს: ერთი ტრაპეზუნტიდან ფაზის—სევასტოპოლისამდე აღწევს; მეორე იმავე სევასტოპოლისიდან იწყება და სომხეთის დედაქალაქ არტაშატისაკენ მიემართება⁴.

ჩინეთიდან მომავალი საქარაგნო გზა თავის მნიშვნელობას ინარჩუნებდა აბრეშუმის მოყვანის საიდუმლოების გამგლავნებამდე. დაახლოებით V—VI სს. (შეიძლება უფრო ადრეც) ჩინეთიდან გამოტანილ იქნა აბრეშუმის ქიის თესლი. ამ საიდუმლოების გამგლავნების შემდეგ ჩინეთი თანდათან კარგავს თავის უპირატესობას აბრეშუმით ვაჭრობის დარგში და მომთაბარეთა თარეშის შედეგად ამ საქარაგნო გზის ის მნიშვნელობაც მცირდება, რაც მას ადრეულ შუა საუკუნეებში ენიჭებოდა.

ახლა ჩვენ წინაშე იბადება საკითხი—მაინც როდიდან შეიძლება ვივარაუდოთ საქართველოში მეაბრეშუმეობის არსებობა.

წყაროებში ამის შესახებ პირდაპირი მითითება არ არსებობს. მეაბრეშუმეობა საქართველოში მეურნეობის ძველთაგანვე მომდინარე და ამჟამადაც საკმაოდ ფეხმოკიდებული დარგი ჩანს, მაგრამ მეურნეობის ამ დარგის დასაბამის დადგენა მაინც ძნელდება. მეაბრეშუმეობის განვითარება მჭიდროდაა დაკავშირებული მეთუთეობასთან და უკანასკნელის გარეშე მისი არსებობა წარმოუდგენელია. თუთის ხის სამშობლოდ ტროპიკულსა და სუბტროპიკულ რაიონებს თვლიან. თუთის ველური სახეობა მოიპოვება აზიაში სამხრეთ განედის 50°-ზე, ჩინეთში, იაპონიასა და ინდოეთში; შემდეგ კავკასიაში, თურქეთსა და შუა აზიის რესპუბლიკებში⁵. ვ. პენის აზრით თუთის ხე აღმოსავლური წარმოშობისაა (ვ. პენი მას «мидо-понтийское дерево»-ს უწოდებს), რომელიც ძალიან ადრე გავრცელდა დასავლეთში⁶. ნ. შავროვი თუთის სხვადასხვა სახეობას შორის თეთრ და შავ თუთას უხსოვარი დროი-

¹ Я. Манандян, Тигран второй и Рим, Ереван, 1943, гл. 204.

² Я. Манандян, Цель и направление подготовляющегося Неровом кавказского похода, «Вопросы истории», 1946, № 17, гл. 73, 74. კასტორიუსის რუკის შესახებ იხ. ნ. დომოვარის სტატია „საქართველოს სავაჭრო გზების საკითხისათვის (Tabula Peutingeriana-ს ცნობები)“, იბეჭდება „მასალებში საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვეთი 33.

³ Я. Манандян, Тигран второй и Рим, гл. 204.

⁴ ს. ჯანაშია, ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში, შრომები, I, თბილისი, 1949, გვ. 38, 47.

⁵ გრ. ჯაფარიძე, მეთუთეობის მოკლე კურსი, თბილისი, 1948, გვ. 9; П. Жуковский, Культурные растения и их сородичи Москва, 1950, гл. 380, 381.

⁶ В. Ген, Культурные растения и домашние животные в их переходе из Азии в Грецию и Италию, а также в остальную Европу, СПб, 1872, гл. 221.

დან გავრცელებულად მიიჩნევენ კავკასიაში¹. ამავე დროს მისივე განმარტებით კავკასიის ბუნებრივი პირობები ისეთი ხელსაყრელია თეთრი თუთისათვის, რომ ის ველურ მდგომარეობაში გვხვდება შავი ზღვის სანაპიროზე, კახეთში და მტკვრისპირას, ხოლო შავი თუთა სპარსული წარმოშობისაა, შავროვის აზრით, მაგრამ გვხვდება კავკასიაში როგორც ბალის კულტურა².

არქანჯელო ლამბერტის ცნობით დას. საქართველოში—კოლხეთში თუთის ხის მთელი ტყეები იზრდება და არ არის იქ ადგილი, რომ ის არ ხარობდეს³.

ქ. კრაის თავის ენციკლოპედიურ ლექსიკონში აღნიშნული აქვს, რომ თეთრი თუთა ბუნებრივად (самородно) იზრდება ჩინეთში, კავკასიაში მტკვრის სანაპიროებზე, შემდეგ ვოლგასა და დონს შორს მდებარე ველებში. სპარსეთში, საიდანაც ის ვადატანილ იქნა იტალიასა და სიცილიაში, იქიდან საფრანგეთსა და გერმანიაში. ხოლო შავი თუთა ველურად იზრდება მცირე აზიაში⁴.

სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით „თუთა სხვათა ენაა, ქართულად ყოლა ჰქვიან და ხართუთას—ტუტა“⁵. საბას ეს განმარტება და საქართველოში დღემდე ხმარებაში მყოფი თუთის ხის ხალხური სახელწოდებანი (დასავლეთ საქართველოში ყოლა, სამეგრელოში ჯამპი, კახეთში ფურცელი), გრ. ჯაფარიძის აზრით, „დასტურებს იმ მკვლევრების აზრს, რომლებიც თუთის ხის ერთ-ერთ სამშობლოდ აღიარებენ ა/კ-ს, სადაც საქართველოს ამ კულტურის განვითარების საქმეში თვალსაჩინო ადგილი უჭირავს“⁶. თუთის ხის გაშენების დღემდე შემორჩენილი წესი საკარმიდამო ფართობზე, თუთის ხეივნების გამოყენება ვახის შესადგმელად—აგტორს უფლებას აძლევს განოთქვას მოსაზრება იმის შესახებ, რომ თუთის ხე, როგორც ბალის კულტურა, უხსოვარი დროიდან ყოფილა გავრცელებული საქართველოში⁷. ამრიგად, ცხადი ხდება, რომ მეთუთეობა, ისევე როგორც აღმოსავლეთში, წინ უსწრებდა მებაგრეშუმეობას საქართველოშიც.

¹ Н. Шавров, Шелковица как плодовое дерево на Кавказе, Тифлис, 1894, гл. 5.

² იქვე. მართლაც დღესაც მდ. მტკვრის, ივრისა და ალაზნის ნაპირებთან იზრდება ვეგერთელთა თუთნარები.

³ არქანჯელო ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, თარგმანი იტალიურიდან აღკუონიასი, თბილისი, 1938, გვ. 191.

⁴ Справочный энциклопедический словарь, издание К. Крайя, т. XI, СПб, 1848.

⁵ სულხან-საბა ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, ი. ყიფშიძისა და ა. შანიძის რედაქციით, ტფილისი, 1928, სიტყვასთან „თუთა“. აგტორი იქვე ფრჩხილებში მიუთითებს „ლეღსულელებზე“, ხოლო სათანადო ადგილას მას ეს ხე ასე აქვს განმარტებული: „ესე არს (+ყოლა), რომელსა (+სომხურად) თუთსა უქმობენ, რამეთუ რომალად სიკომოროს ყოლასა ჰქვან, ვითარმედ სიკო ლეღვი და შორი სულელი. ჩვენთა შთარგმნელთაჲც ამის განთა აღწერით, თვარა სადაც ლეღსულელი წერელი არს, ყოლა ეწოდება. ვითთა ლეღსულელი და ლეღსულელი არა გურჩევიათ“ (2 ნომრ. 9, 24), (დასახ. ლექსიკონი, გვ. 185, სიტყვასთან „ლეღსულელი“). აქ საინტერესოა ერთი გარემოება. ვ. ჰენი, ცდილობს რა დაადგინოს თუთის ხის სახელწოდების (morus) ეტიმოლოგია, არკვევს, რომ მისი ლათინური სახელი უნდა წარმოშობილიყო ამ ხის, ერთი მხრით, ლეღის ხესა (თაჯატიცა) და, მეორე მხრით, მაცვალთან (მურაც) დამსჯავსების ნიადაგზე (ჰენის დასახ. ნაშრომი, გვ. 222—23). ამ ხის იტალიაში გავრცელების შემდეგ, სახელწოდებას თაჯატიცა დაქარგვია პირველი ნაწილი და დარჩენილა თუთის ხის სახელწოდებად ამ სიტყვის მხოლოდ მეორე ნაწილი მურაც (გვ. 524). სულხან-საბა ორბელიანისათვის ეს გარემოებაც ცნობილი ყოფილა.

⁶ გრ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 7.

⁷ იქვე.

აბრეშუმის კულტურის ხანიერების დადგენისათვის ჩვენ შევეცხებით რამდენიმე საკითხს.

აკად. ივ. ჯავახიშვილის აზრით აბრეშუმის ქსოვილი ქიქნაუხტის სახელწოდებით მოხსენიებულია უძველესი ხანის ძეგლებში, ხოლო ამ ნივთიერებისათვის ჩვეულებრივ მიღებული სახელი აბრეშუმი სპარსულია და იგი პირველად XI ს. გვხვდება გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრებაში¹.

დაბადების ქართულ თარგმანში აბრეშუმის ქსოვილი ორი ვარიაციითაა მოცემული. ასე მაგ., „დასახა მას... ქიქნაუხტი ძოწეული, მეწამული ქსოვილივე“ (ესთერ 1 ლ:ოშვი); მეორე ადგილას, ებრაელთან კი ასე: „ქმნენ გარემოსასხმელნი შენნი ბისონისანი და ტრიხაპტანი და ქრელნი ქიქნაურითა შეგასხენ“ (16₁₂)². დაბადების ქართული თარგმანების სხვა თარგმანებთან შედარებამ აკად. ივ. ჯავახიშვილი იმ დასკვნამდე მიიყვანა, რომ ებრაელის სათანადო ადგილას მოხსენიებული ბერძნული „პოკილია“, ლათინური „მულტიკოლორი“ და სომხური „ჰაქანაუხტ“ აბრეშუმის ქსოვილის აღმნიშვნელი კი არაა, არამედ მრავალფეროვან ქსოვილს გულისხმობს და ქართული „კრელის“ იდენტურია³. მაგრამ დაბადების ქართულ თარგმანში, ისევე როგორც ებრაულ დედანში, „კრელის“ მოეპოვება მსახლრელი „ქიქნაუხტი“ (ებრაულში ასეთი კონტექსტით — „შეში ვა შეში“; „შეში“ აბრეშუმი, „შეში“ კრელია), ამიტომ დაბადების ქართული თარგმანის ამ ადგილას აუცილებლად აბრეშუმი საგულისხმებელი, როგორც ეს აკად. ივ. ჯავახიშვილს მიაჩნია (ყოველ შემთხვევაში კრელი აბრეშუმის ქსოვილი). ბერძნული, ლათინური და სომხური თარგმანების „კრელს“ კი ასეთი მსახლრელი არ ახლავს⁴.

სულხან-საბა ორბელიანიც აბრეშუმს განმარტავს როგორც ქიქნაურს და იმოწმებს ებრაელის ზემომოყვანილ ადგილს⁵.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, მასალები საქართველოს მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, ნაკვეთი III, ტანსაცმელი და ქსოვილები საქართველოში. ხელნაწიერი ბ. ფონდი VIII, გვ. 31—32. აკად. ივ. ჯავახიშვილის გადმოცემით X ს-მდე აბრეშუმის აღსანიშნავად ხმარებაში ყოფილა მეორე სიტყვა შარ # შარდი # შადი (იმოწმებს მარს). მაგრამ პატრიკეულ ავტორს აქვე მოჰყავს იუსტინე აბულაძის მოსახრება იმის შესახებ, რომ შადი # შარდი მცდარი წანაითია, უნდა იყოს სპარსული („შარბ“), რაც წმინდა, ძვირფას ტილოს ნიშნავს (ე. ი. აბრეშუმი აქ არ არის საგულისხმებელი). ეს სიტყვა შემოკრის იმთავითვე წარყვნილია ხელნაწერებში და გვხვდება ან შადის, ანდა შარდის სახითა (ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 33). ასევე „შარბ“-ი განმარტებული პროფ. მილერის მიერ შედგენილ სპარსულ-რუსულ ლექსიკონში—Высококачественное тонкое полотно, Персидско-русский словарь, составил проф. Б. Миллер, Москва, 1953, გვ. 309, სიტყვასთან *برش*.

² ი. კ. ვ. გვ. 32.

³ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 32.

⁴ აკად. ივ. ჯავახიშვილს აღნიშნული აქვს, რომ ებრაელის ზემომოყვანილ კონტექსტში აბრეშუმის ქსოვილის ვარაუდი საეჭვოდ მიაჩნია პროფ. სოცინს. ერთადერთი ადგილი სადაც სოცინის აზრით აბრეშუმზე შეიძლება იყოს საუბარი, არის იოანეს გამოცხადების (18₁₃). ადგილი, მაგრამ ბერძნული „სერიკონისა“ და ლათინური „სერიკუმის“ სათანადო ქართულ თარგმანში აბრეშუმის აღმნიშვნელი ქართული ტერმინი სულ არ მოიპოვება, ისევე როგორც სომხურში. ივ. ჯავახიშვილის მოსახრებით, შეიძლება აქ აბრეშუმის აღმნიშვნელი სიტყვა გამოთქვებული იყოს და ქართულ თარგმანში წითელი ფერის ქსოვილების ესოდენ მოჭარბებული სიუხვე ქართული თარგმანის სხვადასხვა რედაქციების შეერთებისაგან იყოს წარმომადგარი (ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 33).

⁵ სულხან-საბა ორბელიანი. ქართული ლექსიკონი, ი. ყიფშიძისა და ა. შანიძის რედაქციით, ტფილისი, 1928, გვ. 4, სიტყვასთან „აბრეშუმი“.

კიკნაუხტი „შუშანიკის წამებაშიც“ არის მოხსენიებული: „შუშანიკის წამებაშიც ცვლად კიკნაუხტისა საქმისა... ჯელთა აღიხუნა დავითნი და... იგი ფსალმუნისა დაისწავლნა“. ამ ძეგლის გამომცემლისათვის—ს. გორგაძისათვის სიტყვა „კიკნაუხტი“ გაუგებარია, თუმცა მას გამოთქმული აქვს მოსაზრება ამ სიტყვის კავშირზე სომხურ „კაპანაუხტთან“, რაც თავის მხრივ ბრწყინვალეს, მრავალფეროვანს, კრელს ნიშნავს¹.

საყურადღებო გამოკვლევა მოეპოვება ამ საკითხზე პროფ. ილია აბულაძეს. მისი განმარტებით „შუშანიკის წამებაში“ მოხსენიებული კიკნაუხტი გულისხმობს „აბრეშუმით ქსოვას, ან აბრეშუმის ხელთსაქმარს“, ხოლო „კიკნაუხტისა საქმე“ აბრეშუმქსოვილის თუ ოქროქსოვილის საქმეა („საქმარია“)². ეს კი ხელთსაქმარი იყო ქალისა, როგორც ეფერემ მცირეც აღნიშნავს (დედა-იაკობი არს მომღებელი კიკნაურისა-ო). ამიტომაც იაკობი აღნიშნავს, რომ ნაცვლად ქალისათვის (ისიც დიდებულის ცოლისათვის) მიჩნეული გარკვეული ხელთსაქმარისა (რაც აქ აბრეშუმისა თუ ოქრომკედის საქმიანობაა), მან „დიდითა გულმოდგინებითა ჯელთა აღიხუნა დავითნი...“³. ხოლო თუ რა მიმართებაშია კიკნაუხტი კიკნაურთან, ილ. აბულაძის განმარტებით, უცნობია. პატივცემული ავტორის მოსაზრებით, „კიკნაუხტის შეცვლა კიკნაურად დაწერილობის ნიადაგზე არ უნდა მომხდარიყო“⁴. კიკნაუხტის სომხური შესატყვისი, ამავე ავტორის ცნობით, კაპანაუხტია; იგი იმოწმებს აქარიანს და აღნიშნავს, რომ სომხური „კაპანაუხტი“ შედგენილი სიტყვაა, რომლის მეორე ნაწილი „უხტ“ ქსოვილს ნიშნავს, ხოლო პირველი ნაწილის „კაპან“-ის ეტიმოლოგია უცნობია. ერთად აღებული იგი ფერად-ფერადი, ბრწყინვალე ნაკეთები ნაქერი თუ ტანსაცმელია. თუ „კაპან“ იგივე ქართული „კიკნაა“, მაშინ იგი აბრეშუმში იქნებოდა, ხოლო კაპანაუხტ აბრეშუმის ქსოვილი. ილია აბულაძის აზრით, ქართული კიკნაურის თუ კიკნაუხტის სინონიმად სომხურში ოქროქსოვილი ანუ ოქრომკედი იხმარება (იმოწმებს სომხურად და ქართულად დაცულ „მამათა ცხოვრებას“)⁵.

კიკნაური რომ აბრეშუმის ქსოვილს ნიშნავდა ზოგადად, რომელშიაც ოქრომკედი თუ ოქროქსოვილიც იგულისხმებოდა, ეს მოგვიანო ხანის ძეგლებითაც დასტურდება. დ. ფანასკერტელი-ციციშვილი, აღწერს რა სიძის სამოსელს, აღნიშნავს: „მაშინ სასიძოცა შთაიცივამდა ძვირფასსა სამოსელსა: პერანგსა კიკნაურისსა, პერანგის ამხანაგსა კიკნაურისავე. წვივთა ზედა პაიქსა. ფერხთა ზედან წინდისა აბრეშუმისსა“⁶. ამ კონტექსტში, რასაკვირველია, აბრეშუმის ქსოვილი იგულისხმება, რადგან საცვლებისათვის ოქრო-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 31. იმოწმებს „შუშანიკის წამების“ ს. გორგაძისეულ გამოცემას, XII, გვ. 14—15. შდრ. „წამება წმინდისა შუშანიკისი დედოფლისა“, ქართული ენის ისტ. კრებულითა, გამოსცა ი. იმნაიშვილმა, ა. შანიძის რედაქციით თბილისი, 1953, გვ. 154.

² იაკობ ცურტაველი, მარტულთა შუშანიკისი, ქართული და სომხური ტექსტები გამოსცა, გამოკვლევა, ვარიანტები, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ი. აბულაძემ, ტფილისი, 1938, გვ. 98, სიტყვასთან „კიკნაუხტი“.

³ იქვე.

⁴ იქვე.

⁵ იქვე.

⁶ დ. ფანასკერტელი-ციციშვილი, შემოკლებული მოთხრობა ქვედა და ჩვეულებათათვის ქართულთა, „ივერია“, 1891, № № 121, 122.

ქსოვილს არ ხმარობდნენ. ხოლო ქალის ჩაცმულობის აღწერის დროს ავტორი განასხვავებს ოქრომკედლს ჩვეულებრივი აბრეშუმის ქსოვილისაგან. „თავზე ქალებს ებურათ ლეჩაქი ზედმოვლებულის ფოჩითა, რომელთამე ოქრომკედლისა, რომელთამე კიქნაურისა“¹. მესამე ადგილას კი დავით ფანასკერტელი-ციციშვილი ოქრომკედლს კიქნაურთან აიგივებს: „პერანგი ზოგთა წითელი, ზოგთა ყვითელი გრძელნი ფერხთანდე, გულთან ზედან მოვლებულის გრეხილითა, რომელი იყო მრავალგვარი: მარგალიტისა, მძივისა, ხავერდისა, ნაქსოვ ოქრომკედლის ანუ კიქნაურისა და ზეკრული ძვირფასის ერთის ღიღითა“².

კიქნაური აბრეშუმის მნიშვნელობით დ. გურამიშვილის შემოქმედებაშიც ვეხვდებით. გურამიშვილს ერთ თავის ლექსში, რომელსაც „უეკდავების წყაროს იგავთ აქსანა“ ეწოდება, ნათქვამი აქვს: „ღმერთმან ქვეყნად რაც მოჰქინა, ყველა ჩვენთვის განაჩინა... კიაც ჩვენთვის ამუშავა, კიქნაური აბარკინა“³.

მასასაღამე, კიქნაური-კიქნაუხტი აბრეშუმსაც ნიშნავს და აბრეშუმის ქსოვილსაც (ოქრომკედი, ოქროქსოვილი). ხოლო „შუმანიკის წამებანი“ მოხსენიებული კიქნაუხტის საქმე თუ ქალისათვის მიჩნეული აბრეშუმის გარკვეული საქმიანობაა, მაშინ ცხადი ხდება, რომ V ს. საქართველოსათვის ცნობილია აბრეშუმის კულტურა.

შემოაღნიშნული ფაქტები და ის გარემოება, რომ საქართველოში არსებული გადმოცემა აბრეშუმის კულტურის შემოტანას ინდოეთიდან ვახტანგ გორგასლის სახელს უკავშირებს⁴, საშუალებას გვაძლევს ვივარაუდოთ მეაბრეშუმეობის კულტურის არსებობა საქართველოში V—VI ს-დან მაინც.

Н. Н. АБЕСАДЗЕ

ИЗ ИСТОРИИ ШЕЛКОВОДСТВА

Резюме

В статье автор касается вопроса первоначального производства шелка, и существования шелководства в Китае с древнейших времен; рассматривает вопрос торгового сношения Грузии с Востоком, существования караванных дорог между Грузией и Китаем и далее пытается определить время возникновения шелководства в Грузии.

¹ დ. ფანასკერტელი-ციციშვილი, იქვე.

² იქვე, დასახ. ნაშრ.

³ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 49. ავტორს გურამიშვილის ეს ლექსი ციტირებული აქვს აღ. ბარამიძისა და ს. იორდანიშვილის გამოცემით, „ქართული წიგნი“, 1931, გვ. 41, §—141. შდრ. დ. გურამიშვილი, „დავითიანი“, თბილისი, 1955, გვ. 46.

⁴ А. Натроев, დასახ. ნაშრომი; Н. Шаплов, Описание Кавказского шелководства, СМОПР, XI, Тифлис, 1891, გვ. 154; მ. ჯანაშვილი, საქართველოს ისტორია, თბილისი, 1894, გვ. 41; Известия Кавказской шелководственной станции за 1904 г., том VI, вып. 14, გვ. 46. Поверия и предания, относящиеся к шелководству, в некоторых местностях Закавказья, «Кавказ», 1891, № 161; შ. ლენეფაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 8; ნემსაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 10.

ზურაბ ბასიტაშვილი

ხმისმართული აბჯარი¹

ბერძნული წყაროებიდან ცნობილია, რომ შავი ზღვის პირას მცხოვრებ ძველ ქართველ ტომებს—ტიბარენებს, მოსინიკებსა და მაკრონებს ძვ. წელთაღრიცხვის V—IV საუკუნეებში ჰქონიათ სამხედრო ორგანიზაცია და ჰყოლიათ შეიარაღებული ძალები. ამ ტომებს „თავზე ხის ჩაჩქნები ეხურათ, იარაღად კიდევ პატარა შუბებსა და ფარებს ხმარობდნენ ხოლმე“². მეტად საყურადღებო ცნობებს გვაწვდის ჰეროდოტე (V საუკ. ძვ. წ.): „მოსოხებს თავზე ეხურათ ხის ჩაჩქნები, შეიარაღებულები იყვნენ ფარებით და მოკლე შუბებით... კოლხები თავს იფარავდნენ ხის ჩაჩქნებით, ჰქონდათ არც თუ დიდი ფარები ხის ტყავისა, მოკლე შუბები და დანები“³. ანგარიშგასაწევია ქსენოფონტეს ცნობები (V—IV საუკ. ძვ. წ.): „ხალიბებს სელის პერანგები ეცვათ, რომელიც მუცლამდე ჩამოდიოდა. ატარებდნენ ჩაჩქნებსა და საჩერნებს“⁴.

განსაკუთრებით საინტერესოა არქეოლოგიური მონაცემები ძვ. წ. აღრიცხვის მეორე ათასეულის პირველი ნახევრისათვის. თრიალეთში არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩნდა: „სპილენძის აბჯრის ნაწილები (ექვსი ბუტკობი, წვრილ-წვრილი კოპებით შემკული და შუაში თასმის გასაყრელად გახვრეტილი), სპილენძის ბრტყელი შუბისპირი და სხვა“⁵. ვანში აღმოჩენილია ფარფლისებური ბრინჯაოს ჯავშანი, რომელიც თარიღდება ძვ. წ. აღრიცხვის IV—III საუკ. საყურადღებოა მდ. ენგურის შესართავთან ერთ-ერთ სამარხში აღმოჩენილი ჯავშანი (ბრინჯაოსი), სამარხი თარიღდება ახ. წ. აღრიცხვის I—II საუკ.⁶ ასევე კლდეებში აღმოჩენილია ჯაქვის პერანგის ნაშთი, რომელიც დამზადებულია ახ. წ. აღრიცხვის II—III საუკუნეებში⁷. საინტერესოა სოფ. გოლოვინოში (სომხეთის სსრ) აღმოჩენილი აბჯარი, რომელიც მსგავსებას პოულობს თრიალეთის აბჯრის ნაწილებთან⁸.

¹ ძირითადი მასალა შეიარაღების კომპლექსის შესახებ მოპოვებული გვაქვს ველზე, ზეესურეთის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი პირველი, თბილისი, 1951, გვ. 11.

³ Геродот, История в девяти книгах, Москва, 1886, стр. 166—167.

⁴ Ксенофонт, Анабасис, М.—Л., 1951, стр. 120.

⁵ Б. Куфтин, Арх. раск. в Триаleti, 1947, стр. 149.

⁶ А. Амиранашвили, Новая находка в низовьях р. Ингури, г. Тбилиси, 1952, стр. 38.

⁷ ესარგებლობთ გ. ჩოლოყაშვილის ზღნაწერით „ჯაქვის პერანგები“ (საქართველოს სახ. მუზეუმის ეთნოგრაფიული განყოფილება).

⁸ А. Минакалия, Арх. раск. могильников у села Головино, СИМК, вып. XVI, 1952, стр. 68.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში გაფანტული სახით მოიპოვებოდა აბჯრის შემადგენელი ელემენტების აღწერილობა. პირველი არასრული ცნობა აბჯრის შესახებ მოცემულია თხზულებაში „მოკცევაჲ ქართლისაჲ“: „და აჲა დგაკაცი ერთი სპილენძისაჲ, და ტანსსა მისსა ეცუა ჯაჲვ ოქროსაჲ და ჩაფხუტო ოქროსაჲ, და სამჯარნი ესხნეს ფრცხილი და ბივრიტი, და ხელსა მისსა აქუნდა ჴმალი ლესული“¹. ნიკორწმინდის სიგელში (XI საუკუნე) ჩამოთვლილია „აბჯრის“ ელემენტები: „წირქვალელის ძემან შემოსწირა გლხი: ზ: და გრმალი:ა: ... მივეც ჯაჲვ:ა: და ქაფი ჯაჲვსაჲ:ა: ... მივეცი ცხენი:ა: და ჩაბაღაბი გუდამყრული:ა:“². თამარ მეფემ, როგორც წესია, „გაინახნა სპანი მისნი და იხილნა აბჯრითა კეთილითა და პატიოსნითა და მოეწონა აბჯარი და ცხენ-კეთილობა მათი, სიდიდე და სიმუნე სპათა მისთაჲ შურითა სპარსთაჲთა აღსავსებობაჲ“³. ე. ი. თამარმა დათვალეფრა მოლაშქრეები და მათი შეიარაღება „იხილნა აბჯარითა“, „მოეწონა აბჯარი“, ამ შემთხვევაში „აბჯარი“ შეიარაღების მთლიანობის გამომხატველი სიტყვაა.

ტერმინი „აბჯარი“ ქართულ ისტორიოგრაფიაში IX—X საუკუნის ძეგლებში გვხვდება⁴, მან განდევნა შეიარაღების კომპლექსის გამომხატველი მისი წინაიერ ტერმინი „საჭურველი“. მაგრამ „საჭურველი“ მინც რჩება პარალელურად აბჯრისა, თუნცა ეტყობა, რომ მიმდევნო ხანაში იგი თანდათანობით გადის ხმარებიდან და ტერმინი აბჯარი საბოლოოდ შევიდრდება⁵. ეს კარგად ჩანს „ქართლის ცხოვრების“ სათანადო ადგილებიდან, სადაც შეიარაღების კომპლექსის აღმნიშვნელ ტერმინად საჭურველი იხმარება და იმავე დროს მის გვერდით მოიხსენიება ახალი ტერმინი აბჯარი. „ჰაოსი იყო ჴურვილი რკინითა და რვალითა ტერფთაგან ვიდრე თხემამდე“⁶, ანდა „იდეროჲ სისარულითა აღიჴურნა საჭურველითა მწვენიერთა“⁷. იქვე, „ელვა აბჯრისა მათისა“⁸. იგივე ფაქტი დასტურდება XII საუკუნის ქართულ მწერლობაშიც, სადაც ერთსა და იმავე დროს დასახელებულია კომპლექსის აღმნიშვნელი ორივე ტერმინი: „ჯაჲჴუ-საჭურველი“⁹, „ჩაფხუტ-ჯაჲჴუ ჴური“¹⁰, და „აბჯარ-ხნალი“¹¹.

ასეთივე საინტერესო ცნობას იძლევა საგმირო-საფალავნო თხზულება.

¹ ქართული ენის ისტორიული ჟრესტომათა, ტ. I, გვ. 275.

² თ. ყორღანი, ქრონიკები, წიგნი II, 1897, გვ. 45.

³ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, გ. კეკელიძის რედაქც., თბილისი, 1941, გვ. 132.

⁴ ივ. ჯავახიშვილი, მატერიალური კულტურის ისტორიის IV ნაკ., ფონდი B-№ 8, გვ. 5 (ხელნაწერი).

⁵ იარაღის კომპლექსის გამომხატველმა სახელმა დროთა განმავლობაში ასეთი გზა განდლო: ა) ჴურჴელი (იხ. „დაბადება“, გვ. 50 „აღიდე ჴურჴელი შენი, კაპარჴი და მშვილდი“. ანდა „ჴურჴელი რკინისა“, იქვე, გვ. 338), ბ) საჭურველი „აბჯრის“ წინაიერ ტერმინი („და ვჴუს ასნი იგი კაცნი შეჴურვილინი საჭურველითა საბრძოლოსათა“, „დაბადება“, გვ. 533), გ) „აბჯარი“ (და დ) „შეიარაღება“.

⁶ ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქც., 1942, გვ. 4.

⁷ ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქც., 1942, გვ. 24.

⁸ იქვე, გვ. 24.

⁹ შავთელი, ზ. ჴიქინაძის გამოცემა, 1882, გვ. 21.

¹⁰ შავთელი, გვ. 16.

¹¹ შავთელი, გვ. 20.

„ამირანდარეჯანიანი“: ნახეს „საქურველისა ნალეწი“ და დილასა „მეცნიერებათა“¹.

„ვეფხისტყაოსანში“ მრავლად არის ნახმარი აბჯარი, როგორც შექურველობის გამომსახველი სახელი: „კიდობანი გახსნეს, პოეს მუნ აბჯარი სამი ტანი“². შემდეგ კი ჩამოთვლილია, რა ელემენტებისაგან შედგება აბჯარი: „ჯაჭვი, ხმალი, მუზარადი, საბარკულნი მათი გვანი“³. ჩვენ ვასკვნით, რომ ტერმინ აბჯარს XIII—XIV საუკუნეებიდან უჩნდება მეტოქე „იარალი“⁴, რომელიც აბჯრის გვერდით იხმარება.

ხევსურეთის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში დამოწმებული აბჯარი საყურადღებო და რთული შედგენილობისაა. აბჯარმა დიდი ხანია დაკარგა თავისი პირვანდელი მნიშვნელობა, როგორც შეიარაღების მთლიანობის აღმნიშვნელმა ტერმინმა, რომ „აბჯარი, რაც რო საჭირო ას კაცისად იარალი, იმას ეწოდების“⁵; ანდა „სრული იარალი რაცა ას, რო არაფერი აკლია კაცს“⁶; ეს კარგად ჩანს ხევსურულ პოეზიაში:

ფშაველ-ჭევსურთა უთხარით
წელთით დაიგნან აბჯარნი⁷.

აბჯარი ამ შემთხვევაში თავისი მოცულობით ძალზე ვიწრო მნიშვნელობის შემცველია და იგი შეიარაღების მთლიანობას აღარ ნიშნავს. „წელთით დაიხსნან აბჯარნი“—იმდენად დაკნინებულია, რომ აღნიშნავს ხმალს ან ხანჯალს. ასევე, როდესაც ხევსური ქორწილში ანდა სტუმრად მიდიოდა, მასპინძელი ეტყოდა მას: „აბჯარ ჩამაიყარენი“, აქაც ხმლის ან ხანჯლის მოხსნაზე მიუთითებენ. „აბჯრის“ გვერდით გვხვდება სხვადასხვა სახელწოდებები. მაგ.: „ერთ ჭევსურ ენახი, ქალაი მოვიდოდ, ჯაჭვ-მუზარადში ჩამჯდარ იყვ“⁸. „ჯაჭვ-მუზარადში ჩამჯდარი“⁹, „იარალში ჩამჯდარი“¹⁰, „ჯაჭვ-იარალიანი კაცი“¹¹, „საფარ-იარალიანი კაცი“¹² და სხვა.

განვიხილოთ, როგორ ესმით „ჯაჭვ-მუზარადში ჩამჯდარი“, „იარალში ჩამჯდარი“, „საფარ-იარალიანი“ და სხვა ტერმინები თვით ხევსურებს.

გიგია ნუნუას ძე კინკარაულის (სოფ. ბარისახო) ცნობით, „ჯაჭვ-მუზარადი ას: თოფი და ვმალი, ჩაჩქანი და პერანგი, სამკლავე და საფუჭარი, საჩერნე და ჯლანი“. სუმბატა ხეთისოს ძე არაბული (სოფ. გველეთი) „იარალი ჩამჯდარს“ ასე გვიხსნის: „მოლაშქრეს ეხურა ჩაჩქანი, ეცვა ჯაჭვი. ჯლანი გაწელილი ტყავისაგან დამზადებული, ეკეთა სამკლავებში, საფუჭარები, ლაჯები, ჰქონდა თოფი, ფარი და ხმალ-ხანჯარი“¹³. 75 წლის გაგა გიორ-

¹ ძველი ქართული ლიტერატურის კრესტომათია, ტ. II, გვ. 202.

² შ. რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, 1951, სტრ. 1963.

³ შ. რუსთაველი, იქვე, 1019 სტრ.

⁴ „აბჯრის“ მაგიერ „იარალი“ იხმარება; „შექურველობის“ მაგიერ „შეიარაღება“.

⁵ მთხრობელი გაგა გიორგის ძე ქისტაური, 76 წ., სოფ. ლული (ბაქალიგოს სასოფ. საბჭო).

⁶ მთხრ. გიგია კინკარაული, 55 წ., სოფ. ბარისახო.

⁷ ნ. ხიზანაშვილი, ეთნოგრაფიული წერილები, თბილისი, 1939, გვ. 129.

⁸ გიგია კინკარაული (სოფ. ბარისახო).

⁹ მთხრ. სუმბატა არაბული (სოფ. გველეთი).

¹⁰ მთხრ. ვანო არაბული (სოფ. გველეთი).

¹¹ მთხრ. მიხ. წიკლაური (სოფ. როშკა).

¹² მთხრ. გაგა ქისტაური (სოფ. ლული).

6. მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, ტ. IX

ქართული
ენციკლოპედია

გის ძე ქისტაური „საფარ-იარაღიანს“ ასე გვიხსნის: „კაცს ეხელა ჩიჭქუქსნი, ეცვა ჯაჭვის პერანგი, ჰქონდა ხმალ-ხანჯარი, თოფი და სრუ ყველა იარაღი“.

მაშასადამე, მთხრობლები შეიარაღების კომპლექსს სხვადასხვა ტერმინებით აღნიშნავენ და, თუ დავუკვირდებით, აღნიშნული ტერმინები იგივე „აბჯრის“ სახეცვლილებებია, რადგან შეიარაღების კომპლექსი დროის მიხედვით ხან იზრდებოდა და ხან მცირდებოდა. ასეთივე ცვლილებას განიცდიდა თვით ტერმინოლოგიაც.

ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში დამოწმებული აბჯარი ორ ჯგუფად იყოფა:

პირველი ჯგუფი — თავდასასხმელი იარაღი: მშვილდ-ისარი, შურდული, შუბი, მათრახი, ხმალ-ხანჯალი, საბრძოლო სათითურები და თოფი დანართით.

მეორე ჯგუფი — თავდასაცავი იარაღი: ჩაჩქანი, ჯაჭვი, ფარი, სამკლავები, საფუჭრები, საჩერნები და უბის ფარი.

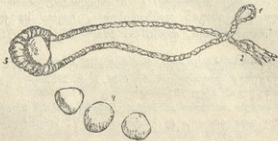
თავდასასხმელი იარაღი

თავდასასხმელი იარაღების ჯგუფში შემავალ ელემენტთა მოკმედების სფერო და მათი გამოყენების ხერხები მოითხოვს ამ ჯგუფის იარაღთა ქვეჯგუფებად დაყოფას:

- ა) სატყორცნ-სასროლი იარაღი (მშვილდ-ისარი, თოფი თავისი დანართით და შურდული),
- ბ) საკრელ-საჩეხი იარაღი (ხმალი და ხანჯალი),
- გ) საჩხელეტი იარაღი (შუბი),
- დ) შემოსაკრელი იარაღი (მათრახი),
- ე) საბრძოლო სათითურები.

ა) სატყორცნ-სასროლი იარაღი

შურდული (სურ. 1) ადგილზე, ხევსურეთში მზადდებოდა ხის ქერქისა (ცაცხვის) და ტყავისაგანაც. ცაცხვის ქერქისაგან დაწნავდნენ შურდულის

სურ. 1

1. დამკაფებელი წვერი
2. გამშვები წვერი
3. საქვე
4. შურდულის ქვები

ორ წვერს: „გამშვებს“ და „დამკავებელს“, წვერებს შუა ტყავის ანდა ნაქსოვი „საჭვე“ იყო, სადაც „შურდულის ქვა“ თავსდებოდა. შურდული მარჯვენა ხელში ეკავათ: „დამკავებელი“ წვერი სალოკ თითზე იყო ჩამოცმული, ხოლო „გამშვები“ წვერის ნასკვი სალოკ და ბერა თითებ შუა იყო მოთავსებული. მარცხენა ხელით „შურდულის ქვას“ ჩასდებდნენ „საჭვეში“, შემდეგ სამჯერ-ოთხჯერ დაატრიალებდნენ შურდულს და „როს მოენარჯვება, მაშინ უნდა გასროლა“¹ (ბერა და სალოკი თითებიდან „გამშვებ“ წვერს გაუშვებენ) (სურ. 2) შურდული შეიარაღების კომპლექსში სატყორცნ იარაღად გვევლინება. („შურდულნი ტყორცად ქვას“²) და წარმოადგენს ერთ-ერთ უძველეს იარაღს. ჯერ კიდევ ჩვ. წ. აღ-მდე VI—V საუკუნეებში იგი საშიშ და სერიოზულ იარაღად ჩანს: „...სხვა უფრო მცირე ქვებიც, შურდულით გასროლილი მიდიელთა მუხარადებსა და ფარებს სტეხდნენ“³. ასევე მომდევნო ხანშიც შურდული მშვილდ-ისართან ერთად იხმარება სატყორცნ სასროლ იარაღად. ლაშქარში იყო სპეციალური ჯგუფი მეშურდულეთა⁴, რომლებიც ბრძოლის დაწყებისას მოწინააღმდეგეს შორ მანძილზე (დაახლოებით 500 ნაბიჯზე) უშენდნენ ქვებს, ტყვისა და რკინის ნაქრებს⁵ (სურ. 3).

მშვილდ-ისარი ადგილზე, ხევისურეთში მზადდებოდა იგი. შედგება „მშვილდისა“ და „ისრისაგან“. საინტერესოა ამ იარაღის დამზადების ხალხური წესები. „წავალთ ტყეში, შევარჩევთ სამშვილდე ხეს—დგნალს, იმით რო სხვა ხე ადვილად ტყდება, დგნალი კი ცოტა ღვედიანია (მოქნილი) და ადვილად იწელების. ამოვარჩევთ ხეს, სადაც სწორი ადგილია, ექვსი მტკაველის სიგრძისას და მოვკრით წალდით. „სამშვილდე ხეს“ გავჭერქავთ, მოვიტანთ სახლში და შავდებთ მალა ასაყარზე (კერის თავის ხეები), რო შაკენეს. 3—5 დღის განმავლობაში გაშრება ხე, მერე ჩამოვიღებთ, ავიღებთ ძაფს, გავზომავთ ხეს, შემდეგ გადავკეცავთ ძაფს შუაზე. სადაც შაიყრება, შუა ადგილი ის იქნება და იქით-აქეთ სამ-სამ თითს გავავზომავთ. შუა ადგილი ექვსი თითის სიგრძისა არის და ეგვივა მშვილდის საჯელურა. ჩავკიდებთ საჯელურას გელს და დავიწყებთ თლას შიგნიდან“ (ვ. არაბული, სოფ. აქეხა). პირველად გონებს გამოიყვანენ და ამას ეწოდება „გამოშვილდა“. შემდეგ კომოშარით (რკინის საფხეკლა) ფხეკენ და გაუკეთებენ მშვილდის თავსა და ბოლოს. მშვილდი როცა „მზის ას“, შემდეგ იწყებენ საბამის დამზადებას, რომელიც

სურ. 2

¹ მთბრ. გავა კინკარაული (სოფ. ბარისაზო).

² „დაბადება“, წიგნი 1, გვ. 934.

³ Georgica, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქ-ს შესახებ, ტომი III, სიმ. ყაუხჩი-შვილის რედაქც., 1936, გვ. 148.

⁴ ძველად ლაშქარი იარაღთა სახეებისდამიხედვით იყო დაყოფილი: „მოასარენი“, „მე-შურდულენი“, „მუთხონენი“ და სხვა.

⁵ Большая энциклопедия, изд. I-ое, т. XV, стр. 564.

„აბრაშუნისა“ ანდა კანაფისა იყო. დათესავდნენ კანაფს, როდესაც კანაფი
 დებოდა საყენზე, მოკრეფდნენ, ღეროს გაახმობდნენ, შემდეგ წყალში ჩაყარდ-
 ნენ. ერთი დღის განმავლობაში კანაფი ქერქს აიყრიდა, ღეროებს (ტანს) გადა-

სურ. 3
 მუშურდული

ყრიდნენ, ხოლო ქერქს კვლავ აშრობდნენ და შემდეგ იწყებოდა გრეხვა. თლიდნენ ნახევარი მეტრის სიგრძის კანაფის „საბრუნებელ ჯოხს“, ვაგლუვებდნენ ჯოხის ზედაპირს დანით, ერთ ადგილას (თავში) ჩახტქავდნენ და კანაფის ერთ თავს დაამაგრებდნენ მასში. მარჯვენა ხელში ეკავათ „საბრუნებელი“, მარცხენა ხელში კანაფის ქერქი და ასე აწარმოებდნენ კანაფის „დაბრუნებას“-დაგრეხვას „ნაპირთ-ნაპირამდე“. ამგვარად „დაბრუნებდნენ“ რამდენიმე კანაფს და შენდევ სამ პირს ერთმანეთში ჩაწნავდნენ. ე. ი. კანაფისაგან საბანის მისაღებად საჭირო იყო შემდეგი სამუშაოს ჩატარება:

1. საბანის მასალის მოზადება ანუ კანაფის „აყრევა“.
2. კანაფის „დაბრუნება“-დაგრეხვა და
3. კანაფის დაწნა.

„დაწნულ კანაფს პირს ვაუკეთებთ და მშვილდის ძირში დავამაგრებთ, ხოლო მეორე ბოლოს მშვილდის თავს ჩამოვაცვამთ“¹.

ახლა საჭიროა ისრის დამზადება. „საისრე ხეს“ შეარჩევენ ტყეში. იგი სალოკი თითის სისხო უნდა იყოს, არშინის სიგრძისა (სამი მეტრამდე). ისარი მზადდება მჭაქის, თხილისა და შვინდის ხისაგან. საისრე ხეს ვაჭერქავენ დანით, გააშრობენ და გაახმობენ. „პირველად

ამის შემდეგ მშვილდ-ისარი მზად იყო (სურ. 4). მშვილდი ისრის სატყორცნია, მას აქვს ორი „გოზა“ („მწუსრვალი“ — საბა), გოზებს შუა „საველურა“, სადაც თავსდება ისრის „კილო“ (ბოლო), მშვილდზე გადაკედილია „აბრაშუნის“ ანდა კანაფის „საბამი“.

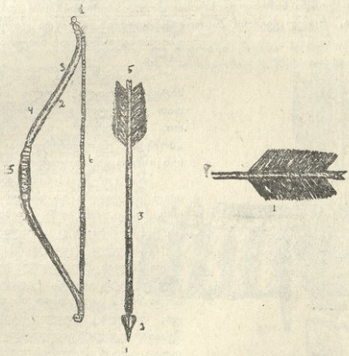
¹ მთბრ. გუჯი თოთიას ძე არაბული (სოფ. აკება).

² მთბრ. გ. ვ. არაბული (სოფ. გველეთი).

³ „ზრო“ საბას მიხედვით კაცის ან ისრის ტანი. იხ. საქ. საზ. მუზეუმის ეთნოგრ. განკ. ფონდების რეინისზრთიანი ისარი, სოფ. შატლიდან № 3—27/222—223.

⁴ მთბრ. ვანო ომანს ძე არაბული (სოფ. გველეთი).

მოლაშქრეს მშვილდი მარცხენა ხელში ეკავა, ხოლო მარჯვენა ხელის სალოკ და ბერა თითებზე შორის ისარი იყო მომწყვდეული. მსროლელი ამოიღებდა მტერს „ლიშანში“ ისე, რომ „ისრის ზრო ეხდებოდეს ლიშანს“¹, შემდეგ მოსწყვეს ისარს და გაუსვებს. მთავარია მშვილდის მოზიდვა, რათა ისარი „მრუდეთ“ ანდა „არმართლად“ არ წავიდეს.

სურ. 4
 მშვილდი და ისარი

ისარი	ისარი	
1. მშვილდის თავი	1. წვერი	1. კილა
2. მუცელი	2. ზრო	
3. ხურჯი	3. ტანი	
4. გოზა	4. თბენი	
5. საცელურა	5. ყია	
6. საბამი		

მსროლელი ხელის გულზე ტყავს ანდა თასმას იხვევდა, რათა მშვილდის მოზიდვის შემდეგ საბელის დარტყმა შეენელებინა. ხელის გულის დაცვის ეს ძველი საშუალება დასტურდება სხვა ხალხშიც.

ისრები მოთავსებული იყო „ქარქაშში“, „საისრეში“ ანდა „კაპარქში“. „საისრე“ კეთდებოდა დგნალის ხისაგან, რადგან „დგნალის ხე მზუბუქი ას“². ორ ტოლ ხის ნაჭერს გულს ამოუთლიან, ერთმანეთზე მიაწყობენ, თავსა და ბოლოში შეკრავენ ბაწრით და დააწებებენ. შემდეგ გადააკრავენ ტყავს, გაუკეთებენ „საკიდელს“ და ქამარზე მარცხენა მხარეს აქვთ ჩამოკიდებული. „სა-

¹ მთბრ. გ. ვ. არაბული (სოფ. გველეით).

ისრეში“ ისრები პირთავეკვეა ჩაწყობილი (ისრის „ზრო“ ქვემოთაქნის) „თბები“ ზემოთ“¹ (სურ. 5).

ამ იარაღზე აკად- ივ. ჯავახიშვილი აზრობს, რომ ძველად „მაშინდელ იარაღთა შორის მთავარი ადგილი მშვილდ-ისარს უნდა სჭეროდა“². ძველი მწერლებიც, როდესაც სურდათ გადმოეცათ გადფრთხილი ბრძოლის სურათი, ასე წერდნენ: „დასხეს ისარი, ვითარცა სეტყვა ხშირი“³ და სხვა. „...და მაშინ შეიქმნა სიმრავლე ისრისა ვითარცა სეტყვა ხშირი და დუცავდნენ ღმერთსა, რომელ ქვემოთ ნასროლმან ისარმან ფარი და ჯაჭვიანი კაცი გაიაროს და მიწასა ნახევრად დაესვას“⁴.

სურ. 5
კაპარტი

პირო, უფრო სწრაფი ცეცხლი თვითონ წარმოადგენდა საფარს, ხოლო ხიშტი საპიროების შემთხვევაში ცვლიდა შუბს“⁵.

თუ ძველად მშვილდ-ისარი სასროლ საშუალებას წარმოადგენდა, ხოლო შუბი საჩხვლტ-საძგერებელს, ახლა კაჟინმა თოფმა ხიშტით ამ იარაღთა ფუნქციები შეასრულა. ცეცხლმსროლელი იარაღის ხმარებაში შემოსვლამ შეიარაღების კომპლექსში ძირეული გარდატეხა მოახდინა, მან მრავალი ელემენტი განდევნა ამ კომპლექსიდან. განსაკუთრებით დაკარგა მნიშვნელობა

¹ „სისრე ტყვისა კეთდებოდა, სიმგერგვლივ შამაირტყამდნენ სარტყელზე. ისრები პირთავე იყო ჩაწყობილი, რომ კაცი წაქცევის დროს არ დაკრილიყო“. ვსარგებლობთ ვ. ითონიშვილის „მონღოური მასალებით“.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. ერის ისტორია, ტ. I, გვ. 16.

³ ქართლის ცხ-ბა, ზაქ. კიკინაძის გამოც., წიგნი 1, 1897, გვ. 19.

⁴ ქართლის ცხოვრება, ზაქ. კიკინაძის გამოც., წ. 1, გვ. 21.

⁵ ფრ. ენგელსი, ანტი-დიურიზმი, გვ. 433.

⁶ ფრ. ენგელსი, დასახ. ნაშრ., გვ. 434.

(ერთ დროს ეპოქის შემქმნელმა)¹ მშვილდ-ისარმა, რომლის მოქმედების სფეროშიც
რო შეიზღუდა და მომდევნო ხანაში გამოიყენებოდა როგორც ფრინველ-
სანადირო იარაღი.

როდის დაიწყო ხევისურეთში თოფის ხმარება, ეს წერილობითი ანდა
ზეპირი გადმოცემებით ვარკვეულად ვერ დასტურდება.

ხევისურები თოფებში ყველაზე მაღლა აყენებენ „ოსტამულს“, „ხირიმს“
და „ტალკვესიან“ ქართულ თოფს. „ხირიმულს“ ანუ ყირიმულ თოფს კონდახის
ბოლო ძვლისა ჰქონდა და ვერცხლის სალტებით იყო შორთული. თოფს
თავისი დამხმარე ელემენტები ჰქონდა: „საშალი“, რომელიც რკინისა იყო;
გამოიყენებოდა იმ შემთხვევაში, თუ ლულაში „ზუმბა“ ჩარჩებოდა, ანდა ხრახ-
ნის მოსაჭერ-ნოსის შევებად; „საეაზნე“, რომელშიც ვაზნები თავსდებოდა (სურ.
6); ტყავის „საკიდი“, რი-
თაც იკიდებდნენ მხარზე;
„საპირისწამლე“ — გაკეთე-
ბული ხარის ან ჯიხვის რქი-
საგან (სურ. 7). რქას ამო-
ასუფთავებდნენ, ბოლოში
ვაუკეთებდნენ „გამოსაყ-
რელს“, რომელსაც აქვს
რკინის სარკველი „ფებით“;
როცა „ფებს“ დააწვებოდ-
ნენ, სარკველი აიხდებოდა
და წამალი გამოიყრებოდა.
საჭიროა აღინიშნოს, რომ
ხევისურები თვითონ ამზადებ-
დნენ „თოფის წამალს“².

სურ. 6

თოფი ტყვია-წამლით
ასე იტენება: „მარცხენა ხელში თოფი გვეჭირა, მარჯვენა ხელით ლულაში წა-
მალს ჩავყრიდით, შემდეგ ტყვიას ჩავდებდით და ისარს (ე. ი. ზუმბას) დავკ-
რავდით, ჩავტენიდით. მერმ გამოვკრავდით ჩახმახს, კაცი ცეცხლს გაჰყრიდა,
მოეკიდებოდა წამალს და ბეგვანი (ქუხილი) იქნებოდა“³.

ბ) საქრელ-საჩეხი იარაღი

ხ მ ა ლ - ხ ა ნ ჯ ა რ ი (სურ. 8). შეიარაღების კომპლექსის დამახასიათებელი
ელემენტებია ხმალ-ხანჯარი ფართან ერთად. შეიძლება მოლაშქრეს სხვა იარა-
ღი არ ჰქონოდა, მაგრამ ეს სამი ელემენტი აუცილებელი იყო მისთვის. ამ სამ
ელემენტს შემორჩა შეიარაღების კომპლექსის აღმნიშვნელი სახელი „აბჯარი“.
„საისკენ მიხვალ აბჯარიანი“ — უტყვიან ხევისურები ბავშვს, რომელსაც მხოლოდ
ხანჯალი ჰკიდა. „აბჯარნ ჩამაიყარენი“, აქაც ხმალ-ხანჯრისა და ფარის მო-
ხსნაზე მიუთითებენ.

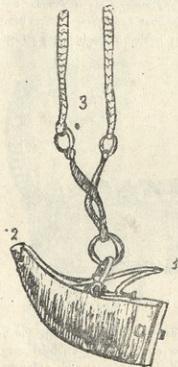
¹ ფრ. ვნ გ ე ლ ს ი, ოჯახის, კროლ საკუთრებისა და სახელმწიფოს წარმოშობა, 1953, გვ. 28.

² თოფის წამლის დამზადების წესი აღწერილი აქვთ: А. Зиссерман, Двадцать пять лет на Кавказе, გვ. 211; აღ. რობაქიძეს, „ანალები“, ტ. I, 1947, თბილისი, გვ. 215—217.

³ მთხრ. ბეწინია კინეზოლოგი (სოფ. ბარისახო).

ხეცსურები ხმლებს ორ რიგად ყოფენ: „ჯიშინი“ და „უჯიშინი“¹. „შიანი“ ხმლებს რიგს მიეკუთვნება: „დავითფერული“, „ფრანგული“², „გორდაფრანგული“, რომლებიც თავიანთი გამჭრელობით, სიმტკიცითა და ფოლადის ხარისხის მიხედვით მაღალ დგანან „უჯიშო“ ხმლების რიგთან შედარებით („პარული“, „ლეკური“ და სხვ.). „ჯიშინი“ ხმლები ძვირი ღირდა, რაც თავისთავად გულისხმობს ამ რიგის ხმლების უპირატესობას. მაგ.: შაშინ, როდესაც „დავითფერული“ 20 ძროხა ღირდა, „პარული“ ხმალი 3 ძროხად იყიდებოდა.

სურ. 7

1. ფეხი. 2. გამოსაყრელი. 3. საკიდი

„ხმალმა თქვა, ფრანგეთს ნაქედმა,
ფრანგმა ფრანგეთში გამქედა.
ამამამღერა პატრონმა,
ჩამაგა, ჯვარი დამწერა“³.

ამ ლექსს თავისი პარალელებიც გააჩნია, სადაც ყველგან ნათქვამია: „ხმალი ფრანგული რკინაო“⁴, „ფრანგში ოსტატმა დამქედა“⁵, „ხმალო ფრანგისა ნაქედო“⁶ და სხვა.

ჯიშინ ხმლებს ურთიერთისაგან „ლიშნებით“, „ბეკდებით“ და ღარებით ასხევებდნენ. მაგ., „ფრანგული“ „დავითფერულისაგან“ „ლიშნებით“ და „ღარებით“ განსხვავდებოდა. „ჩმალს აქვ მარცვლები დანიშნულები ყუფზედ და ტარზედ, აქვ სამი ღარი და სწორია“ — შენიშნავენ მთხრობლები. ჩმლის პირზე „ფრანგულს“ აქვს „ბეკედი“ და 18 „ლიშანი“ (6 ჯგუფი, თითოეულში სამ-სამი მარცვალი). ფრანგული ხმლის ხალხური ზომაა: „გაშლილი ხელი პირველ ლიშნებამდე, შემდეგ მტკაველი და ორი გოჯი და ერთი ციდა, ციდა უკვე „შაშალია“. დავითფერულს აქვს ორი ღარი, დავითფერულის ნიშნები პირზეა დაწერილი, მთელი ხმლის პირის 1/3 „შაშალი“ აქვს⁷.

ჩვენ გვინდოდა მიახლოებით მაინც გაგვეგო, თუ საიდან შემოდრიოდა „ფრანგული“ ხმალი ხეცსურეთში, ანდა სახელწოდება „ფრანგული“ საიდან შეერქვა მას, მაგრამ ამის შესახებ წერილობითი წყაროები სდუმან, ეთნოგრაფიული მასალებით ჯეროვნად პასუხის გაცემა კიოხებაზე ვერ ხერხდება, ხალხურმა ზეპირსიტყვაობამ კი ცოტაოდენი მასალა შემოგვინახა ამ საკითხზე:

¹ მთხ. ე. ო. არაბული (სოფ. გველეთი).

² მთხ. გ. ვ. არაბული (სოფ. გველეთი).

³ ძველი საქართველო, ექ. თავიშვილის რედაქც., ტ. III, 1913—19 წწ., გვ. 8.

⁴ ძვ. საქართველო, ტ. II, გვ. 4.

⁵ ძვ. საქართველო, ტ. III, გვ. 176.

ჩენი აზრით „ფრანგული“ ძველად ევროპულს — უცხოურს ნიშნავდა (ყოველწლიურ შემთხვევაში ზუსტად საფრანგეთს კი არა), ამასთან დაკავშირებულად რადღებდა უნდა მიექცეს დუშეთის რაიონში დღევანდლამდე შემორჩენილ ზნას „ფრანგვას“, „ამოფრანგვას“, რაც ამოლოარვის მნიშვნელობით იხმარება.

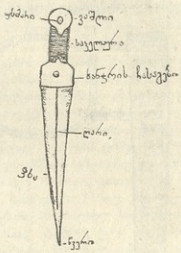
ხმლის პირები და საერთოდ სხვადასხვა სახის იარაღი „...ხევისურეთში სხვადასხვა გზით და სხვადასხვა დროს შეპქონდათ ხოლმე, უმთავრესად კი ტფილისიდან და თელავიდან“¹. მაგრამ იყო შემთხვევა, როდესაც ხმალს თვით ხევისურებიც აკეთებდნენ, თუმცა უფრო მოგვიანო პერიოდში. მაგ., ბულეჯან არაბული სოფ. უკენხალოდან ხმლებს აკეთებდა მიმსგავსებით. დავითფერული გაუკეთებია გიორგი ლიქოკელს სოფ. აქედან, რომელმაც „რკინის ტელი“ იცოდა. მქედელი² ხმალს ან ხანჯალს რკინისაგან აკეთებდა. „მოხელოვდა რკინის, გაათბობდა, აადუღებდა და იწყებდა გამოკვერვას. მერე გააბრტყელებდა და ისე ქედაკდა. როცა მქედელი შეატყობდა „რკინა მზა ას“, მარწუხით აიღებდა და გეჯაში „აწლობდა“, ე. ი. აწრთობდა. „იმადა გაეაწლობ, რო ფოლად უნდა გამოვიდეს“ — შენიშნავს 75 წლის ვანო არაბული. იმ შემთხვევაში, თუ რკინამ თეთრი ფერი მიიღო, ე. ი. დიდი რაოდენობით მოსცილდა „ფირჩვლები“ (შავი კანი, რომელიც გახურების შედეგად ეკრობა რკინას), მაშინ გადაქარბებულად ფოლადი ას, იგი მყიფე იქნება, არავითარი ღრეკადობა არ ექნება და ადვილად გადატყდება.

ამ შემთხვევაში მქედელი ხელახლად გააცხელებდა და ხელმეორედ „აწლობდა“ ხმალს. „შემდეგ გააზუმფარავენდა“ ჩალხზე, „სამარაულის“ (ხეცია) ქვით პირს გაუკეთებდა, ხოლო ჯიხვის ან ძროხის რქისაგან ტარს და ბოლოს „შავერცხლავენდა“.

ხევისურეთში ქარქაშს (სურ. 9) ადგილზე ამზადებდნენ. წავიდოდნენ ტყეში „ხანჯრის საქარქაშე ხის მოსაღებად“, შეარჩევდნენ დგნალის ხეს, რომელიც „მზუბუქიც ას“ და „მარჯვედაც ითლების“. შეარჩევდნენ ისეთ ადგილას, სადაც კაპი (ნუერი) არ იქნებოდა, ორი ან სამი მტკაველის სიგრძისას და წალდით მოპირდნენ, მოიტანდნენ სახლში, გაქერქავდნენ და გაახმობდნენ, შემდეგ გახეთქავდნენ შუაზე, აიღებდნენ მურწასმულ ხანჯალს, საქარქაშე გვერდებს დაადებდნენ და შემოსწერდნენ, „მურმა უნდა გვიჩვენოს ამოსათხრელი ადგილი“.

ასე „თხრიდნენ“, სანამ ხანჯალი არ მოეწყობოდა, შემდეგ ამოიღებდნენ „ხოწით“ (რკინის იარაღით) გულებს, შეკრავდნენ საქარქაშე ხეებს (ხედა ქარქაში და ქვედა ქარქაში), ბოჩოლას ტყავს შემოაკრავდნენ და პირებს შემო-

ასე „თხრიდნენ“, სანამ ხანჯალი არ მოეწყობოდა, შემდეგ ამოიღებდნენ „ხოწით“ (რკინის იარაღით) გულებს, შეკრავდნენ საქარქაშე ხეებს (ხედა ქარქაში და ქვედა ქარქაში), ბოჩოლას ტყავს შემოაკრავდნენ და პირებს შემო-

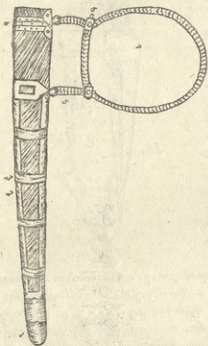
სურ. 8

¹ ვ. ბარდაველიძე და გ. ჩიტაია, ქართული ზღაპრული ორნამენტი, 1, ხევისურული, თბილისი, 1939, გვ. 2.
² დაწვრილებით სამქედლო იარაღებსა და მქედლის საქმიანობაზე იხ. გვ. 99—100.

კერავდნენ. ბოლოში უკეთდებოდა თუნუქის ბუნი, სათავე მხარეს კავ-ხალტე, ხანჯლის ბუნს „გრეხილას“ დაახვევდნენ, ხოლო ბოლოს შევერცხლავდნენ¹.

საინტერესოა ის, რომ აბჯრის ელემენტებს შორის ყველაზე დიდი მნიშვნელობა ხმაღს ჰქონდა, როგორც დამახასიათებელ სამხედრო ემბლემას. ხევესურეთში ეთნოგრაფიულმა სინამდვილემ კარ-

სურ. 9

- ქარქაში
1. ბუნი
 2. საცვეთელი
 3. ხალტე
 4. სამბელის კავ-ხალტე
 5. სანეჯური
 6. სამხარ-ილიოს გუმბათი
 7. სამხარ-ილიო

საინტერესო ადგილები „კაცობის“ შესახებ. მაგ., ომარმა ხუთი წლის ამარი აღსაზრდელად მისცა აბუტარს „ესე ჩემი შვილი ამარ შენდა მომიცემია, ასწავლე ომი და აბჯართა კაზმა და ვითა სჯობდეს ჭაბუქსა ყველასა არაბეთსა შიგან“². აბუტარი ასწავლის ამარს ყოველ საქმიანობას, რაც „საკა-

¹ მთხრ. აბიკა არაბული (სოფ. ჩირდილი).

² მთხრ. ადუა არაბული (სოფ. ბარისახო).

³ ვ. ი. არაბული (სოფ. გველეთი).

⁴ ალ. ვაჩეიშვილი, ნარკვევები ქართული სამართლის ისტორიიდან, ნაკ. 1, თავი VI, დანაშულის სუბიექტის ცნება, გვ. 204.

⁵ ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, ტ. II, თბილისი, 1949, გვ. 21.

ბუკო¹ იყო, ხოლო თხუთმეტი წლის ამარს ცხენი უყიდეს და სახელიც უწოდეს: „...და უწოდა (მამამ) ამარს სახელი ამბრი არაბი და უბრძანა შეჯგო“², ე. ი. თხუთმეტი წლის ამარ ამბრი ვეჯგოცია, მას „კაცობის“ და იარაღის ტარების უფლება მოპოვებული აქვს.

ხევისურეთში დასტურდება „ხმლის შეხსნის“ წესი, სახელდობრ, როდესაც მამას „ვმლოსანი“ შვილი მოესწრება (15—16 წლისა), იგი ხმალს შეიხსნის და გადასცემს შვილს.

„ხმალი“ საქართველოში სამხედრო თანამდებობის ნიშანიც იყო. „ამირსპასალარს თავისი სამხედრო თანამდებობის ნიშნად „ჯრმალი“ ჰქონდა“³. ასევე სამხედრო მოხელეებს წელზე „ჯრმალი“ ერტყათ: „ჯრმალი ამილახორსა არტყია დარბაზობასა ზედა“⁴. ხოლო მეფეთა კურთხევის დროს ხდებოდა „დადება ჯრმალისა“. მაგალითად, თამარ მეფეს კურთხევის დროს „ჯრმალი“ შეარტყეს ...და ყოველთა ერთა ჯმა-ქმნილთა აწუიეს თამარსა ჯრმალი მამულთა თანა საყდრითურთ მამისა მინიჭებულთა“⁵. მეფეს ჯრმალს საზეიმოდ შემოართყავდა ამირსპასალარი. „ამირსპასალარმან ჯრმალი შემოართყასო“⁶, ე. ი. მთავარსარდალი მეფეს აღიარებდა უმაღლეს სამხედრო პირად. „ხმალი“ წარმოადგენდა აგრეთვე უმაღლესი ხელისუფლების გამომხატველ სიმბოლოს: „დაემორჩილეთ მეფეთ, რამეთუ არა ცუდად ჯრმალ აბიეს“⁷. ე. ი. დაემორჩილეთ მეფეებს, რადგან მის ხელშია ხელისუფლება, მას ხმალი ცუდად არ აბია.

ამგეარად:

1. ხმალ-ხანჯალი ერთ-ერთი ტიპიური და დამახასიათებელი ელემენტია აბჯრისა, რომელთაც შემორჩათ შეიარაღების კომპლექსის აღმნიშვნელი ტერმინი „აბჯარი“.
2. ხმალი არის სამხედრო ვალდებულისა და „კაცობის“ ნიშანი.
3. ხმალი არის სამხედრო პირის, მთავარსარდალისა და ხელისუფლების გამომხატველი სიმბოლო.
4. ხმალი გადადის მემკვიდრეობით მამიდან შვილზე (უფროსზე)⁸.
5. ხმლოსან პირს („კაცს“) დანაშაულზე პაშუხი მოეთხოვება.

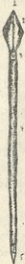
გ) ხანხვეტ-საძგერებელი იარაღი

შუბი (სურ. 10). იგი ადგილზე, ხევისურეთში მზადდებოდა. შუბის მკედლები ხევისურეთში მრავლად იყენენ, მათგან ყველაზე ცნობილი იყო ნუნუა აბიკას ძე ჭინჭარაული (სოფ. ბარისახო). მკედელი შუბს ამზადებდა რკინი-

¹ ძველი ქართული ლიტერატურის კრესტომათია, ტ. II, თბილისი, 1949, გვ. 21.
² ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი II, ნაკ. 1, თბილისი, 1928, გვ. 149.
³ კელმწიფის კარის გარიგება, ექ. თაყაიშვილის რედაქციით, 1920, გვ. 2.
⁴ ისტ.-ნი და ახმ.-ნი, გვ. 74.
⁵ ბასილ ვხოს მოძღვარი, ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისა, ივ. ჯავახიშვილის გამოცემა, თბილისი, 1944, გვ. 13.
⁶ ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. სამართლის ისტორია, წიგ. II, ნაკ. 1, გვ. 150.
⁷ ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, გვ. 134.
⁸ თუ მემკვიდრე პატარაა, აბუჯგა“ ან „ცოტა“, სანამ წამოიზრდება, იარაღის ტარებას სანამ შესძლებს, ხმალს დედა, ბიძები ანდა საზღიკაცები უნაბევენ.

საგან; პირს აულესავდა, „ააფხავებდა“ წვერს, ბუღით ჩამოაგებდა ტარს და „უსმრით“ ვაამაგრებდა. „ისეთ ტარს დააგებდა, როგორც უჭირს უმარ ჯვებოდა კაცს ჯელში“, შენიშნავენ მთხრობლები.

ხეცსურეთში არჩევენ სამი სახის შუბს: 1) ხანჯლისებური¹, 2) წვერკუთხა (ოთხკუთხა) და 3) სამწვერა.

უპირატესობას სამწვერას ანიჭებდნენ: „შემოხედვითაც შახავდ კაცს სამწვერი, დარტყმის დროს ერთწვერ მიინც მოხვდებოდ გულში. მას ფასიც მეტი ხქონდა“². შუბი შედგებოდა შემდეგი ნაწილებისაგან: წვერი, პირი, ღარი, ბუღე, „საუსმრე“, ტარი (ხისა) და კოჭი (შუბის ბოლო)³.

შუბი წარმოადგენდა რიგითი მოლაშქრის მთავარ იარაღს და შეიარაღების კომპლექსში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა.

დ) შემოსაკვრელი იარაღი

მათრახი (სურ. 11). მათრახი თავდასასხმელი იარაღია, იგი შედგება ტარისაგან, მათრახისა და თასმისაგან. ტარი ხისაა, ბოლოში აქვს თასმა, რითაც მოლაშქრე მხარზე იკიდებს მათრახს. მათრახი დაწნულია მაგარი ტყავ-ღვედისაგან, ზედ დახვეული აქვს რკინის მავთულები. ხეცსურები შენიშნავენ, რომ „მეომარი ატარებდა მსხვილ მათრახს“. მსხვილ მათრახებს ზიდავდნენ „მსხვილი ბიჭები — ჯანწაწონებულები“. ვაეა-ფშაველა მოგვითხრობს: „მარცხენა გვერდზე (ჩალხოს—გ. ვ.), მხარ-ილივ თასმებზე დაკიდული ჰქონდა სქელი, დაშიბული ტარიელის მათრახი“⁴, რომლითაც ჩალხო ჩხუბობდა. „დღეს კი ჩალხო მათრახს აღარ ატარებს, შესანიშნავი სახელოვანი მათრახი, ანუ, უკეთ რომ ვსთქვათ **ლახტი**, შალალ კარებზე ჰკიდია“⁵. ალ. ყაზბეგიც შენიშნავს: „ჩხუბში ხმარობენ აგრეთვე მათრახებს“⁶. მათრახი რომ შემოსაკვრელ-გადასარტყმელი იარაღია, ამას ვაზ. „დროებაშიც“ შენსწავნენ: „...შეიქმნება ერთი ცემა-ტყეპა... მავთულ-დახვეულის მათრახებითა, რამდენს თავი გაუტყდება ვინ იცის“⁷.

- სურ. 10
- შუბი
- 1. წვერი
- 2. პირი
- 3. ბუღე
- 4. ტარი
- 5. კოჭი.

„ვეფხისტყაოსანში“ მრავალ საყურადღებო ადგილს ეკითხულობთ მათრახის შესახებ: „ხელთა ნაჭედი მათრახი ჰქონდა უსხოსი მკლავისა“⁸ (შეადარეთ მთხრობლების შენიშვნა: მეომარი „ატარებდა მსხვილ მათრახს“, ანდა ზემოთ თქმული: „ჩალხოს... დაშიბული ტარიელის მათრახი...“). მომდევნო სტროფში ჩანს მათრახის, როგორც საბრძოლო იარაღის, დანიშნულება:

„ჰკრა ერთმანეთსა, დახოცნა თავსა ხელაუპყრობელად.

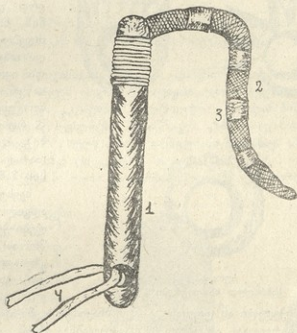
¹ „სამლარიანი შუბი შეინდის ჯოხზე იფა დაგებული სატყვარს ჰგავდა“ (ვ. იოთნიშვილის მოხუერი მასალები).
² მთხრობლები გვიცა და ზეთისო კინკარული (სოფ. ბარისახო).
³ „მეომრებს ეკავათ შუბი, რომელთა ბოლოები ანკისიგბრ რკინებს ვერდნობოდა“ (პროკოფი კოსარიელის ცნობები საქ. შესახებ, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, თბილისი, ნაყ. II, 1933, გვ. 192).
⁴ ვაეა-ფშაველა, თხზ., ტ. 6, 1939, გვ. 111.
⁵ ვაეა-ფშაველა, თხზ., ტ. 6, 1939, გვ. 120.
⁶ ალ. ყაზბეგი, თხზ., ტ. V, გვ. 73.
⁷ ვაზ. „დროება“, 1880, № 120.
⁸ „ვეფხისტყაოსანი“, სტროფი 85.

ზოგსა გადაპკრა მათრახი, მკერდამდის ვასაპობელად¹. ასევე მკვებელ მოუბარნი მათრახითა შეგვამწიფნა². „მით ერთითა მათრახითა თავი ასრე გადაპტრიწა“³.

ხოლო 288-ე სტროფში პირდაპირ ჩანს მათრახის მიერ ხმლის როლის შესრულება:

„ყველაკასა მათრახითა თავი უხმლოდ გარდაპკვეთა“⁴.

„ამირან-დარეჯანიანიწი“ საყურადღებო ამბავია აღწერილი: „თავმან მე-

სურ. 11

1. ტარი
2. მათრახი
3. რკინები
4. საკიდი

ფობისა შენისამამ, მრავალ ჯერ მათრახითა მოკლული ლომი მინახავს⁵. როგორც ირკვევა, „მსხვილი მათრახი“ წარმოადგენდა საბრძოლო იარაღს (შემოსაკვრელ-გადასარტყმელს), რომელსაც შეიარაღების კომპლექსში სათანადოდ ადგილი ეკავა.

ე) საბრძოლო სათითურები

ჩხუბის დროს ხევისური იყენებდა რკინის „სათითურს“. იგი ბრტყელი რგოლია, გარეთა პირის ნახევარი ალესილია ანდა კბილებით დაღარული.

¹ „ვეფხისტყაოსანი“, სტროფი 94.

² იქვე, სტროფი 207.

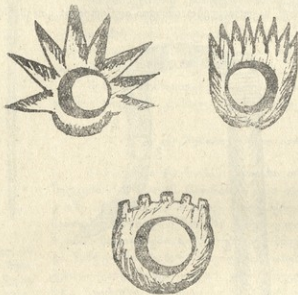
³ იქვე, სტროფი 209.

⁴ „ვეფხისტყაოსანი“, სტროფი 288.

⁵ ჭართული ჭრესტომათია, ანუ გამოკრებილი ადგილები დ. ჩუბინოვისა, 1846, პეტერბურგი, გვ. 19.

ფორმის მიხედვით სათითურები ნაირსახეობისაა: „ხვეულა“, „ზურგანა“, „გვარა“, „შარეული“, „მაღალა“, „ლაჯია“, „ლესულა“, „ცალკბილა“ და სხვა. ყველაზე უფრო ჩამოთვლილ საბრძოლო იარაღს „სათითეები“ ეწოდება (სურ. 12) იმიტომ, რომ „თითზე არის შემოსაცმელი“¹. გარდა ამისა, „ლაჯიათ“ ან „ლესულით“ დასახიჩრებულ კაცზე იტყვიან „ნასათითვარი სქირდაო“².

სურ. 12

საბრძოლო სათითურები

ყველაზე კარგი მკედელი ას ლაჯიასი — შენიშნავდნენ ხევსურები.

მკედელი პირველად აკეთებდა „დაკრულეს“ ერთს, ორს ან სამს. „დაკრულეს“ ერთმანეთზე ამაგრებდა „კალა-ლიშადურით“, შემდეგ ჩასდებდა მანჯანაში³ და „თეგით“ დაამრგვალებდა. აიღებდა რკინის ხერხს და კბილებს ჩაუხერხავდა, ხოლო კლიბით კბილებს აულესავდა. მკედელი ვააცხებლებდა ლაჯიას და „აწლობდა“. ლაჯიას აქვს „ბუდე“, სადაც თავსდება „ბერა თითი“. „ბუდეს“ აქვს, სპილენძის სარჩული, „იმათ რო თით არ ეტკივნას ცემის დროს, სპილენძი მბილი ას, გლუვი“ (მთხრ. ს. არაბული). თუ სარჩული არა აქვს, მაშინ „დგინდგელით ჰგოზენ, რომ „ლაჯია მაგრად იყოს ბერა თითზე“.

„ლაჯიას“ ნაწილებია: „კბილები“, „კბილის ძირები“, „ბუდე“ და „ყუვი“. საბრძოლო სათითურების ნაირსახეობა, მათი გამოყენებისა და დამზადების წესები ამ იარაღის აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში წარმოშობაზე უნდა მიგვითითებდეს. სამართლიანად შენიშნავს პროფესორ გ. ჩიტაია, რომ „საიკერული მართლაც ხევსურული კულტურული ელემენტია“⁴.

¹ მთხრობლები: ს. არაბული, გ. არაბული (სოფ. გველეთი), ხ. კინჭარაული, გ. კინჭარაული (სოფ. ბარისახო) და გ. ჭრისტაური (სოფ. ლული).

² მთხრ. ს. არაბული (სოფ. გველეთი).

³ მთხრ. გ. კინჭარაული (სოფ. ბარისახო).

⁴ გ. ჩიტაია, ხევსურული საიკერული, საქართველოს სსრ მუზეუმის მოამბე, ტ. V. 1930, გვ. 299.

მკედელი „ლაჯიას“ ლითონის ნაპრისაგან აკეთებდა, ერთ ლაჯიას ცხენის სამი ნალი კირდებოდა. ლაჯიას დასამზადებლად საჭირო იყო შემდეგი ხელსაწყო იარაღები: 1. მარწუხი, 2. ქლიბები, 3. რუსული ფხა (ხერხი), 4. ჭურა, 5. კვერი და 6. ლაჯიას დასაქერი ხის მანგალი.

ხევსურეთში ლაჯიას ადგილობრივი მკედლები ჰედავდნენ. მათ შორის გამოირჩეოდა „ზვიადთ (მამის სახელი) გაგა კინჭარაული“⁵. „ზვიადთ გაგა

ლაჯიას ზომები. „ლაჯიას“ სიმაღლე ძირიდან კბილის პირამდე 5 სმ ყუვის სიმაღლე — 5 სმ. ლაჯიას 6 კბილი აქვს, კბილები ნაპირიდან დაწყებული მაღლდება, შემდეგ კი იკლებს სიმაღლეში. მაგ.: თუ I კბილის სიმაღლე 2,5 სმ-ია, II კბილის სიმაღლე 1,8 სმ-ია, III—2 სმ, IV—1,8 სმ, V—1,6 სმ, VI—1,4 სმ. ბუდის დიამეტრი 2,5 სმ.

თავდასაცავი იარაღი

ამ ჯგუფში შედის: ჩაჩანი, ჯაჭვი, სამკლავე, საფუტარი, საჩერნე, ფარი და უბის ფარი.

ჩაჩანი მოლაშქრეს ეხურა და წარმოადგენდა საომარ თავსაბურავს (სურ. 13). იგი ჯაჭვისაგან იყო ასხმული, სათავეზე ჰქონდა „რკინის ჯამი“ ანდა „ჩაჩნის ჯამი“:

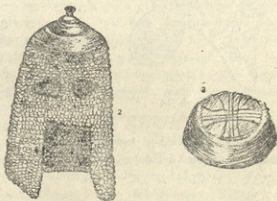
ჩაჩანი ორი ნაწილისაგან შედგება: „ჩაჩნის ჯამი“, რომელსაც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა თავის ქალას დასაცავად. ჯამის ზედაპირი ბრტყელია, ოდნავ ამობურცული და „კოპებით“ „მორთული“. ჯამიდან ჩამოდის რკინის „ბადე“, ანდა, როგორც ხევსურები შენიშნავენ, „ჩაჩნის ჯამის ქვემოდ როცა ას ზარადი ეწოდება“¹. სულხან-საბა ორბელიანი შენიშნავს „ზარადი ზუჩის ჯაჭვ“. ზარადი პირისახეს და კისერს იცავდა. ის ფაქტი, რომ „ზარადი“ ჩაჩანის „ჯამის“ ქვედა ნაწილია და პირსახეს იცავდა, დასტურდება „ვეფხისტყაოსანში“:

„დაეხურა ზარადები
პირსა მათსა უფარვიდა“².

„ზარადს“ ჰქონდა „სათვალურები“, საიდანაც მოლაშქრე იხედებოდა. ჩაჩანი ანდა მუზარადს ჰქონდა „სადები“ (ჩაგებული რაიმე ქსოვილი), მოლაშქრეს რომ თავი არ სტკენოდა ხმლის დარტყმისას.

„მუზარადისა სადები
ამოჰფრიწის“³.

ჩაჩნის პარალელები: ჩაფხუტი, ჩაბალახი, ზუჩი და მუზარადი (სურ. 14), რომლებიც განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან ფორმითა და „ზარადის“ მეტანაკლები გამოყენებით⁴.

სურ. 13.
ჩაჩანი
1. ჩაჩნის ჯამი
2. ზარადი
3. ქუდი

¹ „საჩქაროდ გადაიხურა ჩაჩანი ზარადიანი“, ქართული ზალზური პოეზია, ხევსურული, აკ. შანიძის რედაქც., 1932, გვ. 69.

² „ვეფხისტყაოსანი“, სტროფი 1379.

³ ისტინი და აზნისი, გვ. 128.

⁴ გაზ. „ივერიაში“ № 66, 1904 წლისა ნ. ალექსივე-მესხიევის საინტერესო წერილია იარაღებისა და საერთოდ ტანსაცმელის შესახებ. ჩაჩნების პარალელებზე ავტორი ასეთ დასკვნებს იძლევა: „ზუჩი ანუ კვერცი, წინ და უკან მოვლებული ჰქონდა ჯაჭვის ბადე-ზარადი. ჩაფხუტი, უზარადო, თხემზე აქვს მცირე პოლოტიკი... ჩაჩანია, აქვს კისრის ევროპოთახედა მცირე ზარადი და პირახდილი, ჩაბალახი, ლიტონი ჯაჭვი უპოლოტიკო“.

⁵ ახვე ჩაჩნის პარალელების განმარტება მოცემული აქვს დ. ჩუბინოვს თავის შრომაში Русско-грузинский словарь, С. Петербург, 1846.

ჩაფხუტი (№ 9—24. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის კოლექცია (ხეცსურული). იწონის 900 გრამს, „ჯამის“ წრის ზომა 47 სმ-იან, ხეცსურული 15 სმ. „ზარადი“ პირსახეს ფარავს შუბლიდან 14 სმ-ზე, კისერსა და მხრებს 39 სმ-ზე. „ზარადის“ რგოლები ფარეშდადუღებულია.

ჯაჭვი მოლაშქრის ტანს იცავდა, მისი საყელო იფარებოდა ჩაჩქნის „ზარადით“. ჯაჭვი ჩამოდის „საწელემდე, ხოლო მკლავებზე — ნიდაყვი-ზამდე“.

ჯაჭვი, რომელიც ასხმულია მრავალი რკინის მავთულის რგოლისაგან, ორი სახისაა: უფარეშო და ფარეშიანი, ეს დაყოფა შეპირობებულია მავთულის რგოლების დამზადების ხერხით.

უფარეშო ჯაჭვი თავისთავად ორ ქვეჯგუფად იყოფა:

ა) დაუდუღებელი და ბ) დადუღებული.

დაუდუღებელი უფარეშო ჯაჭვის რკინის მავთულის რგოლები პირგახსნილია დაუდუღებელი, რაც ჯაჭვის განვითარების პირველ სახეს უნდა წარმოადგენდეს.

დადუღებული უფარეშო ჯაჭვის რგოლები პირგახსნილი კი აღარაა, არამედ დადუღებულია, მას მეტი სიმკვრივე და გამძლეობა აქვს.

მეორე სახის ჯაჭვის (ფარეშიანი) რკინის რგოლები დადუღებულია. „ფარეში“ საბას მიხედვით „რკინის ქანჭკია“, ე. ი. რგოლში რკინის ქანჭკია გაყრილი დასამკვრებლად და თანაც დადუღებული.

საერთოდ, თვით ჯაჭვი¹ ასხმულია მავთულის რგოლებისაგან ისე, რომ ყოველი

რგოლი თავის შიგნით აერთებს ოთხ მეზობელ რგოლს და ამგვარი შეერთებით რგოლები ჰქმნიან „რკინის ბადეს“ ჯაჭვს. საბაც ასე გაგვიმართავს: „ჯაჭვ ეწოდება ყოველსა ილეკროსა (ერთობლიობას) ერთი მეორეში გაყრილსა“.

ჯაჭვს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მოლაშქრის დაცვისათვის. მასზე იყო აღამიანის სიციცხლე დამოკიდებული და შემთხვევითი არაა, რომ ძველი მწერლები ჯაჭვის შესახებ საყურადღებო ცნობებს გვაწვდიან: „...და განუდგნენ ერთმანეთსა და დაასხეს ისარი, ვითა ტყე ტანში ისე იყო, და ჯაჭვის ხიკეთით ვერც ერთს ვერ შეატანა“².

„ამირან-დარეჯანიანში“ ჯაჭვი თვალსაჩინოდ მოიხსენიება: „მან კაცმან ეგრე მოახსენა: ჩვენ იმათი ომი არ ძალგვიც, ისინი თორმეტათასნი არიან სრულ ჯაჭვით შემოხილინი“³.

ჯაჭვს თავდაცვაში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა და შეიარაღების კომპლექსში ჩაჩქანთან ერთად ხშირად მოიხსენიება. მაგ., „ჯაჭუ-ჩაბალახოსანი“.

¹ ჯაჭვის დამზადების შესახებ იხილეთ: История культуры древней Руси, том I, 1951, стр. 118.

ასევე Brockhaus, Conversations Lexikon, B. XII, 1885, стр. 661. об. „Panzer“.

² დ. ჩუბინოვი, ქართ. ქრესტ. ანუ გამოკრებილი ადგილები, გვ. 25.

³ იქვე, გვ. 25.

სურ. 14

ჩაფხუტი (არქეოლოგიური)

„ჯაქე-ქური“, „ჯაქე-მუზარაღი“ და სხვა. ანგარიშგასაწვევია ხევისტოების მიერ მოტანილი საბრძოლო სიმღერა:

„ჯაქემა თქვა შაბალხეთურმა
ქაჯებმ ამასხეს თითითა“¹.

ჯაქის ადგილობრივ ქართულ წარმოებაზე შეიძლება ვიმსჯელოთ, თუ შეხედვლობაში მივიღებთ მნიშვნელოვან საინტერესო ფაქტებს: არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილია „ჯაქის“ ნაშთები ვანში, კლდეეთსა² და სხვ. ძველ საქართველოში არსებობდა ადგილი, რომელსაც კარსანი ეწოდებდა. ივ. ჯავახიშვილის განმარტებით ძველად, როგორც მისი სახელიდან ჩანს, ადგილი კარსანი ილექროს ჯაქების წარმოებით ყოფილა ცნობილი. საბას მიხედვით „კარსნი-ილექრო, რაჲც ჯაქებერ გაყრილია ერთმანეთში“. თავდასაცავი საქურველი აღმოსავლეთ საქართველოს მთაშიც უმზადებიან. ამ გარემოებას ეხმაურება ნიკორწმინდის XI საუკუნის სიგელში მოხსენიებული ცნობა გუდამაყრული ჩაბალახის შესახებ³, რაც ჯაქის, ე. ი. ლითონის რგოლებით ნაქსოვი, საომარი თავსაბურავია. რაკი საომარი თავსაბურავის მზადება შესძლებიან გუდამაყრელებს, შესაძლებელია ტანის დასაფარავი „ჯაქეცი“ აესხათ, მითუმეტეს რომ ძველთაგანვე განთქმული ყოფილა „ჩაბალახი გუდამაყრული“. ანგარიშგასაწვევია პროფ. მ. რაბინოვიჩის შენიშვნა რუსეთში ჯაქის გავრცელების შესახებ, რომ ჯაქე რუსეთში ვრცელდება X საუკუნიდან, „ალბათ აღმოსავლეთის და შავი ზღვისპირეთის გავლენით“⁴. თუ ყველა ამ მონაცემს გავითვალისწინებთ, მაშინ ჩვენ მიერ ზემოთ წამოყენებული დებულება „შაბალხეთური“ ჯაქის შესახებ, რომ იგი ქართველი ხალხის ნაწარმა და დამზადებული, შესაძლებელია საექვო აღარ იქნეს. ჯაქეი ჯვაროსნულ ლაშქრობამდე ფეოდალურმა დასავლეთ ევროპამ არ იცოდა⁵.

„ჯაქე“ № 10—27/274 საქართველოს სახ. მუზეუმის კოლექცია (ხევისტოული, ფარეშიან დადღელებული). სიგრძე 66 სმ, სიგანე 59 სმ, საყულოს სიმაღლე 11 სმ, საყულო გადაშლილია 57 სმ-ზე, მზრის სიგრძე 22 სმ, წონა 8450 კგ.

სამკლავე. ჯაქეი მკლავებზე ნიდაყვებამდე ჩამოდიოდა, შემდეგ კი მოლაშქრეს რკინის „სამკლავე“ ეკეთა (სურ. 15). საბას მიხედვით „სამკლავე ხელნაგია“. იგი „ზედა ზალტესთან“ ფართია, „ძირის ზალტესთან“ კი (მაჯასთან) ვიწროვდება ისე, რომ ხელის ზურგს ფარავს და იცავს, რადგან სამკლავე ხმლის მოქნივას ისხლტს.

სამკლავე შედგება ორი ნაწილისაგან: ა) სამკლავე და ბ) სამაჯური. ისინი ერთმანეთთან დაკავშირებულნი არიან „ქიკუთი“ (გირგოლები). სამკლავ-

¹ მთხრ. აღწა არაბული, 80 წ. (სოფ. ბარისახო).

² იხ. ზემოთ, გვ. 80.

³ ქრონიკები, წიგნი II, გვ. 45.

⁴ М. Рабинович, Из истории русского оружия IX—XV вв., Труды Инст. этногр. им. Миклухо-Маклая, т. I, стр. 76.

⁵ М. Рабинович, დასახ. ნაშრ., გვ. 74.

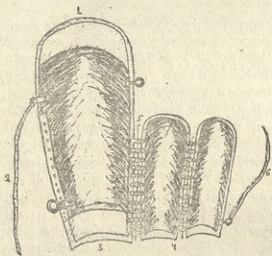
ფეოდალურ ევროპაში ჯვაროსნულ ლაშქრობამდე და უფრო გვიან ხმარებაში იყო მრტყელი ფიცრისებური საბრძოლო ტანსაცმელი.

7. მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, ტ. IX

გესა და სამაჯურს აქვს „ღვედები“, რითაც ხდება „ხელნაეისის“ დასაყრდენი შკლაზე.

„სამკლავე“ № 9—24—7 (საქართველოს სახ. მუზეუმის კოლექცია) ხევესურულია. სამკლავის სიმაღლე 31 სმ, ზედა ზალტეს¹ სიგანე 10,5 სმ, ძირის ზალტესი² 8 სმ, „სამაჯურის“ სიგრძე 10 სმ, სიგანე 5,5 სმ, სამკლავის ღვედის სიგრძე 22 სმ, „სამაჯურის“ ღვედის სიგრძე 12 სმ, წონა 250 გრ.

სურ. 15.

1. ზედა-ზალტე, 2. ღვედი,
3. ძირის ზალტე, 4. სამაჯური,
5. ქოჯ, 6. ღვედი

საფუტარი: „სამკლავის“ პირი ძირის ზალტესთან ფარავდა „საფუტარს“, რომელიც ჯაჭვისაგან იყო მოქსოვილი. „საფუტარი“ ანუ საბრძოლო ხელთათმანი ეკეთა მოლაშქრეს. მისი ზედაპირი ჯაჭვგადაკრულია, ხოლო „ნეფი“ შიშველი, მხროლდ ნაჭრით ანდა ქსოვილით გამოკრული, პროტელებ არ დაინაყოსო³.

„საფუტარი“ № 13—27/30 (საქართველოს სახ. მუზეუმის კოლექცია) მარჯ-

ვენა ხელისაა, „საფუტარი“ №—13—27/29⁴ კი მარცხენა ხელისა, იწონის 150 გრამს.

საჩერნე. ხევესურული აბჯრის ერთი თავისებური ელემენტია წვივისაფარი—„საჩერნე“. სახელწოდება „საჩერნე“ ნაწარმოებია სიტყვიდან „ჩერანი“, რომლითაც ხევესურეთში წვივის ძვალი აღინიშნება. საბას „სიტყვის კონის“ მიხედვით: „ჩერანი-წვივის გნდეა“, „გნდე-გარგვან კუთხეა“, ე. ი. წვივის ძვალი. ამ ძვალის დასაცავი ჯაჭვია „საჩერნე“, რომელიც მოლაშქრის ქვედა კიდურებს იცავდა. იგი მოდიოდა ხეცროდან (თეძო) კობოხინამდე (კოქი) და „გადაკერებული იყო შაღვარზე“⁵.

ხევესურული საჩერნე თავის პარალელებს პოპულობს რუსეთში⁶, საბერძნეთში⁷, იტალიისა⁸ (იხ. სურ. 16) და გერმანიაში⁹.

„საჩერნე“ ფარეშიან დაღლებულია (აკად. ს. ჯანაშვიის სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ეთნოგრაფიული გამოფენა). მარჯვენა ფეხის საჩერნეს სიგრძე 74 სმ, სიგანე 25 სმ, მარცხენას სიგანე 76 სმ, სიგანე 24 სმ, წონა 2,100 კგ.

¹ მთბრ. ს. არაბული (გველეთი).
² მთბრ. ვ. არაბული (სოფ. გველეთი).
³ М. Рабинович, დაახ. ნაშრ., გვ. 74.
⁴ Военная энци., стр. 197. ბერძნულად საჩერნეს *χουλα* ეწოდება.
⁵ Die Vorklassische Chronologie Italiens von Oskar Montelius, 1912, pp. 79.
⁶ იხილეთ Beinschienen von Bronze.
⁷ საჩერნეებს გერმ. Beinschienen ეწოდება.

ფარი. ხევსურული „აბჯარის“ დამახასიათებელი ელემენტია ფარულ-ქაღალდის კონსტრუქციის განვიხილავთ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ეთნოგრაფიული განყოფილების კოლექციებში დაცულ ფარს 25—66/2, რომელიც საინტერესოა როგორც შემადგენლობით, ისე მასალის თვალსაზრისით, ფარი წარმოადგენს საფარ იარაღს, მისი ძირითადი მასალა ტყავია, რომელზედაც გადაკრულია ლითონის სალტეები (გირგვლები). ტყავი ხარისაა, ეტყობა ფარის მასალად არჩევდნენ ყველაზე სქელ გავის ტყავს. აღნიშნული ფარის ტყავი თანაბრად სქელია და მაგარი.

ტყავზე დამაგრებულია ორი ძირითადი „გირგოლი“, დამაგრება განხორციელებულია პატარა ლურსმნებით. შუაგულში ჩამჯდარი აქვს ოთხკუთხა რკინა, რომლის თითოეული კუთხე გაგრძელებულია ცენტრიდან ნაპირებისაკენ. მეორე მხარეს ფარს აქვს ტყავ-ღვედის „საბლუჯი“ (სახელური).

სურ. 16. ბრინჯაოს საჩერნებები

ფარი ხევსურეთში ადგილობრივ მზადდებოდა. მაგ., ფარი კეთდებოდა სოფ. გველეთში, მკედელი იყო არაბული გიორგი. ასევე ფარის კარგი მკედლები იყვნენ: არაბული ბიჭურა (სოფ. აყნე-ბაცალიგოს სასოფლო საბჭო), ბერდია ჭინჭარაული (სოფ. ჭიე), ქორია ქისტაური და სხვები.

შემგვეთი მკედელს დახარჯული შრომის საფასურად („ხელთ-ფასს“). „სამ ცხვარს“ აძლევდა. ვახუშტი მიუთითებს: „არა უწყინ თეთრი, არამედ თეთრის წილ ნაბადი, ცხვარი, ძროხა... და ვაჭრობენ ურთიერთსა შინა ამით“¹. განსვენებული აკად. ს. ჯანაშია აღნიშნავდა: „ვისაც იარაღი სჭირდებოდა, მაგრამ მისი გაკეთება არ შეეძლო, ის მკედელთან მიდიოდა, იარაღს სთხოვდა და სამეფეიროს აძლევდა, რაც თვითონ ებადა—შინაურ პირუტყვს, პირნახულს ან სხვა რაიმე საგანს“².

მკედელს საცხოვრებელი სახლისაგან დამოუკიდებლად აქვს ისეთი სამეურნეო ნაგებობა, როგორიცაა სამკედლო, და „სამკედლო იარაღი რაც აქვს, იმაში აქვ“ (ე. ი. სამკედლოში—გ. გ.): გრდემლი, ქურა-საბერველი, ჩაღბი, გეჯა (გობი), კვერი (საორხელე და საცალხელე), მარწუხი (დიდი და პატარა), ქლიბები, ჯანდარა (მავთულისა, რომლითაც მკედელი რკინას „წურთინს“-ფხიკავს), „სალილაი“ (ფსმრებისათვის) და სხვა.

მკედელი ფარს რკინისაგან ამზადებს³, მუშაობის დაწყების წინ ჩამოითარებს ტყავის „საფარს“, აანთებს ქურას, დაყრის ქურაზე რკინის და „საბერველით“ დაუბერავს. როდესაც შეატყობს „რკინა ადულდაო“, ამოიღებს დიდი მარწუხით და საორხელე კვერით დაუწყებს „ცემას“, რათა რკინას გარკვეული ფორმა მისცეს. მკედელს წინ უდევს ფარის მოდელი „სახე“ და მის-

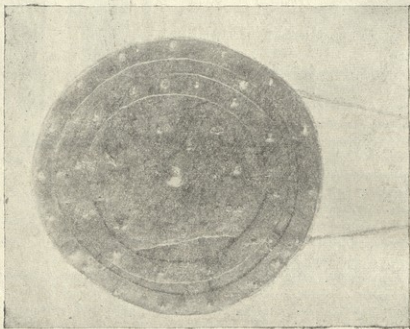
¹ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქ-სა, თბ., 1941, გვ. 12.

² საქ. ისტორია, ნაწ. I, გვ. 17.

³ შარ. კ. ჩოლოყაშვილი, ქართული ფარი, საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, ტ. XVIII, გვ. 230 და 232.

გავსებით აკეთებს ფარს (სურ. 17). ჯერ გააკეთებს გირგოლებს, შემდეგ მათის ხატს¹ ანდა „გუმბათის ფარს“ „ჭიდებით“ და „უსმრებით“ შეკრავს-გაამაგრებს. მეორე მხრიდან გამოაკრავს ხარის „გავაჰს ტყავს“², ნაბდისაგან ვაუჭეთებს „საბლუჯის ნაბადს“, ხოლო ტყავის ნაჭრებისაგან „საბლუჯს“ (სურ-18). „ფარს აკვრენ ტყავს, გარეთა ნაპირი, სადაც იარაღ ხედების, რკინა-ას, ხოლო შიგათი კი ტყავი. ეს იმად, რო ფარს სიმზუბუქე ხქონდას და

სურ. 17

აღვილად მოსახმარებ იყვას“. ანდა: „ხარის ტყავი, რომელიც ფარს აქვს გამოკრული, ჯერ ერთი აერთებს ფარს მთლიანად, მეორე კი დრეკალობისა და სიმაგრის მიმცემი არის“. ბოლო დროს ფარებს ტყავის მაგიერ რკინას აკრავდნენ, მაგრამ ჩვენის აზრით ფარის მოცულობა შემცირდა, დაპატარავდა. თვით ხვესურები უპირატესობას მაინც ლითონგადაკრულ ტყავის ფარს აძლევენ, რადგან „რკინის ლამფარიანი ფარი ხმლის დარტყმის დროს იცლალება, ხოლო ტყავ-გადაკრული დრეკალია“².

ფარის სიმაგრეს ამოწმებენ „უსმრებით“ და „ჭიდებით“. „უსმრები“ თავიანთი ბორცვული მოყვანილობით ზიანს აყენებენ მოწინააღმდეგის ხმლის „ფხას“, პირს უფუჭებენ მას, ხოლო ფარის „გუმბათი“ თავისი ამობურცულობით ისხლეტს ხმლის დარტყმას. ამიტომ მჭედელი ცდილობს ბევრი „უსმრებითა“ და „ჭიდებით“ შეკრას ფარი. ფარს უკეთდება ტყავის „საკიდი“, რომლითაც მოლაშქრე ფარს მარცხენა მხარზე იკიდებდა. ბრძოლის დროს

¹ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში დაცულია ფარი № 10—29, რომელსაც ღორის ტყავი აქვს გამოკრული (რაჭიდან).

² მთხრობლები: გ. არაბული (სოფ. გველეთი), მ. ლიქოყელი (სოფ. ქობულა) და გ. კინჭარული (სოფ. ბარისაზო).

მოლაშქრე მარჯვენა ხელით „საკიდს“ მხრიდან გადმოიგდებს, მარცხენა ხელით სტაცებს ფარის „საბლუჯს“ („ფარს დაისაბლუჯებს“), ფარსა და ხმაღს ერთად „შეყერის“ და მოლაშქრე იღებს საბრძოლო დგომს. ფარის „საბლუჯი“ მარცხენა ხელის ოთხი თითით უჭირავს, მარჯვენა ხელში კი ხმალი უკავია, მარცხენა ხელის ბერა თითი ხმლის ვადაზეა გადაკდობილი (სურ. 19) და ასე ფარიკაობს (სურ. 20)¹.

საქიროა აღინიშნოს, რომ, სხვა იარაღი რომ არ ჰქონდა მოლაშქრეს, „ფარხმალი“ მისი განუშორებელი იარაღები იყო.

ფარის ფორმა. ხეცურული ფარი მრგვალი ფორმისაა, ამას აღნიშნავენ მოგზაურ-მკვლევრები². ფარის სიმრგვალე ძალზე საყურადღებოა, იგი შეპირობებული იყო ცხენოსნობასთან. ჩვენ მართებულად მივგაჩნია პროფ. ანუჩინის მოსაზრება, რომ „მრგვალი ფარი უფრო მოსახერხებელია ცხენოსნებისათვის“³. ამასვე შენიშნავს ჰანს ბონე⁴. მხედარს ორივე მხარეზე უხდებოდა ბრძოლა და სწორედ აქ მქლავნდება მრგვალი ფორმის ფარის უპირატესობა სხვა ფორმის ფარებთან შედარებით.

მრგვალი ფორმის ფარის უძველეს გამოსახულებად ჰანს ბონე სთვლის ცხენ-სიმაგრე ზენჯირლის შიგნითა კარზე მოთავსებული ფაროსანი რაინდის ფარს.

შუა საუკუნეების მუსლიმანი ავტორების ცნობით ფშავ-ხეცურებს ყარაყალღანებს (შავფარიანებს) უწოდებენ⁵.

სურ. 18

¹ ფარიკაობის შესახებ იხილეთ ვ. ელაშვილის Фехтование в системе военно-физического воспитания хевсур, Краткие сообщения Института этнографии АН СССР, 1940, VIII, стр. 64—69.

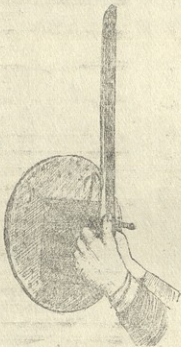
² ვახ. „Кавказ“, 1876, № 84.

³ М. Рабинович, დასახ. ნაშრ., გვ. 69.

⁴ ვ. ჩოლოყაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 275.

⁵ Е. Вейденбаум, Путеводитель по Кавказу, 1886, стр. 82. „ყარაყალღანი“ არაგვის საერისთავოს ეწოდება: „თემურაზ მეფის ელზის ნიკიფორე ირბაზის (ბერი) ძმის შვილს ჰრემევი ზურაბ, ერისთავი ყარაყალღანისა“ (იხ. მ. თამარაშვილის შრომა—ისტორია კათოლიკობისა

მართლაც, ხევსურული ფარი შავია, რასაც აღნიშნავენ მოგზაურ-მკვლევარები: „კარებში შემოყუდებულყო მალალ-მალალი, წითელ-ყვითელ-მუქ-მუქი ბული ხევსური—ცალს მხარზედ ეკიდა შემქვარტლულ-გაშავებული ფარი, მეორეზედ თითბრით შემოსალტული ხმალი“¹. ფეშანგიც გვაწვდის ცნობას: „მედგრად მორთულთა წითულთა ფარი ეკიდა შავია“².

სურ. 19

ფარის სიშავე შემპირობებული იყო ფარის გამოსაკრავი ტყავის დამუშავებასთან. დღევანდელი ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით, გამქვარტლულ ფარის ტყავს ქონით ჩაგლესდნენ³, ანდა საფარე ტყავსა და კერის თალიდან ჩამოწმენდილ ქვარტლს ერთად აღუღებდნენ წყალში. ტყავი დილიდან მეორე დილამდე, ე. ი. 24 საათი, მოთავსებული იყო ქვარტლიან წყალში. შემდეგ ტყავს გააშრობდნენ და ფარს გამოაკრავდნენ.

ფარი ძველი ქართული იარაღია, რომელსაც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა თავდაცვის საქმეში. ეს თვით სახელწოდებიდანაც ჩანს. „ფარი“, საბას განმარტებით, „დასაფარებული“ საქურველია. ქართულ ენაში გვხვდება ფართან დაკვეშირებული ტერმინოლოგია: „საფარი“, „დასაფარი“ და სხვა.

მრგვალი ფორმის ქართული ფარი მასალისა და დამზადების ტექნიკით შეიძლება დავყოთ ოთხ ჯგუფად.

ქართველთა შორის XIII—XIX საუკ., 1902, გვ. 92), როგორც „იმერლებს ბაში-აჩუქად წოდებულთ“—შდრ. არქ. ლ ა მ ბ გ რ ტ ი, სამეგრელოს აღწერა, 1938, გვ. 5.

¹ გაზ. „დროება“, 1881, № 86.

² ფეშანგი, შაჰნავაზიანი, გ. ლენინისა და სოფ. იორდანიშვილის რედაქციით, სტრ. 394.

³ მაგ., ებრაელები ტყავის ფარებს მცენარეთა ზეთით პოხავდნენ. შდრ. R. Lexikon, XI, 23. 263.

ა) პირველი ჯგუფის ფარებს მიეკუთვნებიან ხის ფარები¹ „ტყავ-გადაკრული წნულის“ ფარები². მთავარ მასალად გამოყენებულია ხე, რომელზედაც გადაკრულია ტყავი, ამიტომ ამ ჯგუფის ფარებს „ტყავგადაკრული ხის ფარებს“ ვუწოდებთ.

სურ. 20

ბ) მეორე ჯგუფის ფარები მზადდებოდა ტყავისაგან. მთავარ მასალად ტყავია გამოყენებული, ამიტომ ამ ჯგუფის ფარებს „ტყავის ფარებს“ ვუწოდებთ³. საინტერესო ცნობა შემოგვინახა ვახტანგ ჭორგასალის ფარის შესახებ ჯუანშერმა: „...და აღჯდა (ვახტანგი—გ. გ.) ტაიქსა შექურვილსა ჯაეშნითა, და აღილო ფარი მისი ვიგრის ტყავისა, რომელსაც ვერა ჰკუთნა მახვილი“⁴.

გ) მესამე ჯგუფის ფარები კომბინირებულია. მთავარ მასალად გამოყენებულია ტყავი, რომელიც შეკრულ-შეკედელია რკინის სალტებით. ამ ჯგუფის „ფარებს ლითონგადაკრული ტყავის ფარებს“ ვუწოდებთ⁵.

დ) მეოთხე ჯგუფის ფარები მთლიანად რკინისაა. მთავარ მასალად რკინაა გამოყენებული, მეორე მხარეს გამოკრული აქვს რკინის ფირ-

¹ საქ. სახელმწიფო მუზეუმში დაცული სვანური ფარი: № 25—25/1 (ხისა).

² საქ. სახ. მუზეუმში დაცული ტყავის ფარები: 3—29/2; 35—35/29; 25—35/26 (აბაშე-რი) და 35—35/64; 35—35/65 სპარსული.

³ ქართლის ცხოვრება, სიმ. ყაზბიშვილის რედაქციით, გვ. 101. შესაძლებელია ვახტანგის „ვიგრის ტყავის“ ფარი მრგვალი ფორმისა ყოფილიყო, რადგან „აღჯდა ტაიქსა“, ე. ი. ცხენზე შეჯდა. ჩვენ ზემოთ სწორედ იმაზე გვქონდა ლაპარაკი, რომ მრგვალი ფორმის ფარი ცხენის-ნობასთან არის შეპირობებული, იხ. გვ. 101.

⁴ იხ. ფარი № 25—66/2.

ფიქტ ანუ, როგორც ხევესურები შენიშნავენ, „ლამფარა“. ამ ჯგუფის ფარებს რკინის ფარებს* ვუწოდებთ.

მესამე და მეოთხე ჯგუფის ფარები მრავლად შემოინახა ხევესურეთის ეთნოგრაფიულმა სინამდვილემ. ამ ჯგუფების ფარებს ვყოფთ სამ ტიპად, იმისდა მიხედვით, თუ ფარს რამდენი რკინის სალტე აქვს ანუ „გირგოლი“.

1) როდესაც ფარს ერთი „გირგოლი“ აქვს, მას ვუწოდებთ „ცალგირგოლიანს“,

2) როდესაც ფარს ორი „გირგოლი“ აქვს, მას „ორგირგოლიანს“, ხოლო

3) როდესაც ფარი გამაგრებული და შემოსალტულია სამ გირგოლით, მას „სამგირგოლიანს“.

ვანო ომას ძე არაბულის ორგირგოლიანი ლითონგადაკრული ტყავის ფარი ასეთია. პირველი გირგოლის დიამეტრი 33 სმ, გირგოლის სიგანე 2,5 სმ, შორე გირგოლისაგან დაშორებულია 2 სმ-თ; მეორე გირგოლის დიამეტრი 28 სმ, სიგანე 2,5 სმ; „გუმბათის ხატის“ სიგრძე-სიგანე 15+13 სმ, „გუმბათის“ სიმაღლე 1 სმ, „საკიდის“ სიგრძე 86 სმ, ნაბდის „საბლუჯის“ სიგრძე 16 სმ, სიგანე 13 სმ, ფარის წონა—880 გრამია.

უბის ფარი¹. ხევესურეთში ჩვეულებრივი ფარის გარდა იყო უბის ფარიც, რომელიც მკერდის დაცვისათვის გამოიყენებოდა. აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში დაცულია უბის ფარი № 5—52/2, რომელიც საინტერესო და საყურადღებო ელემენტია ხევესურულ აბჯარში.

უბის ფარი მრგვალია ფორმით, აქვს ერთი გირგოლი, გუმბათის ხატი და შერეულია უსმრებით. მეორე მხარეს გამოკრული აქვს რკინის „ლამფარა“, „საბლუჯი“ კი ღვედისაა. იგი ერთის შეხედვით ძალიან ჰგავს „ცალგორგოლიან“ რკინის ფარს (სურ. 21), მაგრამ თუ დაუხკვირდებით კარგად, შევამჩნევთ იმ თვალსაჩინო განსხვავებებს, რაც საშუალებას მოგვცემს ვუწოდოთ მას „უბის ფარი“. „უბის ფარი“ საომარ ფართან შედარებით პატარაა, არ აქვს თასმის „საკიდი“, რომლითაც ჩვეულებრივ საომარ ფარს მხარზე იკიდებდნენ, არა აქვს „საკიდის გირგვლები“ და „საბლუჯის ნაბადი“. გამოვდივართ რა ზემოთ მოყვანილიდან და ვეყრდნობით მთხრობელთა ჩვენებებს, დავასკვნით, რომ ხევესურეთში ყოფილა გავრცელებული „უბის ფარი“. მას უბეში ინახავდნენ და ფარმა სახელწოდება „უბის ფარი“ უბედან მიიღო:

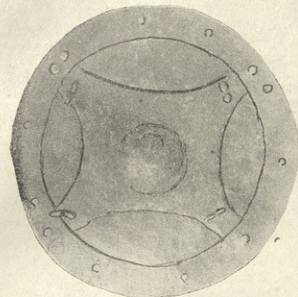
„წინავე შკერიათ ვაყებსა
ყანწის მაგიერ ქმალია,
წელზე ცალპირებ დანები,
უბეში ეღვის ფარია“².

ე. ი. მას უბეში იღებდნენ, მარცხენა მხარეზე. იგი მკერდის დასაცავ საშუალებას წარმოადგენდა, ისევე როგორც რომაელებს ჰქონდათ: „აბჯრის

¹ უბის ფარი შექმნილ იქნა ჩვენ მიერ 1952 წ. სოფ. როშკაში, დაწვრილებით კ. ჩოლოყაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 249—250.

² მოქმედები ხეთისო და მიხეილ წიკლაურები (სოფ. როშკა).

შაგიერ, პირველად ბრინჯაოს სამკერდული, უმეტესად მრგვალი ფორმის მინაგრებული ტყავის სარ-

სურ. 21

არსებობდა მკერდასავი საშუალება, რომელიც დღეისათვის შემოინახა ხევსურეთის ეთნოგრაფიულმა სინამდვილემ უბის ფარის სახით.

უბის ფარის ზომა-წონა საქართველოს სახ. მუზეუმის ეგზემპლარის მიხედვით შემდეგია:

დიამეტრი 21 სმ, „ვირგვლის“ სიგანე 2,3 სმ; „გუმბათის ხატის“ სიგრძე-სიგანე 8,5 და 10 სმ, აქვს 13 უსმარი; საბლუჯის სიგრძე 11 სმ, წონა—480 გრ.

„ჯლანნი“. შეიარაღების კომპლექსში შედის ხევსურული ტყავის ფეხსაცმელები „ჯლანი“ ანდა „ბანდულები“. იგი არის ერთგვარი ქალამანი, რომელსაც ძირი „გამობანდული“ აქვს. ამ ფეხსაცმელს იცვამენ ხევსურნი სანადიროდ, ძნელად მისავალ ადგილებში სასიარულოდ. იგი საჭირო იყო ბრძოლის დროსაც: „ჯლანი არ გაქანდების არც ყინულზე, არც სველს მიწაზე, წრიანზე მეტ ას ფეხის გამამაგრებლად. ბრძოლის დროს „ჯაქვემუზარადიანი კაცი მძიმედ დგას მიწაზე, მაშინ საჭიროს ას ფეხის გასამაგრებლად“, შენიშნავენ მთხრობლები.

¹ Военная энциклопедия, стр. 197.

² М. Хоренский, История Армении, 1858, стр. 45.

³ ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, ტომი IV, ნაკ. II, თბილისი, 1952, გვ. 257.

ს. ყაუხჩიშვილის აზრით სპანდიატი (შვილი ვიშტასისა) ირანის გმირია, შემდეგ ქართველებმა საკუთარ გმირად აქციეს და მემბატინენი მოგვითხრობენ, რომ ის სპარსელთა წინააღმდეგ იბრძოდა, ისინი დაამარცხა და შიშის ზარი დასცა მათ (გვ. 257).

სპანდიატი მოიხსენიება „სპანდირად“. ისტორიანი და აზნაზნა შარავანდედთანი, პროფ. კარნ. ჯეკელიძის რედაქციით, 1941, გვ. 51. სპანდიატს მოიხსენიებს სულხან ბარათაშვილიც თავის შრომაში, საქართველოს ისტორია, რე. 1, ქუთაისი, 1895, გვ. 28. „გაიარა რამოდენიმე ხანა და სპარსეთის მეფის ვიშტაშაბის შვილმა სპანდიანტ-რვალმა ახლად გაილაშქრა ქართველებზე“.

„ჯლანი“ ქალამნისაგან განსხვავდება თავისი მოყვანილობით და ფერით (სურ. 22). ჯლანს აქვს „მწვეტი“, რომელიც დამახასიათებელია ქვეყნის მცხოვრებთა ფეხსაცმლისათვის¹. კვინტიანი ფეხსაცმელი (ქართული) თავის პარალელს პოულობს „ხურულ-თეშუბ-ხეთურ“ მატერიალურ კულტურაში².

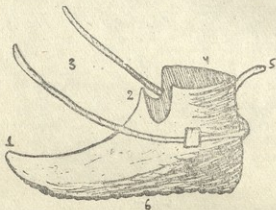
ჯლანი იკრება ხარის გავაჟს ტყავისაგან, „რომელიც მსხვილი ას“. ტყავს დაქრიან „შოლტებად“, აიღებენ და საკვამლე ადგილზე მოათავსებენ (საეცეხლურის თავზე) ვასახშობად. შემდეგ ნაცარს მოაყრიან და „სახეკლა-თი“ ფხევენ. „თბილ წყალს დავასხამთ და ცოცხს უსვამთ, რომ დაღბეს“³. შემდეგ მზეზე გაჰკიდებენ გასაშრობად, ჩამოიღებენ, წაუსვამენ ერბოს ან ქონს და ჩადებენ „ნიმურში მოსახე-ლად“.

„კიმური“ არის ღრმად ამოთილი მრგვალი ხე, თავში გაყრილი აქვს „მალიკი“ (ხევში მისი პარალელია „თაფე“), სადაც ამოღებულია მაჯის სიმსხო ხის კეტი ანუ „კელი“⁴. ამ „კელით“ „ზელენ“ ტყავს. „კი-მურს“ 3—4 კაცი ამუშავენ, ერთი ტყავს აბრუნებს, დანარჩენები „ტყავს ზელენ“ და ქონს უსვამენ. ამ პროცესის დროს ტყავს პატარა მუქეები უჩნდება და მაშინ იტყვიან: „ჩაიკვერცვა, მზას ას“. „მოზელილ“ ტყავს „ნიმურიდან“ ამოიღებენ, დასდებენ კალაპოტზე და „მოსწერენ“. ტყავს „საკვერტით“ ხვრეტენ ერთი თითის დაღებულად და „იწყებენ დაბანდვას გაზელილი საბანდით“⁵.

გამობანდვა იწყება წვერიდან ცერად. „ჯლანში“ იგებენ ჩალას ანდა ბალახს. „ჯლანი“ შედგება: „ჯლანის ყელი“, „მწვეტი“, „ჯლანის ენა“, „ბაწრები“, „ამოსაზიდი“, „საბანდი“. სავარცხელაზე ნაკეცი გასდევს.

ასეთი ფეხსაცმლის ნაირსახეობა გავრცელებულია ხევსურეთის მეზობელ ტომებშიც: „ქლუჩები“, „ბანდულები“ (თუშებში), „ძირახლები“, „ჩაფხატი“, „კოხუჯი“ (ხევში) და სხვა. ასევე ვახუშტიც აღნიშნავს, რომ ოსებს „ფერჯთა ზედა ტყავთაგან იცვიათ, რომლისა არს ლანა გამობანდული და ხეულის ტყავისაგანვე, და მას შინ შთასდებენ თომსა, ჩაიკმენ ეგრეთ, რათა არა მიუსხლტეთ ფერჯი ყინულს, კლდესა და ბალახთა ზედა“⁶.

მკვლევრებიც მიუთითებენ „ჯლანის“ მნიშვნელობაზე: „მე საბოლოოდ დაერწმუნდი იმაში, რომ თუ არა სხვა რაიმე სახის ფეხსაცმლით, გარდა ხევ-

სურ. 22

1. მწვეტი, 4. ჯლანის ენა, 3. ბაწრები, 4. ჯლანის ყელი, 5. ამოსაზიდი, 6. საბანდი

¹ Соколовский, დასახ. ნაშრ., გვ. 187.

² გ. ჩიტაია, კვინტიანი ფეხსაცმელი, გვ. 324.

³ მთხრ. მ. წიკლაური (სოფ. როშკა).

⁴ შეადარეთ ს. მაკალათია, ხევი, თბილისი, 1934, გვ. 145—146.

⁵ მთხრ. მ. წიკლაური (სოფ. როშკა).

⁶ ვახუშტი, დასახ. ნაშრ., გვ. 109; ძველად ტყავის დამუშავების შესახებ იხ. И. Лурье, Обработка кожи в древнем Египте, Л., 1932.

სურული ბანდულებისა (გამოწული ძირებიც), შესაძლებელი იყოს მათგანობა ამგვარ ადგილებში¹.

ასე დიდი მნიშვნელობა ენიჭება გამოხანდულ ძირებიან ფეხსაცმელს მთაში სასიარულოდ, მას დიდი მნიშვნელობა ექნებოდა აგრეთვე ბრძოლის დროსაც.

ანრიგად, ხევსურული აბჯრის ძირითადი ელემენტებია: ჩაჩქანი, ჯაქვი, სამკლავე, საფუჯარი, საჩერნე, ფარი, ხმალი, ხანჯალი, მშვილდ-ისარი, თოფი (თაფისი ელემენტებით), უბის ფარი, ლაჯია-საცერულეები, მათრახი და შუბი, რაც ბევრ რამეში ემთხვევა ვახუშტისეული ქართული აბჯრის აღწერილობას. „საომარნი საპურეღნი აქუნდათ: ჯავშანი, პოლოტიკნი, საბარკულნი, ჩაბალახნი, კმალნი, ხანჯალნი, ლახტნი, შუბნი, ჩუგლუგნი, გურზნი, ოროლნი, ხიშტნი და მშვილდ-ისარნი“².

აბჯრის შემაღვენლობაში მოცემული ელემენტების ხმარება-გამოყენებისა და ზოგიერთი მათგანის დამზადების წესები (მაგ., მშვილდისარი, შურღული, შუბი, ფარი, ლაჯია-საცერულეები და სხვა) მნიშვნელოვან თავისებურებებს შეიცავენ და საყურადღებო თვისობრიობას ამჟღავნებენ.

Г. С. ГАСИТАШВИЛИ

ХЕВСУРСКОЕ ВООРУЖЕНИЕ «АБДЖАРИ»

Резюме

Для изучения древне-грузинского военного искусства, большое значение имеет выявление и изучение трудовых навыков и производственного опыта грузинского народа в деле изготовления холодного и огнестрельного оружия. Наиболее полный комплект вооружения грузинского воина был представлен в горной части Грузии вплоть до конца XIX в. В частности в этнографической действительности Хевсурети были сохранены все основные элементы вооружения грузинского воина, под названием «абджари».

«Абджари» по своему составу делится на две группы:

- а) оружие для нападения (праща, лук и стрела и т. д.);
- б) оружие для обороны (шлем, кольчуга, щит, надрукавины, наговицы и т. д.).

Своим чередом, оружие для нападения по своему характеру и боевому эффекту подразделяется на: 1) стрелково-метательное (праща, лук и стрела, ружье и т. д.), 2) рубящее (кинжал, сабля), 3) ударно-колющее (копье), 4) боевые кольца («гаджия», «лесула» и т. д.).

Наиболее подвижным видом хевсурского оборонительного оружия является круглый щит двух разновидностей — ручной (большой) и грудной (маленький). Этот последний представляет уникальный элемент хевсур-

¹ Зиссерман, დასახ. ნაშრ., გვ. 197.

² ვახუშტი, დასახ. ნაშრ., გვ. 14.

ского вооружения, предназначенный для защиты грудной области от внезапного нападения (К. Чолокашвили).

Сохранение сравнительно полного комплекса грузинского вооружения в Хевсурети объясняется пережиточными формами древних социальных отношений в дореволюционном быту хевсур.

Отдельные элементы хевсурского вооружения — щит, шлем, наговицы, грудной щит и т. д. являются древнейшими видами вооружения предков грузинского народа и своими начальными формами восходят к аналогичным видам вооружения народов Древнего Востока.

Л. М. МЕЛИКСЕТ-БЕК

РЕЛЬЕФЫ РУКИ НА ПАМЯТНИКАХ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ ФЕОДАЛЬНОЙ ГРУЗИИ

Роль руки, как первейшего и главнейшего, притом и существенного орудия производства, неоднократно подчеркивалась классиками марксизма.

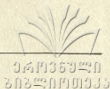
Рука, по Ф. Энгельсу, «является не только органом труда, она также его продукт»¹. При этом «только благодаря труду, благодаря приспособлению все к новым операциям, благодаря передаче по наследству достигнутого таким путем особенного развития мускулов, связок и, за более долгие промежутки времени, также и костей, так же как благодаря все новому применению этих передаваемых по наследству усовершенствований к новым, все более сложным операциям, — только благодаря всему этому, человеческая рука достигла той высокой ступени совершенства, на которой она смогла, как бы силой волшебства, вызвать к жизни картины Рафаэля, статуи Торвальдсена, музыку Паганини»².

«Но рука не была чем-то самодовлеющим», — замечает далее тот же Ф. Энгельс, — «она была только одним из членов целого, необычайно сложного организма. И то, что шло на пользу руке, шло также на пользу всему телу, которому она служила, и шло на пользу в двойном отношении». «Прежде всего, в силу того закона, который Дарвин назвал законом соотношения роста», согласно которому «известные формы отдельных частей органического существа всегда связаны с определенными формами других частей, которые, повидимому, ни в какой связи с первыми не стоят». Но «постепенное усовершенствование человеческой руки и идущие рядом с этим развитие и приспособление ноги к прямой походке, несомненно, оказало, в силу закона соотношения, влияние и на другие части организма». По Ф. Энгельсу, «значительно важнее прямое, подающееся учету воздействие развития руки на остальной организм», поскольку «начинавшееся, вместе с развитием руки и труда, господство над природой расширяло с каждым новым шагом кругозор человека», причем «в предметах природы он постоянно открывал новые, до того неизвестные свойства»³.

¹ Курсив Ф. Энгельса.

² «Роль труда в процессе очеловечения обезьяны».

³ Там же.

Модели, оттиски, рельефы и вообще изображения человеческой руки, преимущественно десницы, встречаются во многих странах мира и, в частности, на Кавказе с самых незапамятных времен, причем самые древние из них это те, которые высечены в пещерах или на скалах, очевидно с мистическим назначением, подчас как эмблема силы, затем власти, в дальнейшем и в роли амулетов и талисманов (табу) и пр.¹

В феодальную эпоху, после внедрения христианства, в Грузии и, особенно в Армении были распространены модели рук из металла (серебра, часто с позолотой), как реликвии, содержащей в себе т. н. «частицы» мощей, или даже десницу того или иного «святого»². Таковы «десницы», хранившиеся в ризницах многих армянских церквей и монастырей, как-то: в Эчмиадзине — апостолов Фомы и Якова Алфея, Якова Низибинского, Григория Парфянского и Аристакуса; в Тбилиси — Якова Низибинского (в Ванском соборе), Стефана первомученика (в девичьем мон. св. Стефана) и мн. др., в том числе хранившиеся в церкви Спаса в Ахалдихе; причем первыми пятью из названных «десниц» орудуют при обряде «мироварения», совершаемого католикосом всех армян в сослужении 12-ти архиереев³.

Это, очевидно, тип благословляющей десницы (см. рис. 11).

Французский путешественник Рубрук, посетивший Грузию и Армению в середине XIII в., между прочим, отмечает, что каждый армянин в самом почетном месте своего дома «хранит деревянную руку, держащую крест, со светочем впереди»⁴.

¹ В. А. Городцев, *Археология*, т. I, М., 1925, стр. 216 — 217; журн. «Краеведение», 1927, № 1, стр. 9—10; А. А. Захаров, *Кавказ, Малая Азия и Эгейский мир*, Труды Секции Археологии, 3, М., 1927, стр. 39, 39—41; Г. Ф. Чурсин, *Амулеты и талисманы у Кавказских народов*, «Сборник мат. для опис. м. и п. Кавказа», вып. 46, Махач-Кала, 1929, стр. 201—202; В. Бардавелидзе и Г. Читая, *Грузинский народный орнамент*, I, Хевсурский орнамент, Тб., 1939, стр. 18—21, на груз. яз.; А. А. Иессен, *Прикубанский очаг металлургии и металлообработки с конца медно-бронзового века*, МАР № 23, М., 1951, стр. 97, ср. рис. 25 на стр. 96; Т. С. Пассек, *Итоги работ Трипольской (Днестровской) экспедиции*, КСИИМК, вып. XLV, 1952, стр. 11; М. И. Максимова, *Надгробие из Херсонеса*, СА, XIX, М., 1954, стр. 321—325; Н. П. Розанова, *Греческие надписи Темрюкского и Ялтинского музеев*, «ВДИ», 1955, № 1, стр. 171—176, и рис. 2 там же (на отд. табл.); Г. А. Ломтатидзе, *Археологические раскопки в Мухета*, Тб., 1955, стр. 114 и табл. XVI; егo же, *Археологические раскопки в Тбилиси зимой 1948 года*, «Материалы по археологии Грузии и Кавказа», т. 1, 1955, стр. 151.

² С. Д. Лисициан, *Очерки этнографии дореволюционной Армении*, «Кавказский этнографический сборник», I, М., 1955, стр. 257.

³ А. Муравьев, *Грузия и Армения*, ч. II, СПб., 1948, стр. 202; Еп. К[арапет Тер-Мкртчян], *Мироосвящение, Эчмиадзин*, 1912, стр. 43, на арм. яз.; ср. А. Алишан, *Айратат*, Венеция, 1890, стр. 183, рис. 71; егo же, *Сисапан*, Венеция, 1893, стр. 44, рис. 5; еба на арм. яз.; М. Бархударян, *Арцах*, Баку, 1895, стр. 175—176, на арм. яз.; ср. также журн. «Эчмиадзин», 1955, № 7, стр. 15; № 8, стр. 24; 1956, № 2, стр. 26—27, на арм. яз.

⁴ Guillaume de Rubrouck, *Voyage*, Paris, 1877, p. 288 («Chaque Arménien a dans l'endroit le plus apparent de sa maison, une main de bois tenant une croix devant laquelle brule une lampe»).

В Грузии особым почитанием пользовалась «десница» Евстафия Эрцацминдского, отчасти и Георгия Каппадокийского.

Царевич Баграт (по вар.: Давид) Багратион, описывая разорение Тбилиси Ага-Магомет-Ханом 11 сентября (по ст. стилю) 1795 г., отмечает, что персы «взяли Тбилиси, разорили все имущество царя и [при этом] исчезла рука святого мученика Евстафия, чудотворная, которая покоилась в ту пору в чертогах царя»¹.

Об этом факте в тех же словах говорит и Иоани Картвелишвили².

Тот же Баграт по другому поводу пишет: «[Персы] взяли город Тбилиси, опустошили святые церкви, разорили народ, полонили и поработили многих, сожгли Тбилиси, а также забрали сокровища царя. Тогда же исчезла святая рука великомученика Евстафия Эрцацминдского, которая доставляла исцеление каждому немощному...»³.

Тот же историк под 1800 годом отмечает: «В лето 1800 появилась чашаца руки святого великомученика Георгия»⁴.

Современница царя Ираклия II, грузинская поэтесса Манана в оде, посвященной Ираклию, пишет: «Он — всесильный царь, украшенный всеми [добродетелями] и, имея покровителем себе святого Евстафия, воюет с джарцами мечом» [см. рис. 2 — 3]⁵.

Весь комплекс терминов, обозначающих «руку» в грузинском, можно свести к двум группам: 1. «хел-и» = греч. χερσῶν др. -лат. hīg, рука, власть, секрет; отсюда «хелоба» ремесло, «хелосани» ремесленник, «хел-т'а'т-ман-и» рукавица, «са-хел-о» должность, «хелис-уп'леба» власть, «хелисупали» власть имущий, «сахелмиц'о» государство, «хелешкрулеба» договор, «хел'дасхма» рукоположение (хиротония, хиротезия); 2. «ман», отсюда «хелат'мани» перчатка, «каламани» лапти (ср. лат. manus mariti муже-властие, mancipium власть (право) над вещами, emancipatio освобождение из-под власти, эмансипация, manumissio освобождение раба и пр.).

Вопросы, связанные с терминами юридического значения, восходящими к понятию руки, подробно разобраны в соответствующих работах грузинских историков: И. А. Джавахишвили⁶ и Н. А. Бердзенишвили⁷.

¹ М. Джанашивили, Материалы по истории Грузии, собранные царевичем Давидом Георгиевичем и его братьями в 1744—1840 гг., Тб., 1906, стр. 44, на груз. яз.; ср. К. Кекелидзе, Новые литературные источники по истории Георгия Лаши, «Труды Тб. Гос. Унив.», XXVI, Тб., 1940, стр. 91, прим., на груз. яз.

² Иоани Картвелишвили, Мемуары, Под ред. А. Иоселиани, Тб., 1952, стр. 73, на груз. яз.

³ Царевич Баграт, Новое повествование, изд. Т. Н. Ломоури, Тб., 1941, стр. 65—66, на груз. яз.

⁴ Царевич Баграт, там же, стр. 73.

⁵ Леван Асатиани, Вольтерянцы в Грузии, Тб., 1939, стр. 117, на груз. яз.

⁶ И. Джавахишвили, История грузинского права, кн. II, вып. I, Тб., 1928, стр. 108—116, на груз. яз.

⁷ Н. Бердзенишвили, Из вопросов грузинской дипломатии («рука» и «написание»), Тезисы доклада на XII сессий Отделения общественных наук АН Груз. ССР, 8 июня 1943 г., Тб., 1953, стр. 4, на груз. яз.; ср. газетные информации: «Заря Востока» 4 июля, 1943, № 142; «Коммунисти», 6 июля, 1943, № 143, на груз. яз.; «Советакан Вростан», 7 июля, 1943, № 62, на арм. яз.

Проблема изучения стел с изображением руки, наделенных юридическим значением, притом как документов, подтверждающих право тех или иных юридических или частных лиц на иммунитет в условиях феодальной Грузии, впервые была выдвинута нами в 1923 г. после обнаружения нами же в осетинском селении Архоти в ущельи реки Алгети, близ Манглиса, декрета царицы Русуданы от начала XIII века, относительно чего нами были сообщены предварительные сведения в докладе на грузинском языке на тему «Археологические изыскания в Алгетском ущельи», прочитанном на открытом заседании Грузинского Общества истории и этнографии (под председательством И. А. Джавахишвили) 10 декабря того же 1923 г. Доклад был повторен затем по-русски на публичном заседании Кавказского Отделения Московского Археологического Общества 21 июня 1924 г.

Одновременно с этим доклад был использован нами для популярной статьи на грузинском языке под заглавием «Манглисский район в историко-археологическом отношении. В руководство для проведения летних экскурсий», в грузинском журнале «Ахали сколисакен» [= К новой школе], Тбилиси, 1924 г., № 2—3, где на стр. 76—77 речь относительно Архотской стелы с декретом царицы Русуданы.

Специальный же доклад на тему «Рука на памятниках материальной культуры феодальной Грузии», представлявший собою предварительную редакцию настоящей работы, прочитан был нами в Ленинграде на открытом заседании Ассоциации Кавказоведов при Институте востоковедения АН СССР 21 июня 1934 г.

Этой же проблемы затем коснулись В. В. Бардавелидзе и Г. С. Читая в работе на грузинском языке «Грузинский народный орнамент. I. Хевсурский орнамент», Тб. 1939 г., стр. 18—20, со ссылкой на вышеуказанную нашу статью.

Наконец, этот же вопрос был затронут в докладе Н. А. Бердзенишвили «Из вопросов грузинской дипломатики («хели» и «дацери-ди»)», на XII научной сессии Отделения общественных наук АН ГрузССР 8 июня 1943 г.

Модели «рук» *ex voto*, металлические (обычно из серебра или железа), с функцией амулетов, в большом количестве хранятся в этногр. отд. Гос. Музея Грузии, куда таковые поступили с различных мест Грузии, особенно из Кахети, в частности из Гомбори (№ 17) или Джимити (№ 14), так и из Ахалцихе (занесенные извне, №№ 19, 20), равно как из других мест Кавказа, как, напр., из Ленкорани (№ 26), и даже вне Кавказа, как, напр., из Ардебиля (№ 23) и вообще Ирана.

Описание некоторых из этих «рук» *ex voto*, равно как ряда некропольных памятников с изображением креста и «руки», от XVI—XVIII вв.,

საქართველოს
მეცნიერებათა
აკადემიის
გამომცემი

содержится в вышеназванной работе В. В. Бардавелидзе
Читая.

Оставляем в стороне вопрос относительно рельефа — «изображения руки халдской работы», обнаруженной якобы археологом-любителем А. Флоренским в мегалитической стоянке близ Манглиси (очевидно, в Гохнари — «Медвежьей балке» или «Лодовани»), как об этом писал Н. Я. Марр в 1922 г. (Археологическая экспедиция 1916 года в Ван. Доклады Н. Я. Марра и И. А. Орбели, Пгр. 1922, стр. 41): «В... развалинах [крепости на берегу Чалдырского озера] должен был находиться рельеф — изображение руки халдской работы, о чем очевидцем Флоренским сделано было сообщение в Кавказский Музей (ныне Музей Грузии. Л. М.-Б.), откуда, однако, директор А. Н. Казнаков дал категорически отрицательный ответ на мой запрос о поступлении в Музей подобного рода сведений. Интерес этого, казалось бы, факта представлялся в том, что будто бы тождественный рельеф обнаружен, по словам все того же очевидца Флоренского, в развалинах опять халдского типа в Манглисе».

*
* *

Материал, которым мы оперируем в предлежащей работе, в основном, сведен к двум разделам, из коих в первом даются описания изображений «руки» (кисти, ладони, локтя и пр.), в виде ли рельефов или горельефов на памятниках монументальной архитектуры (храмах, крепостях, крестьянских жилищах и пр.) феодальной формации, а во втором — таковые же изображения, наличные на отдельных стелах — монолитах той же феодальной формации, в общем, в рамках Грузинской ССР. В конце даются «выводы».

I

ИЗОБРАЖЕНИЯ «РУКИ» (КИСТИ, ЛАДОНИ, ЛОКТЯ И ПР.) В ВИДЕ РЕЛЬЕФОВ ИЛИ ГОРЕЛЬЕФОВ НА ПАМЯТНИКАХ МОНУМЕНТАЛЬНОЙ АРХИТЕКТУРЫ (ХРАМАХ, КРЕПОСТЯХ, КРЕСТЬЯНСКИХ ЖИЛИЩАХ И ПР.) ФЕОДАЛЬНОЙ ГРУЗИИ

Сигнахи

На стене древней крепости (крепостной башни гор. Сигнахи — бывшего уездного города, ныне районного центра в Кахети, в сторону сел. Вакири, что в Алазанской долине) имеется изображение руки (ладони).

Об этом изображении покойный этнограф Кавказа Г. Ф. Чурсин писал: «Оттиски человеческой руки сохранились на цементе одной из крепостных башен г. Сигнаха (внизу по дороге в сел. Машнари); с какою целью сделаны эти оттиски — неизвестно» (см. ниже).

Литература: Г. Ф. Чурсин, Амулеты и талисманы у кавказских народов, «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. 46, Махач-Кала, 1929, стр. 202.

Дирби в ущельи Прони (Картли)

В сел. Дирби, расположенном в ущельи Прони, в 4-х км от Брети, над входом в крепость на штукатурке стены изображена рука (ладонь), очевидно, с назначением амулета.

В литературе не известна.

Располагаем информацией Бретского жителя Ив. Авалишвили (бывшего зав. книжным магазином Груз. О-ва распр. грамотности среди грузин, в Тбилиси) в бытность нашу совместно с Г. Н. Чубинашвили в Брети 17.XI. 1933 г.

Млета

В сел. Земо-Млета (Верхняя Млета), расположенном в Аджанском ущельи, в Мтиулету, на стене местной церкви как снаружи, так и внутри, заметны изображения рук (?).

То же самое наблюдается в сел. Квемо-Млета (Нижняя Млета), по военно-грузинской дороге, на стене крепостной башни поверх штукатурки, внутри.

В литературе не известны.

Располагаем информацией ст. научного сотрудника Музея Груз. искусства, заслуженного деятеля науки И. Ф. Сонгулашвили.

Чохели

В сел. Чохели, по военно-грузинской дороге, недалеко от Квемо-Млета (Нижняя Млета), на алтарной преграде церкви имеется изображение ладони.

В литературе не известно.

Располагаем информацией ст. научного сотрудника Института грузинского искусства АН Груз. ССР Р. О. Шмерлинг.

Давид-Гареджа

В одном из пещерных комплексов т. н. Гареджийского многогорья (Гаресджис мравалмта), к югу от лавры св. Давида Гаресджийского, называемом «Удабно» или «Цамебули», близ восточной границы Груз. ССР с Азербайджанской ССР, в пещере хозяйственного назначения, по стенной штукатурке, где имеется графитти — надпись на армянском языке в две строки от 1274 г. н. э., поверх графитти изображена рука (ладонь) в натуральную величину.

Литература: А. Меликсет-Бек, Армянская эпиграфика и грузинско-армянско-персидско-уйгурская многоязычная надпись из «Мравалмта» в Гареджа, «Известия Института языка, истории и материальной культуры» Груз. Филиал АН СССР (сборник, посвященный 40-летию научной деятельности акад. И. А. Джавахишвили, 1899 — 1939), Тбилиси, 1940, стр. 170 (на груз. яз.).

Дигоми

По дороге из Тбилиси в пригородное село Дигоми, недалеко от восточно-грузинской дороги и т. н. Дигомского поля, находится одинокая древняя церковь во имя св. Георгия, относимая П. Закарая к XI веку и впервые описанная в литературе известным грузинским археологом и историком П. Иоседнани в 1871 г. в следующих выражениях: «Самое село Дигоми замечательно... церковью древнею во имя св. Георгия. Церковь эта с оградой возобновлена недавно царственною Тамарою, внучкою царя Ираклия и скончавшеюся в 1854 году. Стены церкви носят характер обновления разных эпох. Камни, которыми она облицована, вставлены по местам неискусною рукою и носят надписи, не везде разбираемые» (Путевые записки от Тифлиса до Мцхеты, Тифлис, 1871, стр. 22—23).

Особенно интересна южная стена церкви, в которую вставлены камни с различной орнаментацией, среди которых обращают внимание расположенные в один ряд следующие «сюжеты»: 1. Птица (голубь или воробей); 2. Крест; 3. Рука (ладонь) (см. рис. 4); и 4. Птица (не то павлин, не то андюк).

Надписи попадают в разных местах здания; они начертаны древнегрузинским инициальным письмом (асомтаврали), которые фрагментарны и трудно разбираются. Во всех них упоминается св. Георгий.

Литература: П. Закарая, Дигоми, Архитектурные памятники первой четверти XI века, «Вестник Гос. Музея Грузии», т. XVII — В, 1953, стр. 36, рис. 5, стр. 97, рис. 15, на груз. яз.

* * *

В самом селении Дигоми, в доме местного жителя Гилаури, сохранился т. н. «дарбаз-и», сложенный из дерева с тончайшей резьбой, где на главном столбе, называемом «деда-бодзи», т. е. мать-столб, в головной части имеются изображения креста и, поверх его, руки (ладони) в двух кружках (см. рис. 5). «Дарбаз-и» построен в середине XIX века Какула Колотаури.

Литература: Крестьянский дарбаз в Дигоми, обмерил и исполнил архитектор Н. П. Северов, Тифлис, 1922, табл. V; Г. Н. Чубинашвили, Картлийское дарбази, I, Дарбази в Дигоми, Тифлис, 1927, табл. II (на груз. яз.); ср. В. Бардавелидзе и Г. Читая, Грузинский народный орнамент, I, Хевсурский орнамент, Тбилиси, 1939, стр. 18.

Мачхаани (Дигомского ущелья)

В сел. Мачхаани, что выше сел. Дигоми, по Дигомскому ущелью, на восточном фасаде церкви, датируемой Г. Н. Чубинашвили серединой IX века, над окном, на небольшом камне имеется изображение креста в рамке и, под нею, руки (ладони) (см. рис. 6).

Ниже этих изображений, вправо от окна, древнегрузинская надпись инициальным письмом (асомтаврали) в 8 строк, середины IX века, следующего содержания: «Во имя бога, вспомоществованием св. Федора, по

повелению эмира Картли (напеч.: грузинского эмира. Л. М.-Б.) Самуила Китридзе [да возвеличит бог!], построена эта церковь в его правление. Господи, прости ему прегрешения!».

Литература: Г. Н. Чубинашвили, К вопросу о рядовых памятниках грузинской архитектуры VIII—IX вв., «Сообщения АН Груз. ССР», т. XIII, № 7, 1952, стр. 441—448, рис. 1,4 (надпись), 6; то же на груз. яз. грузинской серии, стр. 441—447.

Кроме того, мы располагали информацией и фотографией с прорисью, доставленными нам Р. О. Шмерлинг задолго до публикации названной статьи.

Кошкеби

В сел. Кошкеби близ Земо-Скра (Верхняя Скра) в Картли известна древняя церковь зального типа, во имя богородицы, приблизительно X века, как то устанавливается по надписям на ктиторских барельефах, наличных на восточном фасаде церкви.

На западном фасаде церкви, вправо от окна, на высоте 3-х метров от земли, на отдельном камне высечено изображение руки (локтя до лопатки), современное постройке самой церкви [см. рис. 7].

В литературе не известно.

Располагали информацией и фотографией кандидата искусствоведческих наук П. П. Закарая, обследовавшего этот памятник в 1942 г.

Сакара

В сел. Сакара, Зестафонского района, в Имерети, обращает на себя внимание крестовый купольный храм, называемый «Гулбандиани», по народной этимологии как будто искаженное от «Гумбат'иани», т. е. «Купольная [церковь]», — датируемый X веком (см. Д. М. Мшвениерадзе. Строительное дело в древней Грузии, Тбилиси, 1952, табл. 113, рис. 190, ср. стр. 103, 130).

Здесь, на северном фасаде, над окном, имеется древнегрузинская надпись инициальным письмом (асомтаври), упоминающая некоего Манаса, очевидно строителя-архитектора, и рядом рельеф руки [см. рис. 8].

Располагали информацией доц. А. Г. Кобахидзе и фотоснимком, доставленным нам при содействии доц. Д. С. Кипшидзе—Ив. Беградзе.

Тквири

Сел. Тквири Абашского района, в Мегрелии, славится замечательным памятником — купольным храмом с росписью, описание которого дано Е. С. Такайшвили (Тквирская церковь в Миягрелии и ее древности. «Христ. Восток», т. IV, 1916 г., стр. 284—300).

На южном фасаде церкви, налево от южной двери, на отдельном узком и длинном камне вырезана надпись на древнегрузинском языке иници-

циальным письмом (асомтавруди), в которой упоминается некий Овфрди (см. там же, стр. 286 и табл. XV, рис. 1) и рядом с этой надписью, влево, на большом камне — изображение руки (локтя) [см. рис. 9].

Относительно изображения руки мы располагали информацией и фотографией И. Гильгендорфа.

Мцхета (в Лечхуми)

В сел. Мцхета в Лечхуми, вправо от окна, которое окружено орнаментацией справа, слева и вверх, с изображением креста на квадратном камне, что выше окна, в углу имеется рельеф руки (кисти) и над ним грузинская надпись гражданским шрифтом, гласящая: «Рука — каменотеса Наскиды из Картли» [см. рис. 10].

Литература: E. Takaisvili, Expédition archéologique en Lechkhoun et en Svanethie, Paris, 1937, p. 44.

Мы располагали фотоснимком из коллекции Д. Ермакова.

Бедия

На западном фасаде Бедийского храма — бывшей кафедры Бедийских архиереев (Бедиели) в Абхазии, в северо-западной части, слева от окна, имеется рельеф отрока с вытянутыми руками: правой, втыкающей себе в рот нож, и левой, вытянутой в пространство.

В литературе не известен.

Зафиксирован нами в поездку по Абхазии летом 1950 г.

Луджи

В сел. Луджи, что в Квемо-Сванети (Нижняя Сванети), в северной стене церкви замечается вкладной камень с изображением руки (кисти).

В литературе не известно.

Располагаем информацией Р. О. Шмерлинг.

Цвирми

В сел. Цвирми, что в Земо-Сванети (Верхняя Сванети), против западных дверей церкви Таргнзел, т. е. «[M]ta[va]r[a]ngel[o]z-и» — Архангела, на камне изображение руки (ладони).

В литературе не известно.

Располагаем информацией Р. О. Шмерлинг.

Ларгвиси — Монастэри

Над западными дверьми церкви в сел. Ларгвиси, что в Ксанском ущельи, — называемой также «Монастэри», т. е. Монастырь, подробное описание которого, как памятника XVIII в., дано Е. С. Такайшвили (Археологические экскурсии, разыскания и заметки, вып. V, Тифлис,

1915), по словам последнего, «на камне вырезаны: рука, держащая кирку» (стр. 89). На самом деле мы тут имеем горельеф с горельефным изображением руки (кисти), держащей кирку, и отдельно — угольника. Притом, вопреки утверждению Е. С. Такайшвили (там же), изображение это не «над южной дверью» (там же), а западную [см. рис. 11].

Литература: Е. С. Такайшвили, цит. соч., цит. м.; П. П. Закарая, Архитектурный ансамбль Ларгвиси. «Вестник Гос. Музея Грузии». XIX — В, Тб., 1956, стр. 78 и табл. XII, рис. 3.

Мы располагали photographиями Г. Н. Чубинашвили, посетившего Ларгвиси совместно с нами в 1935 г., и киносьемкой Тбилисской киностудии под руководством ныне покойного художника проф. Д. Н. Кабадзе.

Армази (Мцхета)

В организованной нами еще в студенческие годы (1909) при Армазском монастыре, которым тогда заведывал иеромонах Мириан Бекаури (убитый разбойниками в 1920 г.), «археологической площадке» сосредоточены были археологические объекты как с территории монастыря, так и ближайших его окрестностей и вообще всего Армазского ущелья, что близ Мцхеты, в том числе черепица из выжженной глины с оттиском руки (ладони) в натуральную величину. С разграблением в 1920 г. монастыря исчезли все экспонаты, в том числе и названная черепица.

Литература: Л. М. Меликсет-Бек, Армази. Историко-археологический очерк, «Материалы по истории Грузии и Кавказа», выпуск II (вып. IX), Тифлис, 1938, стр. 96.

«Свэти-Цховели» — Мцхета

На северной стене Мцхетского патриаршего кафедрального собора «Свэти-Цховели», т. е. «Живой столп», между окном и аркатурой, имеется древнегрузинская надпись инициальным шрифтом (асомтаврули) и рядом с нею, влево, горельеф руки, держащей угольник [см. рис. 12]. Надпись гласит: «Рука [эта] — раба [божьего] Арсукис-дзе. Помяните!». Таким образом, выясняется, что горельеф связан с именем строителя храма архитектора Арсукисдзе. Положение это подтверждается и другою надписью, высеченною на восточном фасаде храма, которая гласит: «Возвеличи, боже, католикоса Картли Мелкиседека во Христе. Аминь! Сооружена сия святая церковь тщанием убогого раба их Арсукис-дзе. Упокой, боже, душу его!».

Нет сомнения, что строитель храма, архитектор Арсукис-дзе был современником католикоса Мелкиседека (1013 — 1042), который упоминается также в дефектной надписи Черемского епископского кафедрального храма в Кахети, которая содержит упоминание: «[Католикос Мелкисе[дек]]» (см. Л. Меликсет-Бек. Археологическое путешествие в Гаре-Кахети и Черемское ущелье, «Сахалхо газеты», 13.X. 1920 г. № 950, на груз. яз., ср-

П. Карбелашвили. Иерархия грузинской церкви. Католикосы и архиепископы Грузии (Тбилиси, 1904, стр. 63, на груз. яз.). Кроме того, он же, Мелкиседек, упоминается в надписи церкви сел. Каурма в Джавахети: «Христе, возведи царя Георгия и детей его. Христе, возведи Мелкиседека, католикоса Картли, и продли дни его. Амины!» (И. Ростомов, Ахалкалакский уезд в археологическом отношении. «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. XXV, 1898, стр. 71). В другой же надписи в той же Джавахети, именно на церкви в сел. Хоренна, читаем: «Христе, возведи Мелкиседека, католикоса Картли, в жизни сей и той» (там же, стр. 122).

Не может быть сомнения, что горельеф руки на «Свети-Цховели» относится не к первоначальному основанию храма-базилики в IV в. или к его перестройкам в V и дальнейших веках, а лишь к той основательной реконструкции, которая имела место в первой половине XI века, в патриаршество католикоса Мелкиседека (1013—1042). В связи с этим, было бы не безынтересно послушать ныне покойного археолога-исследователя Л. В. Мухелишвили, высказавшего свои соображения относительно реконструкции «Свети-Цховели» на основании обследованных им эпиграфических памятников.

«1. Все древнейшие надписи храма Свети-Цховели составлены в одно и то же время, именно в 1029 году; возможно, что все они принадлежат одному лицу — католикосу Мелкиседеку и все касаются одного и того же предмета — построения нового храма Свети-Цховели.

«2. Архитектор этого нового храма, одаренный гениальными способностями, грузинский мастер Арсукидзе умер в год завершения строительства в 1029 году.

«3. Постройка храма начата около 1010 года и закончена в 1029 году».

(см. работу Л. Мухелишвили, стр. 142, по библиографии ниже).

Относительно изваяния руки на северной стене Мцхетского собора в народе распространена легенда, передаваемая на разные лады и в различных вариантах, даже в стихотворной форме.

Один из этих вариантов приводит А. И. Натроев (Мцхет и его собор Свети-Цховели, Тифлис, 1901, стр. 179, прим.) в русском переводе.

«Во Мцхете мы имели случай слышать особый вариант легенды об отрезающей мастером руке у своего подмастерья-ученика», где «говорится, что при постройке Мцхетского собора вода употреблялась хекордульская; ни арагвской, ни куринской капли воды он не изводил, что оттуда же (из Хекордула) материал на постройку доставлял. За хорошую постройку храма ему руку отрезали.

«По этому легендарному сказанию, когда мастер отрезал у своего ученика руку, Мцхетский собор был выстроен весь, за исключением купола. Дерзкий ученик был отправлен мастером в Персию и там скрыт. Семь лет разыскивали, но не нашли следа его. Спустя много времени был достроен купол».

Вот эта легенда в стихотворной обработке поэта Сандро Эули-Коридзе в поэме «Загэс»:

საქართველო
ბიბლიოთეკა

ასეთია გადმოცემა,
ხალხი რომ ინახავს,
თურმე ერთს დროს აშენებდნენ
მცხეთაში ორ ტაძარს:

სამთავროს და სვეტიცხოველს,
ერთნაირი გეგმის;
სამთავროსა აშენებდა
ოსტატი ნაქები,

სვეტიცხოველს—კალატოზი,
ოსტატის შეგირდი.
ოსტატი კი კაცი იყო
თურმე გულქვა, ფლიდი.

სვეტიცხოველს ერგო თურმე
ხალხის მოწონება,
სამთავროსა არ აქებდნენ—
იყო დაღონება.

ოსტატს ბრაზი მოერია
(იყო სპარსეთელი),
და მის შეგირდს, კალატოზსა
თურმე მოსჭრა ხელი.

და შეგირდის სისხლმა მორწყო
ტაძრის გაღვანი,
საცა ღმერთსა ლოცულობდა
მეფე ქრისტიანი.

Таково преданье,
Которое хранит народ:
Однажды строили
Во Мцхете два храма:

Самтавро и Свѣти-Цховели
Одинакового плана;
Самтавро строил
Мастер хвалѣный.

Свѣти-Цховели же — каменщик,
Ученик мастера.
Мастер же был человек
Черствый, льстивый.

Свѣти-Цховели досталась
Похвала народа;
Самтавро же не хвалили —
Кругом были опечалены.

Мастер возмутился
(Он был персиянин)
И своему ученику-каменщику
Он отсек руку.

И кровь ученика оросила
Ограду храма,
Где молился богу
Царь-христианин.

Другие варианты легенды примыкают в основном к этим двум (ср. Ф. Жордания, Хроники, ч. I, Тбилиси, 1893, стр. 175; П. Умикашвили, Народная словесность, Тб., 1937, стр. 434; Народная словесность, т. I, Тб., 1937, стр. 9; и др.).

Все они сходны с аналогичными легендами, передаваемыми о соревновании мастера с подмастерьем, как, напр., про Хертвисскую крепость (И. Ростовов, Ахалкалакский уезд, стр. 117; Ал. Фронели, Великая Месхети, Гори, 1914, стр. 162, на груз. яз.; И. Г. Гришашвили, Литературная богема старого Тбилиси, Тб., 1928, стр. 46—47, на груз. яз.) и др.

Литература: Ф. Жордания, Хроники, ч. I, Тбилиси, 1893, стр. 175—176 (на груз. яз.); А. Натроев, Мцхет и его собор Свѣти-Цховели, Тифлис, 1901, стр. 178—179, там же рисунок; С. Какабадзе, Когда построен храм Свѣти-Цховели, «Исторический сборник», кн. I, Тифлис, 1928, стр. 99 (на груз. яз.); Л. Мухелишвили, Древнейшие надписи Мцхетского собора Свѣти-Цховели и их отношение к завещанию католика Меликседека, «Ars georgica», т. I, Тбилиси, 1942, стр. 134—137 (на груз. яз.); Н. Северов и Г. Чубинашвили, Мцхета, В серии «Сокровища зодчества народов СССР», Москва, 1946, стр. 67, рис. 13, а также стр.

16, 18, 20 (из перечисленных авторов Ф. Жордания и А. Натрелиани); имя архитектора читали не как «Арсукис-дзе», а как «Константин», что и дало повод писателю К. Гамсахурдия использовать таковое для своего романа «Десница великого мастера Константина»); Галина Шергова, Надпись на камне, «Огонек», 1950, № 21; Д. М. Мшвениерадзе, Строительное дело в древней Грузии, Тбилиси, 1952, табл. 197, рис. 306.

Мы располагали фотографией Д. Ермакова.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Тхаба-Ерды

«В глубине Ассинского ущелья, вблизи горного селения Хайрах, на Северном Кавказе, стоит заброшенный и постепенно разрушающийся храм, известный под названием «Тхаба-Ерды», т. е. церковь «святого 2-х тысяч».

«Среди древних архитектурных сооружений центрально-горной полосы Северного Кавказа памятник занимает особое место».

Так пишет о Тхаба-Ерды Е. И. Крупнов в специальной статье под заглавием «Грузинский храм «Тхаба-Ерды» на Северном Кавказе» (Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, вып. XV, 1947, стр. 116 и сл.).

В дальнейшем изложении, ссылаясь на соответствующих специалистов — В. Ф. Миллера, Д. З. Бакрадзе, А. Г. Шанидзе, А. Н. Генко и др., Е. И. Крупнов устанавливает, что — это грузинский храм, сооруженный в эпоху царицы Тамары.

На этом храме, на западном фасаде, впервые профессором Дерптского университета и членом-корреспондентом Р. Академии Наук Moritz von Engelhardt'om (Reise in die Krum und den Kaukasus. I, Berlin, 1815), а затем В. Ф. Миллером (Археологические экскурсии. «Материалы по археологии Кавказа», вып. I, Москва, 1888, стр. 8—21) был замечен и обнаружен довольно сложный рельеф с изображением ломанной арки и над нею трех персонажей, а под последнюю: слева — купольного храма крестового плана с древнегрузинской надписью инициальным письмом (асомтаврული), начинающуюся слева от конического перекрытия купола и заканчивающуюся справа от фронтона храма, над которым фронтоном красуется рельеф руки, держащей наугольник. Под изображением храма — вновь трое персонажей (Е. И. Крупнов, стр. 120, рис. 53, 54).

Рельеф этот, судя по описанию Е. И. Крупнова, не сохранился и о нем можно судить лишь по репродукциям М. Engelhardt'a и В. Ф. Миллера (см. рис. 13).

Литература: Названные выше работы М. Engelhardt'a, В. Ф. Миллера и Е. И. Крупнова.

II

ИЗОБРАЖЕНИЯ «РУКИ» (КИСТИ, ЛАДОНИ, ЛОКТЯ И ПР.) В ВИДЕ РЕЛЬЕФОВ
 ИЛИ ГОРЕЛЬЕФОВ НА МОНОЛИТАХ-СТЕЛАХ ФЕОДАЛЬНОЙ ГРУЗИИ

Джгали (Мегрелия)

В церкви этого села, что в Мегрелии, находился бесформенный камень, на котором имеются изображения руки (ладони) разной величины, всего числом до 10-ти, нацарапанных в различном направлении: одни — кверху, другие — книзу.

Этот камень перенесен в Зугдиди — в местный Краеведческий музей б. директором музея, ныне покойным геологом А. Чантурия и включен в число экспонатов музея, где мы и видели его после перенесения из Джгали [см. рис. 14].

В литературе не известна.

Располагаем фотографией, переданной нам А. Чантурия.

Имера

В сел. Имера, что в Верхней Цалке, зарегистрирована четырехугольная стела с изображением руки (кисти), включенной в рамку, и поверх нее маленького креста [см. рис. 15]. Стела без надписи.

В литературе не известна.

Располагали информацией и фотографией И. Гильгендорфа.

Мипасисшит

В сел. Мипасисшит, что в Верхней Цалке, имеется небольшая бесформенная стела, на которой высечена рука (локоть), включенная в части ладони в круг [см. рис. 16], притом очень напоминающая ту, которая налицо на одной из стел на горе Самеба (Троица) в Чхиквте Тетрицкарского района.

В литературе не известна.

Располагали информацией и фотографией И. Гильгендорфа.

Теми-Хараба

В сел. Теми-Хараба, что в Верхней Цалке, имеется небольшая четырехугольная стела с изображением руки (кисти), включенной в рамку, и поверх ее — креста [см. рис. 17].

В литературе не известна.

Располагали информацией и фотографией И. Гильгендорфа.

Хачков

В сел. Хачков, что в верхней Цалке, имеются две небольшие стелы с изображением руки, сопровождаемыми эмблемами власти.

На одной стеле, безформенной, дан рельеф руки (кисти) и под нею эмблемы власти, без всякой надписи [см. рис. 18].

На другой, представляющей собою четырехугольник с зубчатой рамкой, имеются рельефы руки (локтя) и под нею эмблемы власти, а поверху — креста; в промежутке между рукою и крестом и тою же рукою и зубчатой рамкой грузинская надпись гражданским шрифтом (мхедрули), упоминающая некоего «Фому Тавадзе» [см. рис. 19].

В литературе не известны.

Располагали информацией и фотографиями И. Гильгендорфа.

Сарван — Авранлу

В сел. Авранлу, что в Верхней Цалке, хранился перенесенный во 2-ой половине прошлого столетия из сел. Сарвана круглый тонкий камень, по видимому, хозяйственного назначения, с прямоугольною выемкою и с рамкой посредине и четырьмя кружками по четырем углам рамы с изображением между кругами различных реликвий и орудий, как-то: 3 крестов, руки (кисти) ребенка, 3 четвероногих животных (овцы, собаки), птицы (петуха), оружия, инструментов — ножа, молота, наугольника, кирки и пр. [см. рис. 20].

Камень перенесен в Музей Грузии в Тбилиси.

В литературе не известен.

Располагаем рисунком архитектора-художника В. А. Цилосани.

Архоти (Алгетского ущелья)

В осетинском сел. Архоти, что близ Манглиси, вверх по ущелью р. Алгети, во дворе одного крестьянина нами была зафиксирована в 1923 г. четырехугольная стела с горельефным изображением двух крестов и посредине руки (локтя) с древнегрузинскою надписью инициальным письмом (асомтаврული), высеченною как под изображениями крестов и руки, так и по рамке слева, справа и внизу [см. рис. 21].

Стела перенесена в Музей Грузии в Тбилиси, будучи записана под № 58 (303) инвентаря.

Это, безусловно, памятник юридического характера (декрет), как явствует из надписи, впервые опубликованной нами в 1924 г., следующего содержания: «Святой Георгий Кавтийский. Таково повеление мое. Волею бога Русудан. Свободно и не подлежит обложению имене их с приобретениями и всем. Никто да не нарушит узаконенное».

Это редкий декрет начала XIII века, очевидно, данный Кавтийскому св. Георгию в ограждение прав на его паству в Алгетском ущельи, на началах иммунитета (шевалоба).

Литература: Л. Меликсет-Бек, Манглисский район в историко-археологическом отношении, В руководство для проведения летних экскурсий, «К новой школе», 1924, № 2—3, стр. 76—77 (на груз. яз.); Каталог грузинских эпиграфических памятников Государственного Музея Грузии. Составлен и подготовлен к печати А. Бакрадзе и С. Болквадзе, Тбилиси, 1953, стр. 41 (№ 58 [303] и табл. XIII, рис. 1).

Тонети

В своем отчете археологического путешествия по Триалети Е. С. Такайшвили (Археологические экскурсии, разыскания и заметки, вып. IV, Тифлис, 1913, стр. 130), между прочим, упоминает стелу с древнегрузинскою надписью, каковую стелу он перенес из сел. Диди-Тонети (Большое Тонети), в Тбилиси — в Музей Общества распространения грамотности среди грузин, ныне в Музее Грузии (№ 19 [117]). Надпись гласит: «Во имя бога сии кавтийские крестьяне Надирасдзе свободны и не подлежат обложению мирскими повинностями».

К этой надписи Е. С. Такайшвили прилагает такое объяснение: «Этот своеобразный декрет, написанный на камне, должен относиться к жителям нынешнего большого села Кавтис-хеви, Горийского уезда. Из этого села ведет кратчайшая дорога на Манглис и Тонети. Подобного рода акты обыкновенно писались на пергаменте и на бумаге и давались царями. Это редкий пример начертания декрета на камне. Камень был поставлен вертикально. Верхняя часть отломана, и мы не знаем, что из себя она представляла» (там же).

Простое сравнение описания этой стелы и содержания ее надписи с вышеупомянутой — Архотскою, достаточно для того, чтобы сделать заключение, что это — памятники одной и той же категории, притом связанные с кавтийским «св. Георгием», с тою лишь разницею, что одна из них была воздвигнута в Архоти, а другая в Диди-Тонети. Соображение Е. С. Такайшвили, будто Тонетская стела должна «относиться к жителям... Кавтис-хеви», по нашему мнению, ошибочно, поскольку Кавтийский «св. Георгий» — это «святыня», расположенная в верховьях ущелья р. Кавтури, выше Кватахевского монастыря, каковая святыня пользовалась большою популярностью не только во внутренней Картли, но еще более в Триалети, в частности в ущельи р. Алгета, где правом иммунитета пользовались по крайней мере два села, Архоти и Диди-Тонети, находившиеся «под сенью» кавтийского «св. Георгия».

Исходя из вышесказанного, нужно думать, что верхняя часть стелы, которая в бытность Е. С. Такайшвили в Диди-Тонети была отломана, должна была содержать в себе рельефы креста и руки (одного креста и пары рук или одной руки и пары крестов).

Литература: Е. Такайшвили. Археологические экскурсии, т. IV, стр. 130; Каталог эпиграфических памятников Государственного Музея Грузии, Составлен и подготовлен к печати А. Бакрадзе и С. Болквадзе, Тб., 1953, стр. 21 (19 [117]; табл. XV, № 3).

Чхиквта

Сел. Чхиквта Тетрицкаройского (Агбулахского или Белоключинского) района в Квемо-Картли (Нижняя Картли) является в некотором роде средоточием стел с изображением руки (рук), притом в различной вариации, некоторые зафиксированы нами еще в 1923 году.

1. Одна из них, которая валялась в ограде церкви, что на склоне горы Самеба, у дороги, впоследствии перенесенная в Музей Грузии, содержит в себе изображения: 1. символа власти; 2. креста, включенного в круг; и 3. руки (кисти) [см. рис. 22]; изображения, не снабженные сопроводительной надписью, датируются нами временем царствования Тамары (1184—1213) и ее второго мужа — Давида Сослана (1200—1208), точнее 1200—1208 гг., к каковому времени относятся монеты соответствующей чеканки (ср. Т. Н. Ломоури. Клад монет царицы Тамары. «Труды Тбилисского Гос. Университета», т. 1, 1936, стр. 282, прим. 4, на груз. яз. Тут же упоминание данной стелы согласно нашей информации; Д. Капанадзе. Грузинская нумизматика. Тбилиси, 1950, табл. V, №№ 64, 65, на груз. яз.; его же. Грузинская нумизматика, Москва, 1955, табл. V, №№ 64, 65 [см. рис. 23].

2 и 3. Две стелы, наполовину врытые в землю под вековым деревом, что рядом с мегалитической стоянкою, на горе Самеба пир церкви св. Георгия (ср. А. Меликсет-Бек. Мегалитическая культура в Грузии, Тбилиси 1938, стр. 52, на груз. яз.), обращают на себя внимание своими рельефами: меньшая, слева, с изображением одной лишь руки (кисти), и большая, справа, с изображением руки (локтя) и креста, в сопровождении дефектной древнегрузинской надписи инициальными буквами (асомтаврული) в 13—14 строк [см. рис. 24, 25, 26].

4. Надмогильный камень на той же горе Самеба, в ограде церкви св. Георгия, с изображением креста и, по обе стороны последнего, рельефов пары рук (кисти) с грузинскою надписью гражданским шрифтом (мхедрули), гласящею: «1866 мая 1. В могиле сей почивая я, Лука Чавчавадзе. Велите прощения» [см. рис. 27].

Аналогичные надмогильные камни с изображением креста и руки (или рук) несколько раннего времени, примерно XVI—XVII вв., зафиксированы на кладбищах Цалки В. Бардавелидзе и Г. Читая (см. Грузинский народный орнамент. I. Хевсурский орнамент. Тбилиси, 1939, стр. 20, на груз. яз.).

Гуниа-кала

В сел. Гуниа-кала, что на Верхней Цалке, на кладбище установлена была большая стела, довольно изящно обработанная, ныне перенесенная в Музей Грузии в Тбилиси (№ 26 [1133]).

В центре стелы — изображение руки (кисти), опирающейся на эмблему власти, которые включены в закругленную сверху рамку. Вне этой рамки, по обе стороны, древнегрузинская надпись инициальным письмом (асомтаврული), которая включена в закругленную сверху вторую рамку [см. рис. 28].

Надпись гласит: «Именем бога, повелением богу равных Тамары и Георгия; Чкондидели, Захарию, Шалвы, Осетина-отрока, иждивением Ивана Джулабы, рукою Ина сына Санобы, установлен сей декрет богу-равного царя царей Георгия».

Относительно датировки этой надписи покойным А. В. Мусхелишвили высказаны следующие соображения: «В вывезенной из Грузии в 1933 г. Г. Читая и ныне хранящейся в Музее Грузии лапидарной надписи с изображением руки и эмблемы Тамары упомянуты подряд пять везиров. Имя главы книжников — Чкондидели не упомянуто. Это должен быть хорошо известный из истории царицы Тамары Антоний Глониставидзе, который, подобно Чнабери, не упоминается после 1195 года, однако на вид он тогда выглядел еще молодым. Захарий — амирспасалар, Мхаргрдзели; Шалва — мандатуртухуцеси, Торец-Ахалцихец; Отрок осетин (Овсикма) — доселе неизвестный глава финансовой части (мечурч'летухуцеси); Иванэ — мсахуртухуцеси, Мхаргрдзели, брат Захарии. Однако Шалва недолго должен был быть мандатуртухуцесом, ибо, по сведениям историка-современника Лаши-Георгия, должность мандатуртухуцеси затем занимал Захарий Мхаргрдзели. Все это хорошо датирует, между прочим, цалкинскую надпись. Она должна быть составлена около 1207 года, после смерти Давида Сослана, ибо в противном случае, он был бы упомянут в надписи. В эти годы (1206—1208), повидимому, Шалва занимал должность мандатуртухуцеси» (А. Мусхелишвили. Опыт выяснения генеалогии Торели. «Вестник Музея Грузии», X—V, 1940, стр. 36—37, на груз. яз.).

Нет сомнения, что надпись на стеле и изображения руки и эмблемы власти на ней вырезаны рукою Ина сына Саноба (Санобасдзе) в царствование Тамары и Георгия Лаши, по повелению последнего.

Литература: Цалкинские древности, Стенной (отрывной) календарь на 1938 г. 5 июля, на груз. яз.; В. Бардавелидзе и Г. Читая, Грузинский народный орнамент, I. Хевсурский орнамент, Тб., 1939, стр. 19—20, там же на стр. 19, прим. I, чтение надписи и на стр. 20 фотоснимок, на груз. яз.; А. Мусхелишвили. Опыт установления генеалогии Торских владетелей (Торели) в связи с надписями XII в. из Хамамлу, «Вестник Музея Грузии», X—V, 1940, стр. 36—37, на груз. яз.; Н. Бердзенишвили, Из вопросов грузинской дипломатики («хели» и «дацерили»), План работ XII научной сессии Отделения общественных наук АН Груз. ССР в июне 1943 г., Тб., 1943, стр. 4 (на груз. яз.); А. К. Бакрадзе, Надпись XIII в. из Гунна-Кала, «Вестник Гос. Музея Грузии», т. XVII—V. Тб., 1953, стр. 221, рис. 1, стр. 225 (надпись датируется 1207—1212 гг.); Каталог грузинских эпиграфических памятников Государственного Музея Грузии, Составлен и подготовлен к печати А. Бакрадзе и С. Болквадзе, Тб., 1953, стр. 25—26 (№ 26 [173] и табл. XII, №№ 1, 2), на груз. яз.

Выводы

1.

Изображения руки на памятниках материальной культуры исторической Грузии налицо преимущественно в рамках феодальной формации, особенно за зрелое и позднее средневековье.

Эти изображения могут быть расположены в хронологической последовательности, примерно, так:

IX в. — Мачхаани Дигомского ущелья.

X в. — Кошкеби.

X в. — Сакара.

X—XI вв. — Дигоми, церковь св. Георгия.

XI в. (1010—1029 гг.) — Свѣти-Цховели в Мцхета.

XI в. (начало) — Бедиа.

XII—XIII вв. — Имера, Мипасисшит, Теми-Хараба, Чхиквта, Тонети, Тхаба-Ерды.

XIII в. (1200—1208 гг.) — Чхиквта, Хачков, Гуниа-Кала (Цалка).

XIII в. (1223—1247 гг.) — Архоти Алагетского ущелья.

XIII в. (ок. 1274 г.) — Давид-Гареджа.

XVI в. — Мцхета Лечхумская.

XVI—XVIII вв. — Надмогильные камни в Эдди-Килиса, Дели-Хареба.

XVII в. — Армази.

XVIII в. — Ларгвиси — Монастѣри.

XIX в. — Дигомский дарбази.

XIX в. (1866 г.) — Надмогильный камень в Чхиквта.

? — Земо-Млета, Квемо-Млета, Чохели, Дирби, Тквири, Мцхета Лечхумская, Луджи, Цвирми, Джгали, Сарван — Авранлу.

2.

По своему географическому распространению изображения руки преимущественно зафиксированы в Картли (Восточной Грузии), притом особенно в Квемо-Картли (Нижней Картли).

В Шида-Картли (Внутренней Картли) — Дигоми, Мачхаани дигомского ущелья, Армази близ Мцхсты, «Свѣти-Цховели» — Мцхета, Кошкеби, Дирби.

В Кахети — Давид-Гареджа, Сигнахи.

В Квемо-Картли (Нижней Картли) — Чхиквта (4), Тонети, Архоти в Алагетском ущельи, Имера, Мипасисшит, Теми-Хараба, Дели-Хараба, Эдди-Килиса, Гуниа-Кала, Хачков (2), Сарван — Авранлу.

В Мтиулети — Земо-Млета, Квемо-Млета, Чохели.

В Ю. Осетии — Ларгвиси — Монастѣри,

В Имерети — Сакара.

В Лечхуми — Мцхета.

В Мегрелии — Джгали, Тквири.

В Квемо-Сванети — Луджи.

В Земо-Сванети — Цвирми.

В Абхазии — Бедиа.

На С. Кавказе — Тхаба-Ерды

საქართველოს
მეცნიერებათა

3.

Будучи представлены в основном на памятниках монументальной архитектуры (храмах, крепостях, крестьянских дарбази и пр.), с одной стороны, и на монолитах-стелах, с другой, изображения руки феодальной Грузии предостят в различных формах, каковы:

1. **Ладонь** (Джгали, Армази, Дигоми, Дирби, Сигнахи, Давид-Гареджа, Земо-Млета, Квели-Млета, Чохели, Сакара).
2. **Кисть** (Джгали, Дигомский св. Георгий, Дигомский дарбази, Мачхаани, Имера, Теми-Хараба, Хачков, Сарван — Авранлу, Ларгвиси — Монастэри, Мцхета Лечхумская, Авранлу, Чхиквта (2), Луджи, Сакара, Цвирми).
3. **Локоть** (Кошкеби, Тквири, Хачков, Мипасисшит, Архоти, Гуниа-Кала, Чхиквта (2), «Свэти-Цховели» — Мцхета, Бедия, [Тхаба-Ерды]).

4.

Изображения руки в памятниках материальной культуры феодальной Грузии даны 1) **одинок**о, или же 2) в комплексе с другими эмблемами.

1. **Одиноко** рука представлена в большинстве памятников (Армази, Сигнахи, Дирби, Земо-Млета, Квемо-Млета, Чохели, Давид-Гареджа, Кошкеби, Мцхета Лечхумская, Сакара Тквири, Луджи, Цвирми, Чхиквта, Имера, Мипасисшит).
2. **Руки** комплексно имеем в одном лишь памятнике (Джгали).
3. **Рука и крест** || **крест и рука** — в ряде памятников (Эдикилиса, Дели-Хараба, Мачхаани, Теми-Хараба, Чхиквта).
4. **Руки и крест** — в одном лишь памятнике (Чхиквта).
5. **Рука и кресты** || **кресты и рука** в ряде памятников (Сакара, Архоти).
6. **Рука и эмблема власти** в ряде памятников (Хачков, Чхиквта, Гуниа-кала).
7. **Крест, рука и эмблема власти** || **эмблема власти, крест и рука** — по одному (Хачков дважды, Чхиквта).
8. **Рука и наугольник** («Свэти-Цховели», [Тхаба-Ерды]).
9. **Рука, кирка и наугольник** в одном лишь памятнике (Ларгвиси — Монастэри).
10. **Рука и комплекс прочих инструментов** в одном лишь памятнике (Сарван — Авранлу).

Из них некоторые горельефы (в особенности: Хачков, Архоти, Ларгвиси, Мцхета Лечхумская, Гуниа-Кала, «Свэти-Цховели», [Тхаба-Ерды]), большинство же рельефы.

5.

Изображение **руки** в форме ли ладони, кисти или локтя, в памятниках материальной культуры феодальной Грузии, как мы видели, подчас сопровождается изображением креста, эмблемы власти, наугольника, кирки и пр., в зависимости от функции самого памятника, притом **эмблема власти** налицо

Рис. 1. Тип благословляющей десницы—реликвии

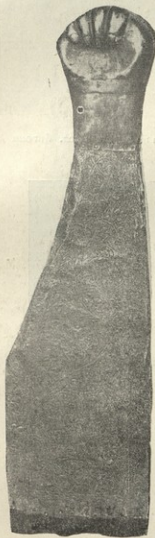

Рис. 2. Тип сжатой в кулак десницы

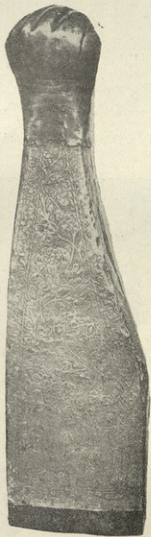

Рис. 3. То же

Рис. 4. Сюжеты на ю. стене церкви св. Георгия по дороге в сел. Дигони

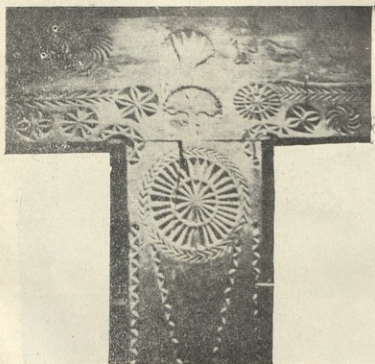

Рис. 5. Декорировка головной части «главного столба» в крестьянском «дарбазе» сел. Дигони

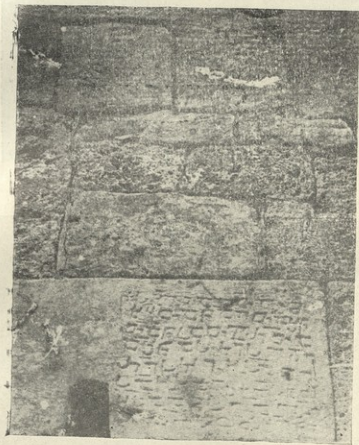

Рис. 6. Декоративная стена церкви Мачкани в Дигомском ущелье

Рис. 7. Рельеф руки в Кошкеби

Рис. 8. Рельеф руки в Сакара — „Гулбандян“

Рис. 9. Рельеф руки в Тквири

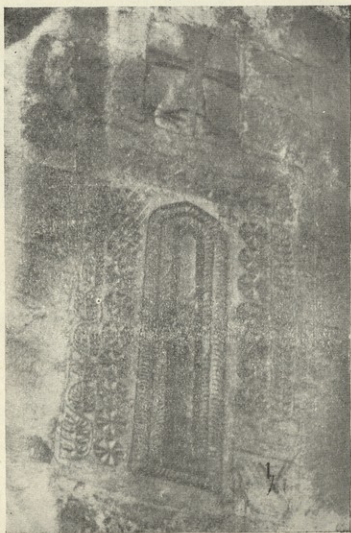

Рис. 10. Декоративное окно с рельефами рук в Мухета Лечхумской

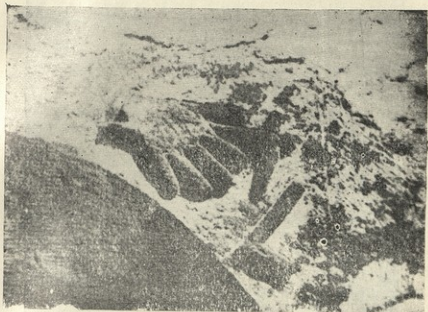

Рис. 11. Горельеф комплекса руки, молота и наугольника над в. дверьми перкви
Ларгвиси—Монастери

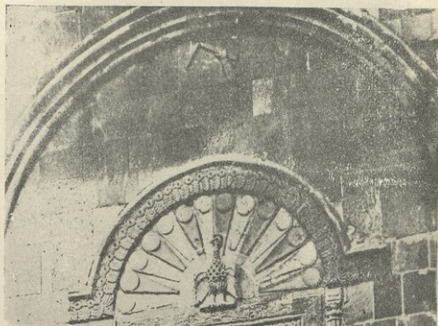

Рис. 12. Горельеф руки с наугольником на с. стене „Свети-Цховели“—Михета

Рис. 13. Горельеф на западном фасаде церкви Тхаба-Ерды на С. Кавказе

Рис. 14. «Комплекс» нацарапанных рук на камне, из сел. Джгали

Рис. 15. Стела с изображением руки в Имера

Рис. 16. Стела с изображением руки в Мипасисхит

Рис. 17. Стела с изображением руки в Теми-Хараба

Рис. 18. Стела с изображением руки в сел. Хачков (первый экземпляр)

Рис. 19. Стела с изображением руки в сел. Хачков (второй экземпляр)

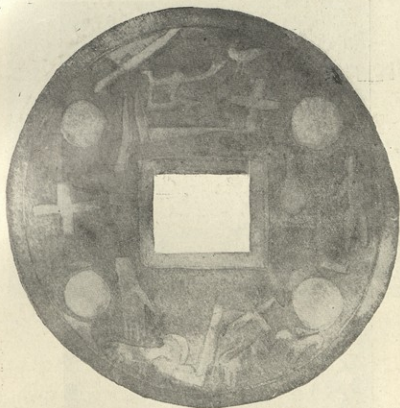

Рис. 20. Круглый камень с изображением орудий производства, в том числе
руки, из Сарван—Авраилу

Рис. 21. Декрет-стела п. Русуданы с изображением руки и двух крестов, из сел. Архоти Алагетского уезда

Рис. 22. Стела с изображением эмблемы власти, креста и руки, из Чхиквта

Рис. 23. Монета чеканки
ц. Тамары и Давида Со-
слана (1200—1208 гг.)

Fig. 24. Стелы с изображением руки на горе Самеба в Чхиквта

Рис. 25. Стела (левал) с изображением руки на горе Самеба в Чхиквта

Рис. 26. Стела (правая) с изображением руки на горе Самеба в Чхиквта

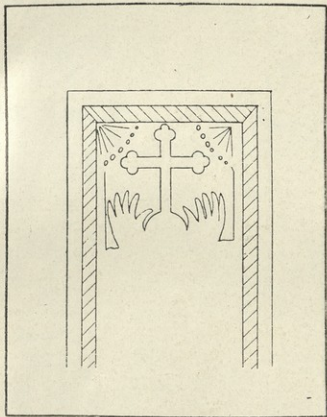

Рис. 27. Надгробие с изображением рук и креста, на горе Самеба в Чхиквта

Гис. 28. Стела с изображением руки и эмблемы власти из Гунна-кала

Рис. 29. Каменный крест с изображением эмблемы власти
близ сел. Родионова у Параванского озера

Рис. 30. Сакара—„Гулбандиани“

в памятниках юридического значения, собственно декретах, подтверждающих право того или иного частного или юридического лица (в последнем случае — и культовых мест) на иммунитет — по-грузински «шеувалоба»; наугольник и кирка сопровождают изображение руки в памятниках монументальной архитектуры, как эмблемы строителя; крест же это необходимая принадлежность большинства памятников, поскольку они ограничены рамками феодальной формации с ее идеологией (христианской).

При этом, конечно, прав Н. А. Бердзенишвили, полагающий, что «рука», как материальный или «письменный» знак имущественных прав, является наследием префеодальной Грузии.

То же можно сказать, пожалуй, и относительно креста, существование которого прослеживается задолго до торжества христианства в мире языческом (см. литературу: Е[пископ] К[ирион]. Крест в мире языческом и христианском, Харьков, 1912; Л. Меликсет-Бек. Мегалитическая культура в Грузии. Материалы для истории архаического монументального искусства. Тб., 1938, стр. 110—113; В. Топурия. Каменные кресты в Грузии. «Материалы для истории Грузии и Кавказа», вып. 4(20), Тб., 1942, стр. 29, на груз. яз.; С. Н. Джанашия. Грузия по пути ранней феодализации. Тб., 1937, стр. 96; Его же. Труды, т. I, Тб., 1949, стр. 235, на груз. яз.).

Эмблема власти, как теперь выяснено, это специальный знак, употреблявшийся на монетах Тамары и ее супруга Давида Сослана (1200—1208).

Литература: М. Баратаев, Нумизматические факты Грузинского царства, СПб, 1844, разд. III, стр. 37—40, 154, табл. III; V. Langlois, Essai de classification des suites monétaires de la Géorgie, Paris, 1860, p. 65; Е. А. Пахомов, Монеты Грузии, ч. I (Домонгольский период), СПб, 1910, стр. 101—104, табл. VIII, рис. 132—135; Т. Н. Ломоури, Клад монет царицы Тамары. «Труды Тбилисского Университета», т. I, Тб., 1936, стр. 282—284 и 2 рис., там же, прим. 4, стр. 282 (на груз. яз.); ее же, Монеты в эпоху Шота Руставели, Сборник «Материальная культура в эпоху Шота Руставели», Тб., 1938, стр. 289, рис. 10, 11 (на груз. яз.); А. Быков, Грузинские монеты XII—XIII вв., Сборник «Памятники эпохи Руставели», Л., 1938, стр. 84—85; J. Karst, Précis de numismatique Géorgienne, avec 12 Planches et un Appendice sur la métrologie des Géorgiens, Paris, 1938, p. 24; Л. Меликсет-Бек, ц. с., стр. 18, прим. 2, 110, стр. 110—111 и табл. VI (на груз. яз.); Его же, Мегалитическая культура в Грузии и ее пережитки в эпоху Руставели, «Труды Тбилисского Гос. Учительского института имени А. С. Пушкина», III, Тб., 1943, стр. 161; Его же, Вишапы и вишапоиды Грузии, «Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР», XV, М.-Л., 1947, стр. 37 и рис. 15; П. Ингороква, Памятники грузинской письменности античной эпохи, «Известия Института языка, истории и истории материальной культуры АН Груз. ССР», X, 1941, стр. 420; Д. Капанадзе, Грузинская нумизматика, Тб., 1950, стр. 49—

50 и табл. V, №№ 64, 65 (на груз. яз.); Его же. Грузинская архитектура, Москва, 1955, табл. V, №№ 64, 65, ср. монограмму в ВДИ, 1949, № 4, стр. 94—96 [ср. рис. № 29].

Наугольник, кирка и вообще инструменты являются эмблемами строителя — архитектора или строителей — архитекторов, мастеров, подмастерьев и пр. Хотя, параллельно с этими эмблемами, притом в более древнюю эпоху и значительно чаще, как в Грузии, так и в Армении, встречаются особые знаки, подчас и отдельные буквы, как инициалы соответствующих лиц, принимавших участие в постройке тех или иных зданий (в Грузии — малый и большой Джвари, Атени, Цроми, Касури, Квешы, Самшвильде, Згудэри, Бедия, Бетания и др.). Ср. литературу по этому вопросу: Georg Tschubinashvili, *Georgische Baukunst*. II. Band. Die Kirche in zromi und ihr Mosaik, Tiflis, 1934, S. G; А. М. Меликсет-Бек, Армянские надписи VII века в Грузии, «Известия АН Арм. ССР», 1945, № 5, стр. 3—6 (на арм. яз. с русск. резюме); Его же, Рецензия в сб. «Советская археология», т. XXV, М., 1956, стр. 354.

Представители животного мира, в частности орнитофауны, на камнях с изображением руки обычно не встречаются. Однако, в одном случае мы имеем комплекс отдельных камней с изображением креста и руки (кисти) порознь, включенных в кладку здания между двумя другими камнями, из коих на одном изображен голубь или воробей, а на другом — павлин или индейка, которые, во всяком случае, связаны с традициями христианской символики (ср. А. С. Уваров, Христианская символика, часть 1. Символика древне-христианского периода. М., 1908, стр. 147—156).

Л. Б. ПАНЕК (Ленинград)

ЖИЛИЩЕ ЛЕЗГИН

Лезгины — одна из более многочисленных народностей Дагестана. Язык их подразделяется на три диалекта — кюринский, ахтынский и кубинский. Они составляют население пяти районов южного Дагестана (Касумкентского, Магарамкентского, Ахтынского, Докузпаринского, Курахского) и Кусарского района северной части АзССР.

Природные условия территории, занятой лезгинами, весьма разнообразны. Она занимает: 1) высокогорную зону, в которой находятся пастбища части Ахтынского и Докузпаринского районов; 2) внутренне-горную зону (Ахтынский, Докузпаринский и Курахский районы), характерную своими крутыми высокими хребтами, сухим, умеренно-прохладным климатом и почти полным отсутствием леса; 3) предгорную зону, в которой расположена часть Касумкентского и Магарамкентского районов, представляющую собой широкие долины рек Самура и Гюльчери-чая с сильно размытыми невысокими хребтами и обширными котловинами и 4) равнинную зону, к которой относится большая часть Касумкентского и Магарамкентского районов¹.

В Магарамкентском и отчасти Касумкентском районах основным занятием является земледелие, в Курахском же, Ахтынском и Докузпаринском — овцеводство, в связи с чем часть населения проводит лето на горных пастбищах («яйлагах»), а зимою перегоняет скот на зимние пастбища («кутаны»). Этим обстоятельством объясняется, что, помимо основного жилища в селении, имеются также особого вида постройки для жилья на яйлагах и кутанах.

Лезгины различают несколько типов поселений. Общим для всех лезгин, независимо от их занятия, является основное селение «хюр».

Разрастаясь некоторые селения дали отселки на местах своих зимних стойбищ, которые называются ятаг или казмаляр (азерб.). Так образовалось, наряду с Мугерганом на месте его казмаляра селение основного типа Мугерган казмаляр, наряду с сел. Мака-Мака казмаляр. Несколько выходцев из сел. Ахты, Лыга Пир-кент и др. образовали в Хачмазском районе АзССР, на месте зимней пастьбы своего скота, сел. Лезгийрин казмаляр.

¹ В данной статье говорится лишь о жилище лезгин горных районов.

Возникали селения и на местах летних пастбищ. Так, селения Хюля, Гра, Усур, Кучаг, Калук возникли на месте ахтынского ^{Ужесу} ^{Яйлагы} ^{Яйлагы}. Яйлагы эти принадлежали отдельным ахтынским тохумам (родам) и часть представителей этих родов, за недостатком места в самом сел. Ахты, образовала на родовых яйлагах новые отселки.

Селению Калук положили начало выходцы верхнего квартала Гюнейской стороны сел. Ахты из тохума Макатар. И до сих пор все калукцы принадлежат к одному роду Макатар. Сел. Гра основали также жители верхнего квартала сел. Ахты из тохума Гамзаевых. Из того же квартала Айдунбековы основали с. Усур.

К постоянным видам поселений относится еще «оба». «Оба» образовывались на новом месте, на ханской земле. Жители «оба» были выходцами из разных селений, бедняками, не имеющими своего рабочего скота и земли и нанимающимися батраками к хану. Этот вид поселений распространен только на плоскости в б. Кубинском и Кюринском ханствах, например, Хан-оба, Тагар-оба, Куфан-оба и т. д.

На кутанах и яйлагах также имеются небольшие поселения, в которых живет лишь часть семьи в течение нескольких летних или зимних месяцев.

Характер селения находится в тесной связи с рельефом местности. В горах (Ахтынский, Докузпаринский и Курахский районы) встречаются селения, расположенные на таких местах, что подступ к ним крайне труден. Селения эти представляют собою как бы естественные крепости. Вопросы обороноспособности в те беспокойные времена, когда, помимо вторжений внешних врагов, нападал род на род и селение на селение, уделялось большое внимание.

Если естественные условия не всегда способствовали обороноспособности селения, то прибегали к искусственным сооружениям. Так, вокруг некоторых селений, напр., Луткун сооружали стены, неясные следы которых сохранились до наших дней. Селение Гельхен состояло из одной узкой улицы, по обеим сторонам которой дома плотно примыкали один к другому, фасады с окнами выходили на улицу, а задние стены домов, обращенные наружу, были сплошными и окон не имели. По словам стариков оба конца улицы имели запирающиеся ворота. Такой вид селения, тоже представлял собой хорошую защиту в случае нападения врага.

Для защиты от врагов строили башни-крепости, которые уже почти повсюду разрушены. В сел. Ахты сохранился лишь фундамент такой башни на самой высокой точке северной части селения. Там же сохранилась часть башни с куфической надписью, превращенная теперь в жилой дом. В селении Шимихюр Курахского района на возвышенном месте стояла боевая башня, от которой в настоящее время сохранился лишь один угол.

Многие мелкие селения не в силах были противостоять более сильному врагу и искали защиты у крупных селений. Предания рассказывают об объединении с целью защиты нескольких селений в одно. Так, по преданию сел. Курах возникло из семи мелких селений, следы которых до-

сих пор сохранились в недалеком расстоянии от Кураха. Вызвано это объединение нападением Надир-Шаха.

Жилища в горных селениях расположены скучено, улицы между ними узкие, запутанные (рис. 1). В случае нападения врага их легко было зааррикировать.

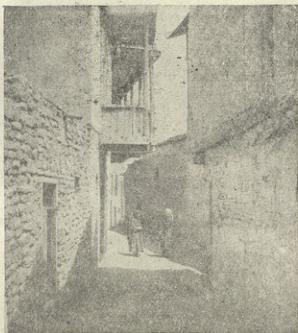

Рис. 1. Улица в сел. Ахты

Дома родственников были соединены между собой внутренними ходами. Это помогало им объединяться во время нападений.

Планировка равнинных селений совершенно иная. Улицы здесь широкие, прямые, дома окружены садами, расположены на расстоянии друг от друга (рис. 2).

Лезгинские селения невелики, в среднем они состоят из 80 дворов с количеством жителей около 300 чел.

Вследствие ряда благоприятных условий некоторые селения заняли центральное положение в экономической и социальной жизни лезгин. Торговым центром в б. Кюринском округе сделался Касум-кент, в б. Самурском округе таким центром было селение Ахты. Географическое положение этих селений благоприятствовало для развития обмена между скотоводами и земледельцами, что вызвало в свою очередь возникновение здесь рынков. Количество жителей в Ахты по данным 1882 г. доходило до 5798 чел.

При отсутствии государственности, а до присоединения Дагестана к России таковой у лезгин не было, родовая связь являлась весьма действенной силой, защиту можно было найти только у родственников. Несмотря на то, что процесс разложения рода прошел длительный путь раз-

вития, несмотря на то, что значение рода в сельском обществе второстепенным, несмотря на то, что лезгины вошли в состав государственного аппарата, частично феодального под властью кюринских ханов и, наконец, российского, родовая связь продолжала иметь значение.

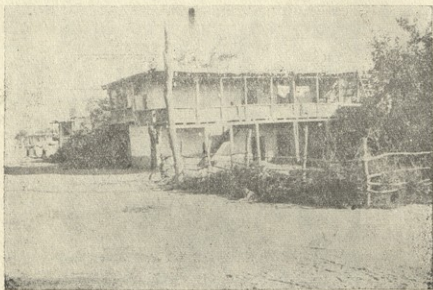

Рис. 2. Улица в сел. Магарамкент

Селения состоят обычно из нескольких кварталов «мягъле». Количество этих кварталов от трех до семи. В редких, повидимому, более архаичных случаях, все жители квартала принадлежат к одному роду. Интересно, что в сел. Гельхен нет специального термина для квартала (мягъле) и последний обозначается тем же термином, что и род, т. е. тухум. В этом селении каждый род составляет особый квартал.

Селений, в которых квартал населен одним родом, сохранилось очень мало, в большинстве случаев он состоит из нескольких тохумов. Каждый тохум в пределах своего квартала жил компактной группой; следы такого расселения можно наблюдать даже в наши дни¹. Кроме того, в родственной группе различают и в настоящее время родственников более отдаленных и более близких (детей, братьев отца). Последние носят название «мирас» и селились обязательно друг возле друга.

Примером такого обычая может служить дом Кухмазовых (рис. 3а, б, в, г, д). Так как по соседству от него не имелось свободной земли, да и, вообще, в Ахты очень трудно было получить участок для застройки, то отпочковывающиеся в этом мирасе семьи надстраивали свои новые дома поверх основного старого дома. Вход с улицы в жилое помещение нижнего дома проходит по общей внутренней лестнице из вышестоящего дома.

¹ В с. Курах в квартале различают основные тухумы от «позднее прилепившихся».

Рис. 3а. Дом Кухмазовых в сел. Акты

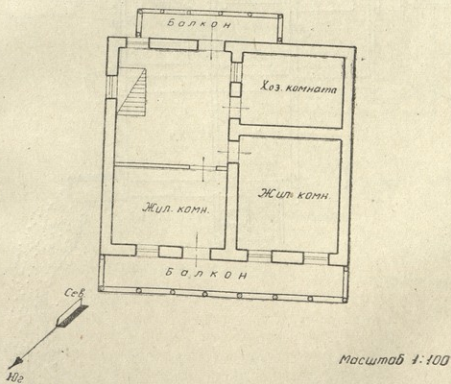

Рис. 3б. План верхнего дома Кухмазовых

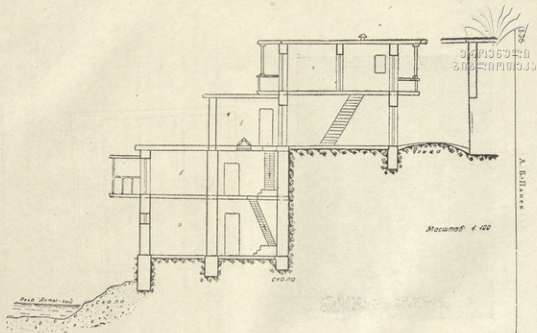
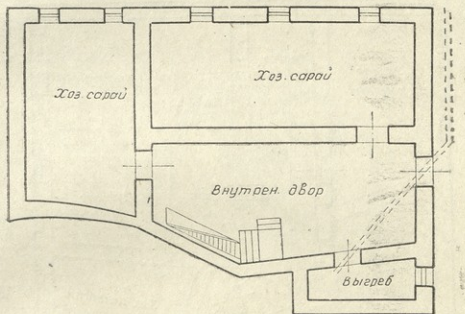

Рис. 3а. Разрез А-Б дома Кулжазовых (а и б) и домов отпочковавшихся семей (в и г)

Масштаб 1:100

Рис. 3 г. План I этажа дома Кухмазовых

Рис. 4 показывает висячий дом в сел. Курахе, перекинутый над улицей, опять таки из-за стремления жить в непосредственном соседстве со своими близкими родственниками.

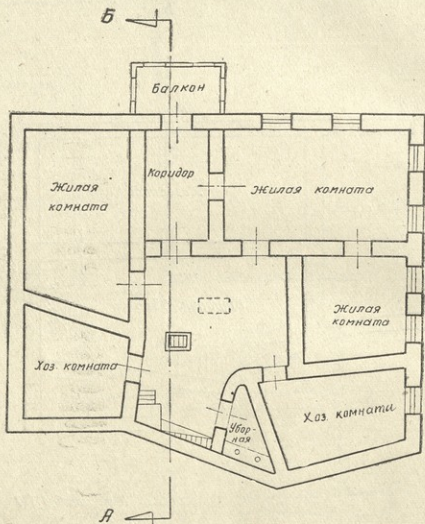

Рис. 3 д. План 2-го этажа дома Кухмазовых

Каждый род в пределах квартала имел свою особую площадь — «ким», на которой собирались только представители этого рода и обсуждали только свои внутренние дела (о продаже земли сородичам, о завещании, поминках и проч.); дела же, касающиеся всего квартала, обсуждались на общем квартальном киме около квартальной мечети.

В Верхнем квартале сел. Ахты, например, было 4 кима: 1) Ким Казиевых, 2) Ким Гамзаевых, 3) общий ким Агаевых и Тапшаровых, 4) общий ким Макатовых, Казиевых и Эмирджановых. Квартальных кимов было в Ахты 13, по количеству квартальных мечетей.

Хотя селение при господстве уже общинной формы представляло бою единое целое, объединяющее и даже игнорирующее отдельные, как самостоятельные единицы, тем не менее некоторые хозяйственные вопросы могли решаться независимо жителями квартала, поскольку они имели свои общие пастбища, общих пастухов, общую квартальную мечеть и т. п.

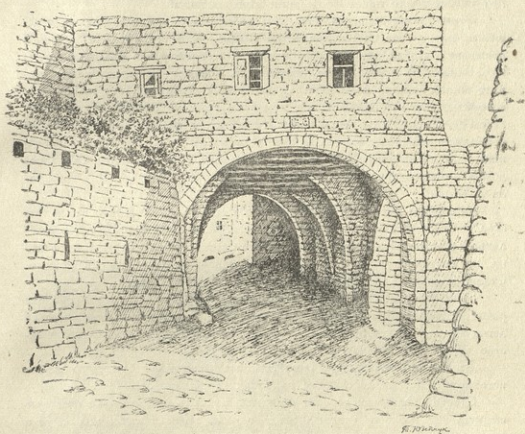

Рис. 4. Висячий дом в сел. Курахе

Для собрания всего сельского общества служил ким около Джума-мечети. Вообще, кимы были местом, где мужчины проводили большую часть своего времени. Это был своего рода мужской клуб, здесь они делали различные мелкие работы — точили ножи, вили веревки и играли в шашки.

Таким образом, мы можем проследить в лезгинском селении комплекс родовой, занимающий часть квартала и очень редко весь квартал и внутри родового комплекса комплексы близких родственников, насчитывающие 6—8 домов.

Устройство жилища находится в тесной связи с рельефом местности, климатическими условиями и природными ресурсами строительных мате-

риалов, оно должно удовлетворять хозяйственным потребностям населения или сочетаться с общественным строем.

Наиболее распространенным материалом в горах является камень. Для производства другого строительного материала — саманного кирпича, условия здесь не всегда благоприятны — во многих селениях слишком тонок почвенный слой, а иногда, и трудна доставка большого количества воды, необходимого при изготовлении этого кирпича.

Этим объясняется, что, хотя дом из саманного кирпича обходится дешевле, потому что он изготавливается силами своей семьи или с помощью дешевого неквалифицированного труда, а для постройки каменного дома надо нанимать специалиста каменщика, причем доставка камня требует много времени и наличия транспортных животных, все же в высокогорных селениях преобладают каменные дома. В селении Ахты, выше Ахты по Самуру и по Ахты-чаю и его притокам жилища в прежнее время строились исключительно из камня. Дом из камня считался более прочным, чем из какого-либо другого материала, к тому же стены старинных домов делались почти вдвое толще, чем у домов конца XIX и начала XX вв.

Различают два сорта строительного камня — горный, откальываемый от скал и окатанные камни, приносимые реками. Последние могут употребляться в естественном виде, скрепляемые смесью глины или извести и песка, но считаются из-за своей округлой формы материалом непрочным. Стены сложенные из этого камня недолговечны.

Есть, однако, мастера, которые производят очень быстро оббивку речного камня и так как добывание его из реки и перевозка значительно легче и дешевле, чем добывание и перевозка скального камня, то большинство отдает ему предпочтение.

Для устойчивости стен, сложенных из неровно обработанного камня, вставляют местами деревянные прокладки («кетиль»).

Степень обработки горного камня может быть различна — с помощью специального молотка (кирки), более грубая, с раковистыми изломами и красивая ровная с помощью зубила и молотка. Последний способ получил распространение, правда, только среди зажиточного слоя, с 1910 года. Бакинский рабочий Бейдулла Эмир Алиев научил этому искусству прославившегося впоследствии мастера Идриса Шамхалова из сел. Кака. Прекрасен мост, построенный Идрисом в сел. Ахты, в 1935 г. В сел. Курах такую обработку камня ввела потомственная семья каменотесов Шахсеновых.

В Ахты и ниже по Самуру наиболее распространяющимся сейчас типом жилища является двухэтажный дом, первый этаж которого сделан из камня, а второй — из саманного кирпича.

В равнинных частях Магарамкентского и Касумкентского районов, где камня уже нет, а почва богата глиной, дома строят исключительно из саманного кирпича, но на каменном фундаменте.

В Самурской долине жилища из саманных кирпичей начинаются с сел. Маказамалар, в долине Курахчая зона каменных домов оканчивается в селении Татархан.

Строительного леса в горах нет, найти прямые балки очень трудно. Лес часто привозили издалека, транспортные расходы были очень велики и дерево расходовали в ограниченном количестве.

Дерево употребляется только как дополнительный строительный материал — для перекрытий, полов, потолков, балконов, дверей, рам и т. д. Ахтынцы хорошо разбираются в лесном строительном материале, большая часть которого растет в садах. Тополь покупают на полы, рамы и двери. Иву, ясень и черешневое дерево для перекрытий, иву употребляют и на дешевые рамы и на перекрытия верхнего этажа. Садовый тополь с прямыми стволами покупают на полы, рамы и двери, лесной тополь идет только на перекрытия, т. е. стволы у него искривленные. Тополь под названием «яруверх» считается очень крепким и употребляется на бревна нижнего перекрытия. Бревна эти делают также и из черешневого дерева, «Они, как железо, стоят, не гниют», говорят лезгины. Из ясеня делают, главным образом, арбы, но употребляют его также и на перекрытия. Из грушевого дерева тоже делают перекрытия, но особенно рекомендуют его для изготовления боковых частей деревянных лестниц.

Следствием недостатка и дороговизны строительного леса явилось устройство не деревянных, а каменных арочных перекрытий («чархи») первого этажа. Эти арочные перекрытия встречаются в большом количестве в

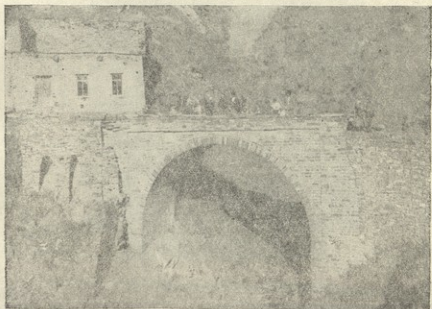

Рис. 5 а. Мост в сел. Ялак

селениях Ахтынского района, выше сел. Ахты по Самуру и в селениях Куррахского района. Из камня удается высекать и большие (около 2 м) четырехгранные балки, заменяющие бревна.

Арки, находящиеся в темном нижнем этаже, служат исключительно конструктивным целям для поддержки перекрытия, те же арочные формы в мостах и во внешних частях здания, помимо конструктивного значения имеют значение и архитектурно-художественное (рис. 5а, б, в, г).

Маленькие хижины на яйлагах и большие овчарни на горных кутах делаются в безлесных районах исключительно из одного камня. Перекрытия второго этажа должны быть более легкими и их делают из дерева.

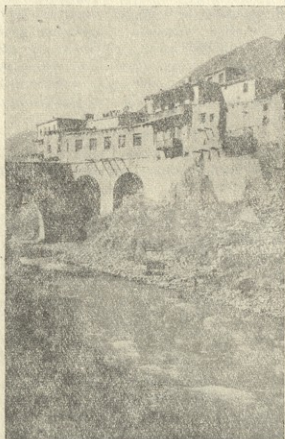

Рис. 5 б. Школа на арочных подпорках в сел. Акты

Для постройки дома стараются выбрать место наиболее устойчивое, не поддающееся размыву. Лучше всего для этой цели подходит скалистое основание. Но учитывая, что дом надо было строить в своем квартале, рядом с своими родственниками, в выборе места для дома хозяин обычно не был свободен.

Для фундамента роют канаву глубиною 1 метр и шириною 70 см (для 2-х этажного дома) и укладывают рядами камни, цементируя их составом из извести и песка.

Если дом весь каменный, то стены нижнего этажа делают (около 70 см) стен верхнего этажа (около 50 см). Средняя высота равна 6—7 м¹, но сохранилось не мало домов зажиточных людей с очень

Рис. 5 в. Сооружение над источником в с. Курах

Рис. 5 г. Арочные ворота дома большой зажиточной семьи в сел. Ахты

высоким нижним этажем, в котором находится хлев и другие хозяйственные помещения. Такое устройство затрудняло доступ в дом злоумышленников через окна, т. к. последние находились на значительной высоте.

¹ Стены домов в сел. Куруш, где климат значительно холоднее, крыши делают ниже и покрывают не только внутри, но и снаружи слоем штукатурки.

Внутри дома стены штукатурят, для чего смазывают землей, затем дважды мажут их жидким пометом, чтобы глинистый слой и затем уже белят мелом. Наружную штукатурку каменного дома производят сравнительно редко, только в сел. Куруш и Мискинджа дома снаружи оштукатурены.

Наиболее распространенный способ устройства верхнего перекрытия и, следовательно, плоской крыши следующий: на стены дома (в специальные гнезда) кладут на расстоянии 1 м друг от друга бревна («гърар»)¹, поперек этих бревен — жерди («руькуь»), на них раскладывают плиты глинистого сланца, которые покрывают соломой или камышом, поверх соломы накладывают слой глины, а на глину насыпают слой земли ок. 20 см толщины и утрамбовывают его ногами. В Касумкентском районе, где земля более рыхлая, крышу делают значительно толще. Для предохранения от размыва ей придают небольшой уклон для стока воды и, кроме того, устраивают желоб, выступающий приблизительно на 1/2 м от стены. Несмотря на эти меры предосторожности крыша во время дождя все же дает нередко течь и хозяевам приходится утрамбовывать размывшие места. В сел. Мискинджа и некоторых других устройство крыш отличается тем, что они не имеют выступа, а возвышаются над стенами дома в виде валика (выс. около 35 см). Объясняют мискинджинцы такое устройство крыши желанием предохранить стены от проникновения дождевой воды. Повидимому, этот глиняный вал действительно отвечает своей цели.

Зимой с крыши надо обязательно счищать снег, в противном случае она может провалиться. В селениях скотоводческих (Гдым, Фий, Маза, Куруш и Ихир), в которых почти все население на зиму откочевывало, оставалось несколько человек, обязанностью которых было очищать крыши.

Плоские кровли лезгинских домов выполняют назначение не только крыши, но и двора — на ней сушат траву, зерна, веют семена и выполняют некоторые другие домашние работы, которые следует делать на открытом воздухе.

В сел. Ахты и Мискинджа над отверстием в крыше, в которое ведет лестница, устроено особое сооружение из саманных кирпичей, вроде будки — оно служит для того, чтобы дождь не проникал через это отверстие в дом.

Когда дом почти закончен и остается только внутренняя отделка жилища, а также засыпка землей крыши, хозяин объявляет у себя «мель» (помочи). Накануне он приглашает всех соседей и родственников принять участие в этом домашнем празднике. Все приходят нарядно одетые. Близкие родственницы приносят угощение, кусок ткани или платок. Отрезки материи и платки надевают на палки и втыкают, подобно флагу, в крышу. В Курахском и Касумкентском районах, кроме подарков женщины приносят особые треугольники из материи («запабы»), с зашитыми внутри молитвами. Эти треугольники подвязывают к веревке, которую протягивают

¹ Лучше, если концы гърар'ов опираются не непосредственно на стены дома, которые могут от этого скорее разрушиться, а на подложившие для этой цели бревна;

вдоль фасада нового дома (рис. 6). Пришедшие гости, главным образом женщины, должны накопать землю и наносить ее в мешках на крышу. Работа проходит с большим подъемом (рис. 7). Хозяин приглашает музыкантов, которые непрерывно стучат в барабаны и издают пронзительные звуки зурной. «Музыка не дает усталости» — говорят лезгины. Время от времени молодежь танцует. В этот вечер хозяин расплачивается деньгами

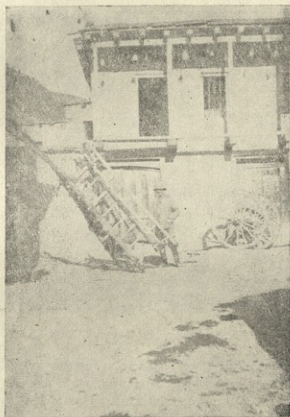

Рис. 6. Вновь отстроенный дом с развешанными «запами»
в сел. Икра

и мануфактурой с каменщиками и другими наемными рабочими и устраивает для всех присутствующих, а их иногда бывает до 100 человек, хорошее угощение. Лезгины считают позорным для человека — работать и не получить питания.

Когда дом уже совершенно готов, хозяева устраивают вторично угощение только для близких родственников и хороших знакомых. Гости приносят в подарок что либо из домашней утвари — лампу, самовар и т. п.

Наиболее притимивны жилища на летних и зимних пастбищах и в садах.

Летом большую часть крупного и мелкого рогатого скота лезгины пасут на отдаленных от селения горных пастбищах. Овцы пасутся под прис-

мотором чобанов, которые складывают себе из камня небольшие примитивные сооружения и нередко в дождь и в прохладную погоду прекращают лишь войлочной буркой. На пастбищах же для коров имеются сложенные из камня примитивные двухкамерные хижины «кума» (рис. 8а, б). В первом помещении находятся в ночное время коровы и живет семья, во втором — хранятся молочные продукты. Рядом с этой хижинкой пристраивают небольшую каморку для телят. Двери в «кума» часто не делают вовсе, есгь

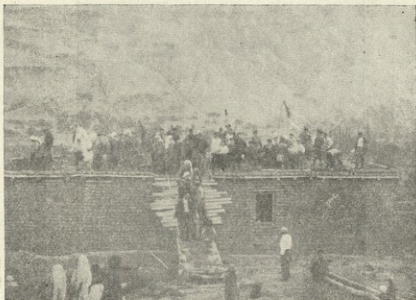

Рис. 7. «Мель» по постройке дома в с. Хрюк

только пролет для нее, свет идет из этого пролета и из 1—2 отверстий в плоской кровле. Очаг устроен без дымохода, пол земляной; в той части, где находятся коровы, обычно выстлан сланцевыми плитами и содержится в сравнительной чистоте. Войлок, несколько подушек, одеяла и глиняная посуда составляют всю несложную утварь этого обиталища¹. Матери с детьми или бабушки с внучатами всегда отправляются на яйлаг с радостью, их привлекает сюда чистый, прохладный горный воздух и хорошее питание.

На зимнем пастбище делают для жилья землянку «казма» (рис. 9) очень примитивного устройства. Ее выкапывают на склоне холма таким образом, что образуются задняя и боковые стены, передняя же стенка делается из саманного кирпича. Стены эти и столбы поддерживают перекрытие из бревен и жердей, выступающее несколько вперед и образующее перед казмой небольшой навес. Перекрытие засыпают толстым слоем

¹ Переносные войлочные юрты «алагчугъ» нами наблюдались на летнем пастбище лишь в одном селении Куруш (в 1946 г.), жители которого теперь переселились на равнину.

Рис. 8 а. Постройки на яйлаге селения Хрюк: а. «Кума» для людей и коров
б. «Куч» — для телят

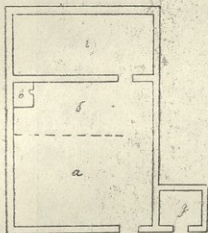

Рис. 8 б. План «Кума» на яйлаге:
а—отделение для коров,
б—отделение для людей,
в—очаг,
г—кладовая,
д—помещение для теленка

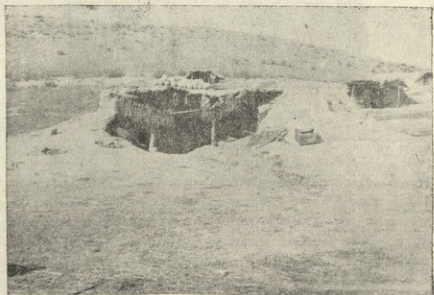

Рис. 9. «Казма» — землянка на зимнем пастбище

земли. Сооружение такого жилища занимает дня 3—4. Внутри землянки имеется очаг, обстановка ее очень несложна. Некоторые колхозы строят на зимних пастбищах хорошо оборудованные дома.

В селениях, жители которых занимаются плодоводством и огородничеством, например, в Ахты или в Хрюке, в садах и огородах имеются небольшие постройки «кума» из саманного кирпича на каменном фундаменте (рис. 10) или шалаши из ветвей (в с. Хрюке). В летнее время вся семья

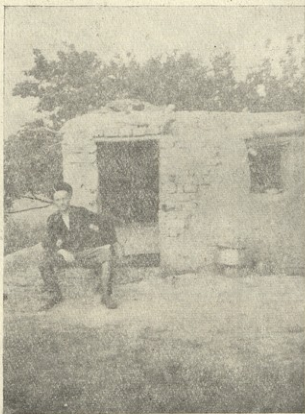

Рис. 10. «Кума» в саду в с. Ахты

или часть ее живет в садах, окружающих селение и ухаживает за фруктовыми деревьями и огородами.

Наиболее архаичная форма жилья сохранилась в сел. Мискинджа (см. рис. 11). Дом этот (Фейзе Алиханова) одноэтажный, построен лет 80 тому назад богатым овцеводом. В первом помещении находится скот, во втором — живут люди. Помещение низкое, вместо окон — отверстия в крыше. Комната имеет площадь 3×7 м, в углу находится очаг — «кбул», обстановка весьма несложная: на небольшом деревянном возвышении стоят сосуды, сделанные из смеси навоза и глины, служащие для хранения зерна. Под

этим деревянным возвышением устроены углубления для хранения различных мелочей. Углубления снаружи украшены деревянной резьбой. В левой стене имеются две ниши для хранения постельных принадлежностей. На земляном полу палас грубого тканья.

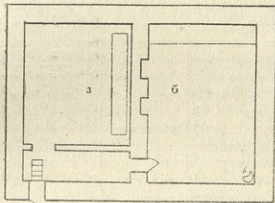

Рис. 11. План старинного дома Фейзе Алиханова в с. Мискинджа; а—помещение для скота, б—помещение для хозяев, в—очаг

В помещении для скота вдоль одной стены стоят деревянные кормушки. Проход в жилую комнату огорожен плетеной перегородкой.

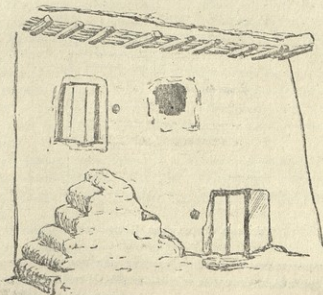

Рис. 12а. Старинный дом Шаги Исакова в с. Мискинджа

Второй старинный дом Шаги Исакова в этом же селении Мискинджа 2-х этажный (рис. 12а, б, в, г), нижний этаж состоит из 2-х отделений, разделенных плетеной перегородкой; первое, небольшое отделение, служит для телят и хранения корма для скота, во втором — находится скот. Вдоль стен деревянные кормушки.

Во второй этаж нужно подниматься по наружной весьма примитивной лестнице, сложенной из больших, почти необработанных, камней.

Жилое помещение состоит из двух камер отделенных тонкой перегородкой.

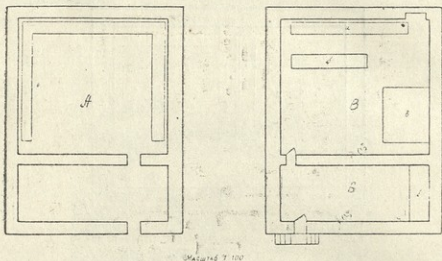

Рис. 12 б. План старинного дома Шаги Исакова в с. Мискинджа; А—I этаж, помещение для скота, Б—хозяйственная комната II этажа, В—жилая комната II этажа

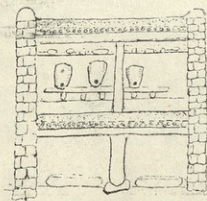

Рис. 12 в. Разрез дома Шаги Исакова в с. Мискинджа

Первая комната хозяйственная служит для приготовления пищи, она называется цин квал, от слова цай — огонь. В ней находится а) — очаг («кюл»), у правой стены устроено возвышение из глины (б), на котором укладывают кизяк и хворост для отопления. Площадь этого помещения равна $2,5 \times 6$ м, высота 2,25 м.

Вторая комната значительно больше (6×6 м). В задней половине ее вдоль стен установлены на особых глиняных (высотой около 30 см) подставках широкие полки (а), на которых размещены деревянные и глиняные сосуды для хранения зерна. На широкой деревянной подставке (б) сложены

постельные принадлежности. В правой стороне комната устлана ковром (в), на котором ночью расстилают тюфяки и спит вся семья, а днем на этом ковре сидят во время приема пищи. Здесь же находится очаг (г). Окон в этом помещении нет, оно полутемное, свет проникает через три небольшие отверстия в крыше.

В соседнюю хозяйственную комнату ведет небольшая, ниже человеческого роста, одностворчатая дверь на деревянных шипах. Перед дверью с наружной стороны сделано возвышение, обмазанное глиной, высотой 30 см для того, чтобы зимою не проходил холодный воздух.

Вдоль всех 4-х стен на расстоянии 40 см от потолка устроены деревянные полки, на которых стоит всевозможная посуда. Главную балку верхнего перекрытия поддерживает столб (е), который, в свою очередь, опирается на значительно более массивный столб в нижнем этаже.

Входная дверь также вращается на деревянных шипах и все гвозди в ней из дерева. Наверху имеется секретный деревянный замок. Старого деревянного бокового замка не сохранилось, сохранилось лишь место для него, в которое сейчас вкладывают длинный камень для закрывания двери изнутри. Снаружи она закрывается теперь обыкновенным висячим замком.

Основным отличием старинных домов от современных является 1) меньший размер, 2) отсутствие окон, 3) отсутствие железных деталей, 4) помещение для скота расположено в том же этаже, что и помещение для людей и предшествует ему.

Большинство домов, составляющих сейчас селения горных районов, относятся к концу XIX в. и началу XX в. Жизнь приняла совершенно новые формы, но новый дом строят только тогда, когда старый начинает разрушаться.

Мы согласны с С. О. Хан-Магомедовым, что «к середине XIX в. в лезгинских горных районах не было выработано единого типа архитектуры жилого дома», но считаем большим преувеличением его утверждение, что «здесь насчитывались десятки и даже сотни различных композиций фасада и плана»¹.

Наиболее распространенным типом является двухэтажный дом с крытым двором и одним входом (рис. 13а, б). Этот тип довольно устойчив и повторяется в наше время, варьируя в размере, материале и внешнем оформлении.

Войдя в дверь, попадаешь в крытый двор, освещаемый только светом из проема двери и пролетом лестницы. С левой и правой стороны этого двора находятся помещения для скота, сельскохозяйственного инвентаря, хранения продуктов и т. п. Во второй этаж надо подниматься по лестнице, которая приводит в так называемый «килитор», прихожую. В более старых домах на месте «килитора» устроена лоджия («ттак», рис. 14). По обеим сторонам лоджии или «килитора» расположены жилые комна-

¹ См. автореферат его диссертации «Лезгинское народное жилище», М., 1955, стр. 8.

Рис. 13 а. Дом с крытым двором в сел. Ахты

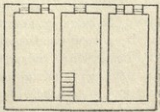
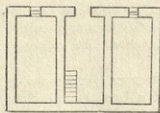

Рис. 13 б. План дома с крытым двором: А—I этаж—помещение для скота, Б—II этаж—живое помещение

ты — одна хозяйственная и одна кивал, в которой готовят пищу и спит вся семья, другая — для приема гостей «тав». Кунацкие стали строить в 60-х гг. XIX в. В это же время появляются и окна со стеклами. Это дом для малой семьи. Если сыновья продолжали жить с отцом, то каждый женатый сын должен был иметь одну или две комнаты.

Второй тип был характерен для больших зажиточных семей. Он представляет собою в плане как бы квадратную раму, в середине которой име-

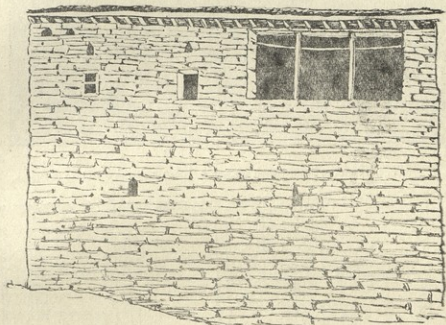

Рис. 14. Дом с лоджией в сел. Джиг-Джиг

ется квадратный, некрытый двор («хаят»). На рис. 15а, б, в, г показан дом самого крупного торговца сел. Ахты Эскеряева. Он имеет 12 комнат. Двери и часть окон выходят на характерную для этого типа домов четырехугольную деревянную галерею, обрамляющую дом с внутренней стороны. Для нижнего этажа, в котором находились кладовые, эта галерея образует навес.

В доме жили 4 брата. Они имели 4 магазина, в которых продавали мануфактуру и железные вещи, закупая эти товары в Дербенте, Баку и Москве. При отце семья эта была нераздельная, после смерти братья разделились. Каждый из сыновей имел по 2 комнаты. В нижнем этаже был хлев и кладовые для товаров. Комнаты стариков всегда располагались над хлевом, чтобы им было теплее.

Дом закончен в 1895 году, нижний этаж его из камня, верхний из саманного кирпича. Его строили наемные рабочие: 3—4 каменщика, 1 плотник, 8 чернорабочих, в течение семи лет. Рабочий день начинался в 6 час. утра и оканчивался в 6 час. вечера. Доставка камня с гор тоже входила в

Рис. 15 а. Дом закрытой большой семьи в сел. Ахты (1895 г.)

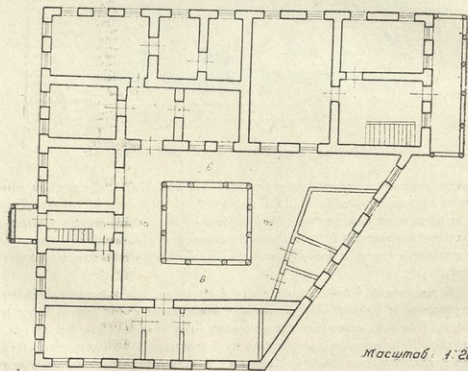

Рис. 15 б. План I этажа закрытого дома с открытым двором (А) в середине

обязанность этих рабочих. Деревянный материал возили из собственных садов этого же купца, который захватил себе немало хорошей земли.

Такого типа дома, обычно четырехугольные в плане, имеются в Ахты (домов 5), в Курахе и некоторых других селениях. Все они принадлежали большим зажиточным семьям. Этот тип дома сейчас не повторяется.

Мы знаем, что преобладающей формой семьи для XIX и начала XX века была малая семья, но наряду с ней встречались и большие семьи. Почти в каждом селении старики помнят о существовании на их памяти

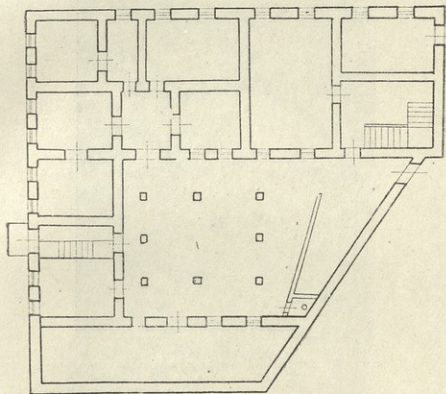

Рис. 15 в. План II этажа замкнутого дома с открытым двором в середине и внутренней галереей

какой-либо большой семьи. В данном случае нас интересует вопрос о жизни такой семьи. Мы видели, в каких домах жили большие семьи богатей. Обычные же средние семьи тоже имели отдельные комнаты для женатых сыновей. Так, в сел. Луткуне была большая семья, состоящая из 18 человек, во главе которой стоял большак («чехиз») Нюгет. Она занимала шесть комнат: в одной из них жили старики, 3 сына с семьями имели каждый по комнате, пятая комната была для гостей, а шестая — очажная. Пищу готовили в трех котлах.

Хасан Магомедов (130 лет) в сел. Хрюке жил в одном доме со своим отцом и 7 братьями, которые при жизни отца не смели от него отделиться. Женатые сыновья имели отдельные комнаты.

Если большая семья не в состоянии была строить отдельные комнаты для женатых сыновей, то она жила в одном общем доме, который подразделялся тогда на мужскую и женскую половины. Дом большой семьи в сел. Ишпик, состоявший из одной большой комнаты, описан С. О. Хан-Магомедовым.

Однако, с утверждением автора, что «процесс разложения большой семьи привел во 2-й половине 19 в. к созданию нового типа жилого дома

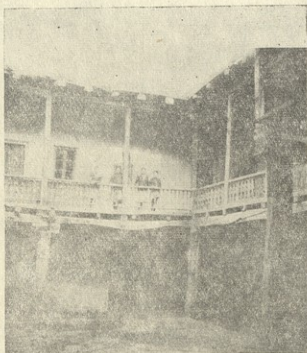

Рис. 15 г. Часть внутренней галереи дома замкнутого типа с открытым двором в середине

для отдельной хозяйственно-самостоятельной семьи (малой семьи)¹, мы согласиться не можем, потому что, судя по аналогии с другими народами², большая семья не была в XIX в. господствующей формой семьи, процесс ее разложения был очень длителен. В XIX в. этот процесс уже завершился и, следовательно, появление особого типа жилищ для малой семьи к этому периоду является с нашей точки зрения ошибочным.

Мы уже говорили, что тип замкнутого дома с открытым двором («хаятом») в середине, который был присущ большим зажиточным семьям,

¹ С. О. Хан-Магомедов, Лезгинское народное жилище (автореферат диссертации на соискание уч. степени канд. наук), М., 1955, стр. 4. Такое же утверждение имеется и на стр. 6.

² См. нашу работу «Следы род. строя у мтиулов», С. Э., 1938, № 1, стр. 1, где указывается, что на основании историч. свидетельства («законов царя Георгия Блистательного», XIV в.) процесс распада большой семьи происходил уже в тот период.

не получает теперь дальнейшего развития. Дальнейшее развитие происходит на основе первого типа дома с крытым двором.

Теперь не надо заботиться, чтобы дом был недоступен для врагов, нет надобности делать высокий первый этаж, не надо бояться делать окна на наружных стенах дома, лестницу, ведущую в дом в отдельных, пока редких случаях, не запирают внутри, а делают ее снаружи. Теперь не жалеют так земли, как прежде, и употребление саманного кирпича распространя-

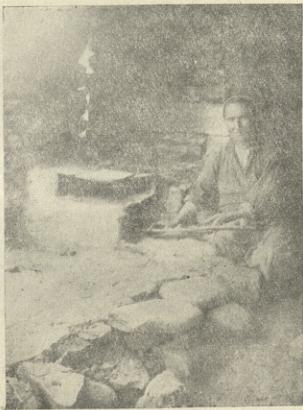

Рис. 16. «Хар» для печения хлеба

ется выше в горы, тем более, что постройки эти экономичнее. Некоторые селения или отдельные хозяева могут спуститься ниже и строить свои дома на ровном месте, около дороги. В придорожные селения легче подвозить лесной материал. Не всегда теперь нужен и двухэтажный дом.

В связи с этим старый тип дома чаще приобретает в горах некоторые новые элементы — галереи, балконы, большего размера окна и т. п. Однако тенденция сохранить положение лестницы внутри дома и, таким образом, оставить только один вход в дом через первый этаж пока еще наблюдается в горах, но чем ближе к равнине тем все более преобладают дома с наружными лестницами и отдельным входом во второй этаж.

Представляет интерес не только жилище, в целом, но и отдельные элементы его, как-то: очаг, окна, двери, пол, потолок и лестницы.

У лезгин имеется несколько видов очага:

1) «Кьул» (рис. 18) — небольшая глинобитная подставка подковообразной формы, в середине которой разводят огонь, а сверху ставят котел. Она устанавливается обычно в углублении стены, внутри которой идет прямой дымоход («бухар», «тау») шириной около 0,5 м. Трубу на крыше («грмагь») для уменьшения тяги прикрывают двумя наклоненными друг к

Рис. 17. Арочный вход в дом в с. Ялаг

другу камнями. На этом очаге варят пищу и пекут лепешки на раскаленном выпуклом железном круге («садж»).

2) «Хар» служит для печения хлеба, а, иногда, и для приготовления пищи (рис. 16). «Хар» семейный, делают небольших размеров. Он состоит из двух отделений — нижнего, в которое кладут топливо, и верхнего, в котором печется лаваш.

Их разделяет глиняная, реже каменная плита, на раскаленную поверхность которой кладут хлеб. Из топки пламя проходит по верхнему отделению над хлебом, благодаря чему он скорее и лучше пропекается. В селениях Ухул, Ёжиг-жиг, Маза, Смугул, Кучаг и некоторых других харом пользуются только для выпечки хлеба в праздники.

Кроме семейного имеется и общественный хар. Его содержат обычно вдовы или одинокие старые женщины. Этот хар значительно большего размера. В отличие от семейного хара, который устраивается в жилой комнате второго этажа, общественный хар делают всегда в каком-либо нежилом помещении первого этажа. Хозяйка сидит все время подле него, под-

держивает огонь и одновременно печет подаваемые ей лаваш. Женщины приносят в эту своеобразную пекарню тесто из дому и раскатывают его здесь на лепешки. Хозяйке хара полагается давать каждую десятую лепешку. Общественные хары очень удобны для женщин — они значительно экономят топливо и время.

К третьему типу очага относятся «тыныры». В разных районах они отличаются по расположению и по величине. Печь эта состоит из глиняного сосуда, имеющего форму горшка. У курущев и жителей с. Ихир сосуд этого небольшого размера, вкапывается в землю в центре комнаты для хозяйства. В других селениях тыныр делают значительно больших размеров на дворе подле жилища и вкапывают в землю только половину его. Для лучшей тяги от нижней части тыныра отводят на поверхность земли трубку. Когда огонь в печи прогорает, трубку эту затыкают тряпкой, чтобы лучше сохранить в тыныре жар. С этой целью закрывают и его верхнее отверстие. Большие тыныры для печения хлеба требуют много дров и потому не могут иметь повсеместного распространения¹.

Распространившиеся около 1913 года железные времянки, которые лезгины называют «печке» или «пич», в зимнее время также служат для приготовления пищи.

Комнату для гостей украшают обычно камином («тау»), который служит больше для украшения, чем для отопления. От названия камина называют и всю комнату («тау»).

За исключением тыныра, который повсеместно, кроме сел. Куруша и Ихир, устанавливается вне жилища, все очаги имеют дымоход.

Источником света в лезгинском доме может служить как отверстие в крыше, так и просветы и окна в стенах.

Просветы в каменной стене и небольшие окна без стекол делают в 1 этаже, где находится хлев и другие хозяйственные помещения. В старинных жилых помещениях сохранились кое-где маленькие окна без стекол (30 × 25 см) и без ставен и окна большего размера (60 × 70) без стекол, со ставнями, но господствующая форма — окна со стеклами («даклар»), которые появляются в горных селениях в 60-х гг. прошлого века. В с. Ахты, в некоторых домах в крыше делают «двускатное» застекленное окно.

Появление дымохода и окон со стеклами вносят большие изменения во внутренний облик жилища и в весь домашний быт.

Дверь «раklar» в летних помещениях («кума») может совсем отсутствовать. Наиболее примитивный вид двери описан нами в старинном доме сел. Мискинджа. Постепенно она увеличивалась в размере, появились и двустворчатые двери. Особое внимание уделяют лезгины входной двери или воротам дома замкнутого типа. Ее делают прочной и часто украшают набитыми, по линиям соединения досок, планками. Иногда окружают ее строгой, красивой формы, аркой (рис. 17).

¹ Процесс печения хлеба заключается в том, что к раскаленным стенкам тыныра прилепляют, смоченные водой, хлебцы в количестве до 10—15 штук.

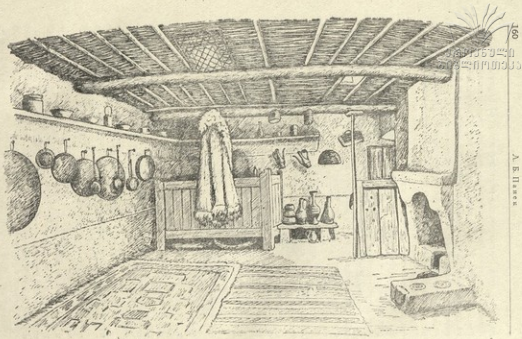

Рис. 18. Внутренний вид печной комнаты

Над входом в дом можно встретить вырезанное на камне изречение из корана, имя хозяина, или мастера и дату постройки.

Потолки, не обшитые, состоящие из бревен и жердей, нередко обшиваются теперь досками или фанерой. Деревянный пол теперь тоже является не единичное.

На рис. 18 показано внутреннее устройство очажной комнаты. В правой стене находится очаг («кьул»), который как бы сочетается с камином. Перед кьулом, у этой же стены находится небольшая плита («пелита»). У задней стены слева стоит большой деревянный ларь («заклан») для хранения зерна и муки. Направо от него — котлы для приготовления пищи и медные кувшины для воды. Перед ларем подвешена к потолку мужская шуба.

На левой стене размещена медная посуда. По количеству ее прежде определяли степень зажиточности дома. Вдоль верхнего края стен устроены полки для посуды и разных хозяйственных мелочей.

На земляном полу расстелены паласы, на которых семья сидит во время принятия пищи, а ночью спит, разложив тюфяки, набитые шерстью.

Свет проходит через два отверстия в плоской крыше, левое заделано железной решеткой во избежание воровства, которое прежде было очень распространено. В этой комнате фактически и живет семья.

В летнее время спят обычно в соседней лоджии, в которую ведет дверь, находящаяся в правом углу. Во многих селениях в полу хозяйственной комнаты было закрывающееся отверстие, ведущее по маленькой лесенке в хлев, т. к. женщины боялись выходить вечером на улицу.

Вторая комната — кунацкая («вау»).

Приему гостя лезгины уделяют большое внимание. Эта комната имеет окна со стеклами. Пол земляной или досчатый, устлан ковром. Из мебели здесь обычно бывает стол, пара стульев и кровать. В стене устроены ниши, в которых хранятся запасные одеяла, тюфяки и подушки. В некоторых домах одну из ниш превращают в стеной шкаф для посуды, приделывая к ней дверцы.

Угощают гостя обычно не за столом, а на ковре. Для сидения подают ему одну или две подушки, а для угощения расстилают скатерть. Считают, что гость может лучше отдохнуть с дороги в таком положении, а угощение на полу дает возможность принять сразу большое количество гостей, не смущая хозяина тем, что в его доме всего два стула и один небольшой стол. Ковер стоит в сущности не дешевле мебели, но при земляном поле он является необходимым, к тому же доставка мебели всегда была в горах затруднительна и обходилась дорого.

Освещались комнаты в старину светильниками (рис. 19), в них наливали мазут или баранье сало и вставляли вместо фитиля кусок ваты. В некоторых домах светильники устанавливали на особые подставки — «шемлены» (рис. 20).

Во многих селениях помнят до сих пор о том, когда и кто завел у них первую лампу со стеклом. Появление ее можно отнести к 80-м годам (в

с Хрюк, например, в 1875 г.). В настоящее время во многих селениях проведено уже электрическое освещение¹.

Дом стараются держать в порядке. Для подметания употребляют два сорта метелок: «хрыз кул» и «псиз кул». «Хрыз кул» делают из жесткого злака, для подметания земляного пола он не пригоден, т. к. поднимает пыль,

Рис. 19 б. Светильники («Чирах»): а—медный, б—глиняный

им чистят ковры и войлоки. «Псиз-кул» состоит из метелок мягкого камыша и удобен для подметания. Раз в неделю пол полагается смазывать раствором глины. Стены же смазывают 2—3 раза в год белой глиной, за которой женщинам приходится ходить иногда за 10—12 км. Большую уборку прежде делали в так наз. «яровые» дни (22 марта) и перед байрамом.

Касаясь кратко вопроса жилищной терминологии, следует отметить, что к терминам, общим для ахтынского и кюринского диалектов и, видимо, более древним относятся «к'вал» (дом, комната), «кума» (хижина, временное жилище), «к'вав» (крыша и потолок), «г'ввар» — бревна перекрытия, «цал» — стена, «к'валин ччил» (букв. пола земля), «рак» или «раклар» — дверь, «даклар» — дыра, окно (ахт.), окно и ниша в стене (кюр.). Общими для обоих диалектов являются также названия очагов — «к'ул» и «хар».

Термины для элементов жилища, появившихся уже позднее, встречаются в одной и той же форме в разных диалектах и могут быть отличны-

¹ К сожалению почти совсем не ведется работа по использованию электрической энергии для бытовых нужд населения. Нередко можно видеть, как в селении, где проведено электричество, горюшка продолжает мучительно раздувать в очаге кизяк.

ми в одном и том же диалекте. Так, окна со стеклами, как мы уже указывали, называются «дакар» и в ахтынском и в кюринском диалектах, но в обоих встречаются и другие названия, напр., пенжер, рамкаяр и др.

Термины для обозначения дымохода — «баджа», «быхар», «тав» заимствованы и некоторые из них приобрели несколько значений, напр., «тав» может означать еще камин и комнату для гостей, в которой находится камин.

Жилище лезгинских горных районов не является обособленным фактом. Его каменная архитектура имеет больше сходных черт с архитектурой других горцев Дагестана, чем с жилищами из саманных кирпичей тех же лезгин, живущих на равнине.

Такое сходство вполне закономерно, поскольку народы эти живут в аналогичных природных условиях, поскольку все они строят свои дома из камня, поскольку форма хозяйства и общественной жизни у них одинакова.

Но также закономерны и различия. Почему, например, проблема защиты от врага должна быть решена везде одним способом? Одни нашли разрешение этой проблемы в пристройке башни к жилищу, другие — в особом расположении домов, при котором все селение было окружено плотным кольцом из глухих стен с одним (сел. Мисканджа) или двумя (сел. Гельхен) входами в нем. Находили и много других разнообразных способов защиты.

Конструкция плоской кровли в общих чертах одинакова для всех горных районов Кавказа. Но в некоторых местах она получает еще для дополнительной поддержки большую балку, опирающуюся на один или несколько украшенных резьбой массивных столбов¹. Повидимому, такую подпорку делали для большей прочности крыши. Она нужна была преимущественно в больших помещениях, крыша которых без подпорки могла скорее прогнуться. Могла она потом, по традиции, остаться и в домах меньшего размера. Не повсюду, конечно, находились близко необходимые для этого деревья. Такого рода конструкция не могла бы, например, возникнуть в таких селениях, как Маза или Хнов (Ахт. р.), где нет совершенно леса, куда ведут лишь узкие тропы, по которым еще в наши дни можно увидеть колхозников, везущих вьюками распиленные на части бревна.

Рис. 20. Железный стелен («Шелден»)

¹ Примеры таких столбов см. в статьях Г. Я. Мовчаня, Из архитектурного наследия аварского народа, С. Э., т. IV, 1947, стр. 194; Николаевской З. А., Из истории аварского жилища, С. Э., т. II, 1947, стр. 158.

Табасаранские жилища украшены резьбой по дереву и обработке камня у них более тщательная, чем у лезгин. Одной из причин этого является наличие в Табасарани более мягких пород камня.

Но не только наличие того или другого материала дает разнообразие типов жилища. В народе, особенно в среде его мастеров-строителей, всегда идет процесс творческих исканий новых форм и они вовсе не должны находить одинаковые решения.

Отмечая «факт возникновения столь различных форм жилища у родственных и соседних народов, находящихся в одинаковых природных условиях и переживающих одинаковую стадию общественного развития», — Г. Я. Мовчан проводит аналогию между этим явлением и явлением языковой пестроты в Дагестане¹.

Нам думается, что разнообразие типов жилищ вызвано творческими исканиями народа и никакой аналогии с языковой пестротой не имеет.

¹ Г. Я. Мовчан, О типологии жилищ народов Нагорного Дагестана, Кратк. Сообщ. Ин-та Этн., т. IV, 1948, стр. 51.

გალუკიან ითონიშვილი

ხალხური მხატვრობის ისტორიიდან („სამან-საყული“ ხეში)

უძველესი მოხეური თქმულებით¹, თანამედროვე სოფელ ყაზბეგის მახლობლად მთის პატარა მდინარის ყუროს ხეობაში გაშენებული იყო მოხევეებით დასახლებული სოფელი, რომელიც თავის დროზე თემის ცენტრად ითვლებოდა. ამ სოფლის სახელი იყო, სათარგმნო. სოფ. სათარგმნოს სასაფლაოდ და მოსახლეთა შერიგების ადგილად გამოუყვიათ ახლანდელი ყაზბეგის ქვემო უბნის ტერიტორიის ნაწილი „სამან-საყულის“ სახელწოდებით.

გამუდმებული წვიმების შედეგად, ყუროს ერთ-ერთი ადიდების დროს, სოფ. სათარგმნოს მოსახლეობა ბერად აღკვეცილი სტეფანე ფიცხელაურის² შემწეობით ახლანდელი ყაზბეგის ტერიტორიაზე გადმოიხიზნა, ხოლო ხალხისაგან დაცლილი სოფელი ყუროს ქვა-ტალახიანი ტალღების მსხვერპლი შექმნილა. ახალ საცხოვრებელ ადგილზე გაშენებულ სოფელს სტეფანე ფიცხელაურისა და დარქვეს ხალხის მხსნელი სტეფანეს სახელის უკვდავოდის ნიშნად.

სოფლის ეს სახელწოდება ძალაში იყო საქართველოს რუსეთთან შეერთებამდე, მანამდე, სანამ რუსები სტეფანე ფიცხელაურისა და მყინვარწყვის ყაზბეგს დაარქმევდნენ მათთვის ერთგული მოხელის, ხევის მოურავის, გაბრიელ ყაზბეგის პატივსაცემად.

დასახლებულ ადგილზე უძველესი სასოფლო სამარხის არსებობის უტყუარ დადასტურებას იძლევა იქ წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილი სამარხები [2, 3, 4], ე. ი. სოფ. სტეფანე ფიცხელაურის (ახლანდელი ყაზბეგის) სასაფლაო და მოსახლეს გვარების შერიგებისათვის განკუთვნილი ადგილი, რომელსაც მოხეურად „სამან-საყული“ რქმევია. „სამან-საყული“ სწორედ იმ მცირე ტერიტორიულ მონაკვეთს წარმოადგენდა, სადაც თანამედროვე სოფლის ქვემო უბნის მოსახლეობის საცხოვრებელი სახლები, მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი და პარტრაიკომის ახალი შენობაა გაშენებული.

„სამან-საყულის“ ტერიტორია ერთ ჰექტარს აღწევდა. ძველად იგი შემოზღუდული ყოფილა ქვის მაღალი გალავნით, რომელსაც დატანებული ჰქონია ორი მოპირდაპირე კიშკარი — აღმოსავლეთისა და დასავლეთის მხარეზე. კიშკრები მუდმივ დაურღუდებელი იყო, ხოლო გასაღები ინახებოდა ხევის გაგასთან, რომელიც ხალხისაგან ერთხმად არჩეულ და ნდობით აღჭურვილ მმართველად ითვლებოდა „მთლად ქვეის თემობაჩი“.

ხალხური გადმოცემების თანახმად, გაგა ითვლებოდა ხევის მმართველად და „თაკვაცო უფროსად“. მის ფუნქციებში შედიოდა თითქმის ყველა სათემო

¹ მასალა ჩაწერილია ჩვენ მიერ 1949 წლის ზაფხულში შემდეგ სოფლებში: ყაზბეგი, გურგეთი, ყანობი, მთარობლებისაგან — ივანე ფიცხელაური, ივანე ფხოშვილი, გაბუტა სუჯაშვილი, დიდიბა ბაბალი.

² სტეფანე ფიცხელაურის ვინაობისა და სოფ. ყაზბეგის ისტორიის შესახებ მოხეურმა ფოლკლორმა მრავალმხრივ საინტერესო გადმოცემები დღემდე შემონახა, მაგრამ ამაზე მსჯელობა ამჟამად მოუხერხებელია.

საქმე. იგი იყო ხევის მიერ არჩეული და ხალხისაგან უფლებამოსილი „მოძღვარი, ლაშქართბელადი და კანონმდებელი ერობისა“, საფიქრებელია — პროტოტიპი და წინამორბედი ხევისბერისა.

ალსანიშნავია ის, რომ ხევში, დღესაც, მოხუცს, მიუხედავად იმისა თუ რა სახელს ატარებს იგი თავის სიტყვებში, უმცროსები მიმართვისას უმეტესწილად გვგას უწოდებენ, რითაც გამოხატავენ მისდამი პატივისცემასა და მოხუცის უფლებრივად მაღალ მდგომარეობას. ეს ადათი მომდინარეობს შორეული წარსულიდან და გვაძლევს ნებას ვიფიქროთ ხალხური გადმოცემის ქეშმარიტებაზე, თუ მხედველობიდან არ გამოგვრჩება ის ფაქტი, რომ მოხუცისადმი გვგას წოდება მხოლოდ და მხოლოდ მისი უფლებრივ-ასაკობრივი უპირატესობითა და ახალგაზრდებისადმი უფროსობითაა გამოწვეული.

ხალხური გადმოცემის თანახმად, „ხევის გავა, ეს მოციქული იყო როგორც ღმერთსა და ხალხს შორის, ისე მომწესრიგებელი და კანონმრჩეველი მთელი თემისა და ჯამაათისა ყოფაცხოვრების ყოველგვარ საკითხში“.

ხევის გავას, სხვა უფლება-მოვალეობასთან ერთად, მინდობილი ჰქონდა მოსისხლე საგვარეულოების დაზავების ფრიად მნიშვნელოვანი და საპატიო საქმეც. გავას უფლებები, როგორც ხალხის მიერ არჩეული „ბჭეთუფროსისა“, განისაზღვრებოდა თემის მიერ შემუშავებული და მოხვეუთა ყოფაცხოვრებაში ადათად განმტკიცებული კანონებით, რომელთა დარღვევა მომაკვინებელ ცოდვად და შეუწყნარებელ დანაშაულად იყო მიჩნეული. ამიტომ გავას უდიდესი სიფრთხილე მართებდა, რომ მტკიცედ დაეცვა მოხვეური ადათი და ფხიზლად ედევნებინა თვალყური თემის ბჭეებისთვისაც. ამ უდიდესი მოვალეობის პირველი პირობა იყო ბჭეებისა და მოსისხლე გვარების ურთიერთობის შესწავლა, რომ მათ შორის არ ყოფილიყო არც ნათესაური და არც მტრული დამოკიდებულება.

თემის ბჭეები ობიექტურნი უნდა ყოფილიყვნენ და მიუკერძოებლად უნდა წარემართათ მოსისხლეთა საქმის „გარჯულება“. წინააღმდეგ შემთხვევაში „ბჭეს“ თემის საბჭოდან გამოიყვანდნენ და, თუ ხალხის აღშფოთებას გამოიწვევდა უსამართლობით, თემიდანაც განიდევნებოდა ხალხის მოთხოვნითა და გავას განაჩენის დასტურის ძალით.

საყოველთაოდ ცნობილია, რომ მთიელთა შორის სისხლის აღების გამანადგურებელი წესი ადათად იყო გადაქცეული. ამ სისხლიან წესს მთიელნი არ ღალატობდნენ და იმდენად იყო მათში დამკვიდრებული, რომ თაობიდან თაობაზე გადადიოდა და აურაცხელ მსხვერპლს იწირავდა დროთა განმავლობაში.

რამდენადაც „მოსისხლედ ჩამომდგარი“ გვარები სხვის ჩაურევლად არ შეწყვეტდნენ ურთიერთმუსვრას, ბუნებრივია, რომ მის აღსაკვეთად მეორე და მესამე „თოხუმობაში“ მიიხსნენ უნდა ვადადგმოლიყო დაზავების ნაბიჯი, რათა ესა თუ ის გვარი სრულ მოსპობამდე არ მისულიყო.

უსასრულო და გაუმართლებელი სისხლის ღვრა-საუკეთესო ვაჟაკებს სტაცებდა გვარს და ზოგჯერ საქმე იმ უკიდურესობამდეც კი მიდიოდა და ისე განუკითხავად გამოიცილებოდა გვარი ხალგაზრდებისაგან, რომ ხშირად „გორის გუშავის“ გამოყოფასაც ვეღარ ახერხებდნენ და გვარზე განკუთვნილ საფუძვალ კოშკებს მოხუცნი-ლა სდარაჯობდნენ. ცხადია, რომ ასეთი მოვლენა მთელ თემზედაც უარყოფით გავლენას ახდენდა და, საბოლოო ანგარიშით, ასუსტებდა როგორც მოსახლეობის თავდაცვის უნარიანობას, ისე აძნელებდა

იმ მისიის შესრულებას, რაც მოხვედრებს ჰქონდათ დაკისრებული დანაშაულებანი კარიბჭის დაცვის საქმეში.

ეჭვს გარეშეა, რომ ხევის მოსახლეობაში გამომუშავდებოდა შეხედულება, რომ მოსისხლეთა მიუღწეველი დაზავებისა და ამ საკითხის მოგვარების მაღალი უფლება განსაკუთრებულ პირს უნდა ჩაჰბარებოდა. სწორედ ხევის გავას ჰქონდა თემის სურვილით მინიჭებული ეს უფლება და იმის სიტყვას, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, უდიდესი ძალა ჰქონდა ამ საკითხის გადაჭრაში.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ შერიგება იმ წესით, როგორც ეს ქვემოთ გვეჩვენება აღწერილი, და გავას მეთაურობით შეკრებილი თავაკების მონაწილეობა მიიღო იმ აუცილებლობით იყო გამოწვეული, თუ მოშულე გვარები სისხლის ძიების ჯაჭვის გაწყვეტას ველარ ახერხებდნენ და მათ შორის მორიგების თაოსანი „სოფლის კაცები“ თავიანთ უძღურებაში დარწმუნდებოდნენ.

ჩვეულებრივად, მოსისხლეთა დაზავება გვარის უფროსებისა და სოფლის თავაკების ინიციატივით ხერხდებოდა, თუ სისხლი „მძიმე“ არ იყო და ურთიერთდაპირის ან უნებური მკვლელობის საფუძველზე აღმოცენდებოდა. მაგრამ თუ სისხლ-მეისხლეობა ურთიერთმუსვრის ხასიათს მიიღებდა და უაზრო ხოცვა-ჟლეტაში გადაიზრდებოდა, მაშინ კი საპირო ხდებოდა საქმის სათემოდ აღძვრა და თავისი ხელქვეითი თავაკებითურთ გავას უშუალო ჩარევად, როგორც „ბჭეთუფროსისა და რჯულისთაოსან“.

როგორც ხალხური გადმოცემა მოგვითხრობს, ხევის გავა „ერობის თავყადზე“ (ერობაში გამართულ გრძელ ქვაზე, ანუ ბუბობის ადგილას მოწყობილ საუფროსო სკამზე) სათათბიროდ ისე არ დაჯდებოდა, თუ „საშულლო აზარი ათავებული“ არ იქნებოდა ორ მოსისხლე საგვარეულოს შორის. დაზავების პირველ პირობად მიჩნეული იყო ის, რომ მოპირდაპირე გვარებს, სისხლის აღების ნიადაგზე აღმოცენებული მტრობის შედეგად, უმეტესაქლებოდ ჰყოლებოდათ გაღებული მსხვერპლი, ამას ერქვა „საშულლო აზარის ათავება“.

უნდა ისიც აღინიშნოს, რომ გავას ხელში საქმის მოხვედრის დღიდან დაზავების საკითხი ერთნაირი სერიოზულობით განიხილებოდა „ერობის თავყადზე“, იმის მიუხედავად, მტრობა ახალი იყო თუ ხანდაზმული, მსხვერპლთა საერთო ოდენობა მცირე იყო თუ დიდი.

ჩვეულებრივ, მორიგების ინიციატივას იჩენდა თვით ხევის გავა, რომელიც თავდაპირველად მოსისხლე გვარების თავაკებს დაიყოლიებდა შერიგებაზე და, რახან ამთავან უღვაშნაფიცი სიტყვას აიღებდა, დანარჩენი ადვილად და სწრაფად გვარდებოდა.

„უღვაშნაფიცი სიტყვა“ ნიშნავდა იმას, რომ გავა წვერ-ულვაშზედ დააფიციებდა გვარის წარმომადგენლებს, რომ ისინი სიტყვას არ გატეხდნენ და ყოველ ღონეს იხმარებდნენ დაზარალებული ოჯახების ვაჟაკთა შერიგებისათვის. ასეთი ფიცი არ გატყდებოდა, თუნდაც სისხლის ფასად დასჯდომოდით ეს.

რახან ხევის გავა მოსისხლეთა თავაკების უღვაშნაფიცი სიტყვას აიღებდა, უახლოესი დღესასწაულის ალიონზე სოფელს ვაალვიძებდა კოშკის თავზე გადმომდგარი გავას მაცნის ბუკის ხმა.

მაცნე თეთრად იყო შემოსილი და ბუკის გარდა ხელთ წვრილი ზანზალაკებით თუ ზარებით ახუნბული ხის შუბი ეკავა. მაცნის ტანმორთულობა და შეიარაღება ყველასათვის მისახვედრი და სასიხარულო ნიშანი იყო.

სოფელი სწრაფად აიშლებოდა და ყოველი ოჯახი შეუდგებოდა იმ სამზადისს, რაც აუცილებელი იყო ამ მომენტისათვის. უფრო ახალგაზრდები კი

„სამან-საყუდის“ მახლობლად შეიყრიდნენ თავს, რათა შორიდან ეგზორირებოდნენ მომავალი დაზავების ცერემონიისათვის.

როგორც კი ყუროს კლდეს „ორ შუბის ტარზე“ ასცილდებოდა დილის მზე, ხევის პატრონის ადგილ-სამყოფის კარიბჭეს ორი შუბოსანი გუშავი გააღებდა და იქიდან მდიდური ნაბიჯით გამოვიდოდა მოხუცი, რომელსაც ხელთ საუფლებო კვერთხი ეკავა და მხრებზე მწიფე შეინდისფერი წამოსასხამი ეფინა.

ხევის გაგა ხმისამოუღებლივ გაემართებოდა „სამან-საყუდის“ ვალენისაკენ, რომელსაც კვალში მიჰყვებოდა ქუდმოსილი და შეიარაღებული ვაკეკაცების ორი მწყრივი. ეს უკანასკნელნიც სრულ სიჩუმესა და წესრიგს იცავდნენ, რადგან ერთიმეორის მოსისხლენი იყვნენ და მათი ერთიმეორეში დალაპარაკება დაზავების წუთამდე მხოლოდ ახალ შულლსა და სისხლის დაქტევას გამოიწვევდა.

დუმლომოსილი პროცესია ჩალწვედა თუ არა „სამან-საყუდის“ აღმოსავლეთის ქიშკართან, ხევის გაგას ჰაერში შემადღებული კვერთხი ადგილზე გააქვავებდა ყველას. გაგა შემობრუნდებოდა და ყველას ვასაგონად იტყოდა:

„ხალხნო და ჯამათნო — გესმოდესთ! მშვიდობის ანგელოზმა ჯღუნეთა და ზალიეთ გორჩი სამტრო ჯმალ-სატყვარი შუა გასტება და თქვენის დასწრებითა და ჩემის დალოცვით მაგათ ერთურთნი მტრობას სათემო სამანი უნდა ჩაფუყართ, აგრე სურს ღმერთსაც და ჩვენც!“

— „ამინ, აგრე იყოს!“ — შეკვებული გუგუნით უპასუხებდა ხალხი და, როგორც კი გაგა პირს დასავლეთისაკენ იბრუნებდა, იმავ წუთს მის წინაშე გაიღებოდა აღმოსავლეთის ქიშკარი და ორი თმაგაშლილი, თეთრად შემოსილი 10—12 წლის გოგონა წინ შეეგებებოდა ხევის პატრონს და მუხლმოყრილი მთარმევდნენ მცირე ტაბლას, რომელზეც პური და მარილი იდო და დოქით სუფთა წყალი იდგა. გაგა დალოცავდა ტაბლას, ვატებდა პურს, მოაყრიდა მარილს და როგორც კი ლუქმას შექამდა, ზედ ერთ ყლუბ წყალს დააყოლებდა, დაილოცებოდა:

„გვარიდას ღმერთმა ერთურთის სისხლი და ფიცის ვატება!
სასახელოზე გვატოცხლას და სავაყვაცოზე დავგხოცას!“

მოსისხლეთა ორი თავკაცი პირდაპირ გაიმეორებდა გაგას მოქმედებას ტაბლასთან და მის სიტყვებს კვერს დაუკრავდნენ — „ამინ, აგრე იყოსო“.

ამის შემდეგ მთელი პროცესია მიყვებოდა ხევის გაგას და, როგორც კი ეს უკანასკნელი „ერობის თავყადზე“ დაბრძანდებოდა, ხალხი ორ მწყრივად შემოგრკალბოდა საბრჭო ადგილს და გაგაც შეუდგებოდა საქმის გარჩევასა და „გარჯულვას“.

გაგას ბრძანებით წინ წამოდგებოდა მოსისხლე გვარის ორი თავკაცი და მოახსენებდნენ ერობის წვერებს, რომ მათ გვარიშვილთაგან ნაბოძები აქვთ რწმუნება თემს ამცნონ „მოშულართა“ სურვილი შერიგებბსა, რომ „მოსისხართ“ სურთ კეთილი დამოკიდებულების ერთიმეორეში დადგენა, რომ ორივე გვარს თანასწორად ჰყავს გაღებული მსხვერპლი და „საშულლო აზარი ათავებულია“. გვარისგანვე ნაბრძანები აქვთ, რომ „სამტრო ჯმალ-სატყვარი გასტებონ და ადგილის დედას მიართონ“, ე. ი. ჩამარხონ მიწაში, რათა „ცოდვა მიწამ ზიდას“, ხოლო გვარი სისხლის სიმძიმისაგან განსპეტაკდეს.

მოისმენდა რა თემი გვარის უფროსების ნაუბარს, საბჭოს წევრებსა და ხალხობს ხმალებს დააფიცებდნენ გულწრფელობაში, ხოლო შემდეგ გაგას კვერთხის ნიშნებით „თავყაღდესაგან“ ყველანი განერიდებოდნენ.

ბჭოსისათვის ადგილზე რჩებოდა მხოლოდ გაგა და საბჭოს 8 წევრი, რომლებიც აღრევე შეირჩეოდნენ პირადად ხევის გაგას მიერ. ადგილობრივი თათბირა დიდხანს არ გასტანდა. მოისაუბრებდნენ ერთიმეორეში და ამის შემდეგ გაგას მეთაურობით ყველანი დაზავების რიტუალის აღსრულებისათვის განკუთვნილ ადგილზედ წარემართებოდნენ.

სუფთა ადგილზე ამოითხრებოდა დაახლოებით ერთი მეტრი სიღრმის ორმო, სადაც გაგა მუნჯურად (ხმისამოუღებლად) რაღაც ლოცვას იწყებდა. როგორც კი იგი ამ ორმოს თავზე ლოცვას მოთავებდა, მისულთ მოიხმობდა და მის წინაშე კვლავ წარსდგებოდნენ რწმუნებამოსილი თავაკები და ცალ მუხლზე დაიჩოქებდნენ. გაგა მიუახლოვდებოდა მათ, ორივე ხელს თავზე დაადებდა და წარმოთქვამდა:

— „ღმერთო ლოცავდეს თქვენს კეთილ სურვილსა. დღეის ამას იქით ჯღღნეთა და ზალიეთ შუა მშვიდობის ანგელოზი მოციქულობდეს და იგივე გფარეიდესთ ავისაგან. ერთოერთის! სამეტრო ჯმალ-სატევარი ვადაშიმც გავითხტებოდესთ. სიფრო და ქალ-უკითხავანი იყავით ერთურთნი.“

ფიცის გამტებს მოლაღატის სამანიმც ჩახყროდეს საშვილიშვილოდ!“

— „ამინ, აგრე!“ — უპასუხებდნენ მტრადყოფილნი და ამ სიტყვებთან ერთად ხევის გაგა შუა გადატეხდა ხმალს, ჩააგდებდა ორმოში და დასძინდა: — „მიწამ ზიდოს ის ცოდვა, რაც ძმათა საშუღლოდ დაგიღვრია წყეულ!“ — მუხლმოყრილნი სწრაფად ზეაიჭრებოდნენ, ერთიმეორეს ხელს ჩამოართმევდნენ და იტყოდნენ:

— „ერთურთნი სამტროდ გავიძებული ჯმალ-სატევარი ვადაშიმც გოდოგიტუდების და სამტრო მარჯვენა კი მიწამ ჯამას!“

მაშინვე იშიშვლებდნენ მახვილებს, ვასცვლიდნენ ერთიმეორეში და იმავე წუთს გადატეხდნენ თუ არა, ჩაყრიდნენ ორმოში და დააყოლებდნენ: — „წყეულიმც იყავ ძმათა სისხლის დამღვრელო და მიწამ გზიდას ორგვის ცოდვიანო“.

ამის შემდეგ მოსისხლე გვარების იქ დამსწრე ყველა მამაკაცი იშიშვლებდა „ჯმალ-სატევარს“ და საერთო ორმოში ჩაყრიდა.

მოთავდებოდა თუ არა ეს ცერემონიალი, მამაკაცი განერიდებოდნენ ამ ადგილს და განკერძობით შეჯგუფდებოდნენ შორიახლოს. რიგი დედათა სქესზე მიდგებოდა. ისინი ხმისამოუღებლად და მკაცრი წესრიგით მიუხსლოვდებოდნენ დამტვრეული იარაღით ამოყრილ ორმოს და ამ სასიხარულო მომენტის აღსანიშნავად სწირავდნენ იმას, რაც მათ ეძვირფასებოდათ ან გააჩნდათ სამკაულად: ბეჭედი იყო ეს, საყურე თუ სხვა რამ ნივთიერი — ყველა ზედ ეყრებოდა ნამუსრ იარაღს.

ქალთა შენაწირავის ბოძების მოთავების შემდეგ, გაგას მაცნე, რომელიც განაგრძობდა ბოლომდე კომკზე ყოფნას, ბუკის განსაკუთრებული ხმით ამცნობდა სოფელს სასიხარულო ამბის კეთილად დაბოლოვებას, კოშკიდან სასწრაფოდ ჩამოიჭრებოდა, მივიდოდა ისიც იმ ორმოსთან, სადაც „შურისგების“ აქტი დასრულდა, გატეხდა თავის ზარ-ზანზალაკებიან შუბს და იმასაც შიგ ჩააგდებდა.

ხევის გაგა კვლავ ორმოს მიუახლოვდებოდა და ერთ მუტა ქართულად იყრიდა, რასაც გაიმეორებდა ყველა იქ დამსწრე იმ დრომდე, ვიდრე არ მიწით არ დაიფარებოდა.

როდესაც ორმო მიწით ამოივსებოდა, ორმოს თავში სამი დიდ-პატარა ვრძელი ქვა ჩაიფლებოდა, რომელსაც ეწოდებოდა „სამანი“, ხოლო იმ ადგილს, სადაც შერიგების ცერემონიის მოწყობის მიზნით კეთდებოდა ორმო, მასზე დაყენებული ქვებით, „სამანი-საყუდი“ ერქვა.

„სამწვიდობო სამნებით“ შემკობილ ორმოს კარგად მოტყეპინდნენ და ხევის გაგაც, ყველას თანხლებით, დასავლეთის ქიშკრით მდ. თერგის სანაპიროსაკენ გაემართებოდა.

თუ აღმოსავლეთის მხრიდან შემოსასვლელ ქიშკარში თმაგაშლილი გრვანები შეეგებებოდნენ ხევის გაგას და მხოლოდ პურით, მარილით და წყლიანი დოქით გაწყობილ მცირე ტაბლას მხართმევენენ, სამაგიეროდ, დასავლეთის ქიშკართან იმავე ასაკის ორი თმადაწნული გოგონა ხევის გაგას ამჯერად უხვი საქმელებითა და ლუდით სავსე „კათხებით“ გაწყობილ „სიფროს“ დაახვედრებდნენ.

ამ ორივე შემთხვევაში გამოხატულია ხალხის მდგომარეობის ორი მომენტი: პირველში — გლოვისა და მეორეში — მწვიდობიანობის მიღწევისა. თმის ვაშლა და მცირე ტაბლა ჯერ კიდევ დაუმთავრებელი მწუხარების მაუწყებელია, ხოლო თმების დაწვნა და ტაბლის უხვად შემკობა — გლოვის მხიარულებით შეცვლის გამოხატველი.

„სამანი-საყუდიდან“ დასავლეთის ქიშკრით გასული გაგა გოგონების მიერ მირთმეულ ლუდით სავსე „კათხას თავს გადაუქცევდა“, შეიწყალებდა დაღუპულთა სულებს და იტყოდა: „წყალმა ზიდას დღეის ამას იქით თქვენი მტრობაცა და ნაშუღლარიცა“. ლუდს გალაუნის იქით გადააქცევდა და სწრაფი ნაბიჯით გავიდოდა დასავლეთის ქიშკრიდან.

ამ დაზავების რიტუალის აღსრულების შემდეგ სოფლის შუაგულში სათემო ნაღიმი იშლებოდა და გვიანობამდის გრძელდებოდა ქეიფი და „ტაშფანდურა“.

ჩვეულებრივ, ასეთი დაზავების შემდეგ, მტრადყოფილი გვარები ცდილობდნენ ერთმეორეში დამოყვრებას, რათა შერიგება ნამდვილი ნათესაური კავშირით გამაგრებულიყო.

დასასრულ, უნდა აღინიშნოს, რომ ხევში დღესაცაა შემონახული მონადირეთა შორის „აზარის ათავების“ წესი, ე. ი. როდესაც რომელიმე მონადირე, დროთა განმავლობაში, მოკლულ ჯიხვთა რაოდენობას ასამდე აიყვანს, ის სამი დღით მიწაში მარხავს სანადირო თოფს, ხოლო მეასე ჯიხვს სათემოდ ჩამოარჩევს. სამი დღის შემდეგ თოფი მიწიდან კვლავ ამოიღება და მისი პატრონი მეორე „აზარის ასრულებას“ შეუდგება.

ჩვენი აზრით, ეს წესი გამოძახილი უნდა იყოს იმ შორეულ წარსულში არსებული „ნაშუღლო აზარის ათავებისა“, რომლის შესახებ ზემოთ იყო საუბარი, როგორც მოსისხლეთა შერიგებისათვის აუცილებელ წინაპირობაზე.

მოსისხლეთა შერიგების ზემოთ აღწერილი ჩვეულების განხილვასთან დაკავშირებით, ჩვენს ყურადღებას იქცევს ის მოსაზრება, რომელიც „სამანი-საყუდის“ ტერიტორიაზე წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებული ნივთების შესწავლის საფუძველზე იქნა წამოყენებული. მხედვე-

ლობაში გვაქვს არქეოლოგიით გატაცებული ავსტრიელი ბუნებისმეტყველების ფრიდრიხ ბაიერნის კონცეფცია.

ფრ. ბაიერნი ერთი იმ მკვლევართაგანი იყო, რომელიც გ. დ. ფილიძის ნოვის [1], ვ. ბ. ანტონოვიჩის [2] და პროსკ, უვაროვას [3, 4] მსგავსად თხრიდა თანამედროვე მუზეუმის ეზოს, ანუ „სამან-საყუდის“ ტერიტორიის ნაწილს.

ფრ. ბაიერნის აღწერილობით, მისი მუშაობის დროს, ერთ-ერთი სამარხიდან წყალმა ამოხეთქა დაახლოებით $1/2$ მეტრის სიღრმიდან. წყლის ფსკერი მოთენილი ყოფილა სრულიად მთელი და დაუზიანებელი ოქროს სამკაულებითა და ბრინჯაოს დამსხვრეული იარაღებით.

ფრ. ბაიერნმა როგორც მოპოვებული მასალა, ისე მისი აღმოჩენის ადგილი აღწერა და თავისი დასკვნები ჩამოაყალიბა. ავტორის კონცეფციით, გათხრის დროს ამოხეთქილი წყალი სოფელ ყაზბეგის ძველი წყარო იქნებოდა. ეს მით უფრო სარწმუნოდ მიაჩნია ფრიდრიხ ბაიერნს, რომ მის დროს ყაზბეგლები წყალს თერგის ვაღმიდან (სოფ. გერგეტის ქვემო უბნის ტერიტორია — ვ. ი.) ეზიდებოდნენ საკუთარი წყაროს (სასმელად ვარგისი სუფთა წყლის) უქონლობის გამო (!). მაგრამ — ბაიერნის თქმით — ძველად თერგის ვაღმიდან წყლის გამოტანის შესაძლებლობა არ ექნებოდა მოსახლეობას, ხიდის უქონლობის გამო, და უძველად თავისი წყარო უნდა ჰქონოდათ. ყაზბეგის უძველეს წყაროდ მკვლევარმა სწორედ გათხრის დროს აღმოჩენილი წყალი მიიჩნია. ფრ. ბაიერნი ამავე წყაროს, მეორე შემთხვევაში, ღვთაება პრიამის (ძველი ბერძენების წარმოდგენით ნაყოფიერების ღმერთი) წმინდა წყაროდ მიიჩნევს, რომელსაც საჩუქრებს სწირავდნენ — ქალები სამკაულებს და მამაკაცები იარაღებს, და განაყოფიერებას შესთხოვდნენ. მისივე მტკიცებით, საწირს წყაროში ყრიდნენ, რომ არავის წაეღო. ბოლოს მთა ყურიდან გამოქანებული მეწყერი, დაუტანია ეს წყარო და სალოცავი, რის შედეგადაც ბრინჯაოს იარაღები სულ დამტვრეულა და ოქროს ფაქიზი სამკაულები უვნებლად გადაჩენილა [5].

ფრ. ბაიერნის ეს მსჯელობა დაუსაბუთებელი და ადგილობრივი პირობების გაუთვალისწინებლად შეკოწიწებული დებულებების გროვას წარმოადგენს, რაც, ჩვენი აზრით, მისაღები არ არის.

ამ მხრივ, მკითხველის განსაკუთრებით განცვიფრებას იწვევს ფრ. ბაიერნის ის „განმარტება“, რომელიც ეხება სამარხში აღმოჩენილ ბრინჯაოს დამტვრეული იარაღებისა და ოქროს სამკაულების უვნებლად შენახვის ისტორიას. ფრ. ბაიერნის თქმით, ბრინჯაოს ხმალ-ხანჯალი დამტვრეულა ყუროდან წამოსული ზევის დაწოლის შედეგად, ხოლო რამ გადაარჩინა იქვე მდებარე ოქროს ფაქიზი სამკაულები, ამის შესახებ არაფერია ნათქვამი.

ფრ. ბაიერნის „არგუმენტაციას“ რეალური საფუძველი არ გააჩნია და ამიტომ ის უარყოფის ღირსია.

ხევის ეთნოგრაფიულ ვითარებაზე დაკვირვება და ამ გზით შეძენილი მასალების გათვალისწინება ფრ. ბაიერნის კონცეფციის უკუგდების ყველაზე საუკეთესო შესაძლებლობის მქონეა.

ყაზბეგიანთ ეზოში (ძველი „სამან-საყუდის“ ტერიტორიაზე) აღმოჩენილი სტტევრები, რომლის დამტვრევის მიზეზად ფრ. ბაიერნმა მთა ყუროდან ჩამოხვეავებული მეწყერის დაცემა მიიჩნია, ჩვენი აზრით, იმ სატევრების ერთი ნაწილი უნდა იყოს, რაც ზემოთ აღწერილ შერიგების წესთან დაკავ-

შირებით იმსხვრეოდა მტრადყოფილი საგვარეულოების წევრთა მიერ და ვაგას მეთაურობით, და წინასწარ ამოთხრილ „სამშვიდობო“ ობიექტებსა და მათსა დატოვებულა.

ამავე მიზეზით უნდა აიხსნას ქალის სამკაულების თავმოყრა ფრ. ბაიერნის მიერ გათხრილ ორმოში, რადგან მოსიხსნელთა დაზავების მომენტში, როგორც ეს უკვე ზემოთ ითქვა, ქალებიც ყრიდნენ საწირის სამკაულის სახით სწორედ იმ ორმოში, სადაც მამაკაცები თავიანთ შუა-შუა გადატეხილ სატევებს.

ამგვარად, როგორც არქეოლოგიური მონაცემები, ისე ეთნოგრაფიული მასალები გვარწმუნებენ იმაში, რომ ყაზბეგიანთა ეზოში ფრ. ბაიერნის მიერ აღმოჩენილი „საგანძური“ თავისი სპეციფიკური განლაგებით დაზავების იმ ერთ-ერთ ორმოს უნდა წარმოადგენდეს, რომლის თავში „სამან-საყული“ მდებარეობდა. ასეთი ორმოებით ყოფილა მოფენილი თანამედროვე ყაზბეგის ქვემო უბნის ტერიტორიის გარკვეული ნაწილი და მას საერთო არაფერი აქვს ფრ. ბაიერნის მიერ გამოვლენებულ „პრიპის კულტთან“.

В. Д. ИТОНИШВИЛИ

ИЗ ИСТОРИИ НАРОДНОГО УПРАВЛЕНИЯ

(«Саман-сакуди» в Хевии)

Резюме

В труде выявлены некоторые самобытные черты народного управления, которые до сих пор исследователями не были замечены.

Эта особенность народного управления выражается в существовании обычая примирения враждующих фамилий, кровников. Выясняется, что это право входило в компетенцию главы хевской общины «хевис гага» и совета старейшин Хевии. Церемония акта примирения носила исключительно торжественный характер. Заключительный момент этой церемонии состоял в том, что мужчины бросали в яму разломанные на части оружия, а женщины — свои украшения.

На основании этих данных, так называемый казбекский археологический клад получает совершенно новое освещение.

ლიტერატურა

1. Г. Д. Филимонов, О доисторической культуре в Осетии. Антропологическая выставка 1879 г., т. II, Москва, 1878—1879, приложение к XXXI тому Известий Общества любителей естествознания, Москва, 1878.
2. В. Б. Антонович, Дневник раскопок веденных на Кавказе осенью 1879 года, Пятый археологический съезд в Тифлисе, Москва, 1879.
3. Уварова, Кавказ, путевые заметки, I, Москва, 1887, гл. 87—100.
4. Уварова, Могилишки Северного Кавказа, Материалы по арх. Кавказа, Т. VIII, Москва, 1900.
5. Fr. Bayern, Untersuchungen über die ältesten Gräber und Schatzfunde in Kaukasien. Zeitschrift für Ethnologie, Berlin, 1885, Supplement, гл. 41—56; შტრ. А. Т. Tallgren, Caucasian monuments, The Kazbek Treasure, Eurasia Septentrionalis Antiqua, V, Helsinki, 1930.

ჯულიბა რუხაძე

ძველი ქართული აბრარული დღესასწაულის მთავარი
პირსონაჟი ბერი-ბერა

ბერიკაობა-ყენობის დღესასწაულის გადმონაშთების შესწავლისას დღესასწაულის დანიშნულების გარკვევა ერთ-ერთი ძირითადი საკითხია. ამ მხრივ ჩვენი წინა შრომები საკმაო მასალას იძლევა, მაგრამ დღესასწაულის ბუნების სრულყოფილად წარმოდგენისათვის აუცილებელი ხდება მთავარი პერსონაჟის ბერიკას ფუნქციისა და მნიშვნელობის გარკვევა.

აქ წარმოდგენილმა ეთნოგრაფიულმა მასალამ და მისმა შესატყვისმა ტერმინოლოგიამ შეიძლება გაარკვიოს დღესასწაულის ზოგიერთი კონკრეტული თავისებურება.

I

სათანადო ენობრივი მონაცემებიდან ჩანს, რომ საკუთარი სახელი ბერიკა ეტიმოლოგიურად ზოგად სახელ „ბერ“-ს უკავშირდება.

ქართულ საენათმეცნიერო ლიტერატურაში ტერმინ „ბერი“-ს შემდეგ მნიშვნელობებია დადასტურებული: როგორც ივ. ჯავახიშვილმა მიუთითა, „ბერი“ ჰანურად შვილს ნიშნავს. „ბარა“—ცხოველის შვილის აღმნიშვნელი უნდა იყოს, ხოლო „ბელი“ (დათვის შვილის სახელი) „ბარა“-ს და „ბერე“-ს ფონეტიკურ სახესხვაობას წარმოადგენს. „ბელი“ მართო დათვისა კი არა, არამედ საერთოდ ნაშობის, გამონაყოფის გამოშატველი ყოფილა¹.

არნ. ჩიქობავას მიხედვით „ბერე“ ჰანურად ბავშვის, შვილის, ძის აღმნიშვნელი სიტყვაა ისევე, როგორც „ბერ“ ჩანურში. ჰანურშივე გვხვდება სიტყვა „ბერ“-ი, რომელიც ცხვრის საწველელი ყოფილა, ქართული „ბერ“-ი კი ცხვრის ბაკს ნიშნავს².

დ. ჩუბინაშვილი „ბერა“-ს შემდეგ განმარტებას იძლევა: „ბერა — დანიშნული ადგილი დასადგომელად გაჯუფთებულთა მორბენალთა და ეგე ვითართა მოთამაშეთა“³...

საბას „ბერა“ შემდეგნაირად აქვს განმარტებული: „ბერა“ — შუა გასავლელი (ორთავე მჯარეთა გაჰკრვენ და საშუალო კართა რასამე უყოფენ, მეწუელთა ცხოვართა გასატარებლად, გინა სხვსა რაასამესთუს).

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, თბ., 1937, გვ. 209.

² არნ. ჩიქობავა, ჰანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ელქსიკონი, ტფილისი, 1938, გვ. 19, 20, 154.

³ დ. ჩუბინაშვილი, Грузинская грамматика, СПб, 1887, გვ. 104.

ტერმინ „ბერა“-ს დ. გურამიშვილიც ამ აზრით ხმარობს, ვინაიდან იგი ამავე ტერმინს იყენებს. „ბერა“-ს ეს მნიშვნელობა საყურადღებოა, რადგანაც ბერეკაობაში ერთ-ერთ მთავარ რიტუალს ბერიკას ცემა და წამების მიყენება წარმოადგენდა.

ცხადია, რომ სიტყვა ბერეკა ბერის კნინობითი ფორმაა. ამითგან, ალბათ, დღესასწაულის მონაწილეთა თავდაპირველ სახელწოდებას „ბერი“ წარმოადგენდა. ეს ვარაუდი ეთნოგრაფიული მასალით უნდა მტკიცდებოდეს. სვანური მასალების მიხედვით დღესასწაულის მთავარ მონაწილე ყენსა და ბერიკას „ბერი“ || „ბერა“, ხოლო მათ ჯგუფს „ბეროლ“ ეწოდება. ჩვენთვის სვანური მასალა იმ მხრივაცაა საყურადღებო, რომ, როგორც გამოჩვენებულია, მასში გაცილებით ძველი ელემენტებია შემონახული, ვიდრე დანარჩენ ქართულ მასალებში. ამიტომ ტერმინის მხრივაც შესაძლებელია უფრო ძველ ეთარებასთან გვეკონდეს საქმე.

ჩვენ ყურადღებას განსაკუთრებით იპყრობს „ბერ“-ის ის მნიშვნელობა, რომლის მიხედვითაც იგი ცხვრის ბაქს აღნიშნავს. ცხვართან „ბერ“-ის დაკავშირება ეგებ შემთხვევითი არ იყოს, რამდენადაც ამ დღესასწაულის მთავარი პერსონაჟი ბერეკა, როგორც ცნობილია, ცხვარს ან თხას განახახიერებდა. ამ საკითხთან დაკავშირებით ჩვენ ქვემოთ ზოგიერთ ეთნოგრაფიულ მონაცემს მოვიყვანთ.

II

სამეცნიერო ლიტერატურაში დადგენილია¹, რომ მთიულური და გუდამაყური ახალი წლის ერთ-ერთ მთავარ რიტუალში ასახული ბერის პერსონაჟი უკავშირდება ზოგად ქართულ ღვთაება ბოსელს, რომელიც ცნობილი იყო როგორც ბოსელ || ბოსლა || ბოსლოს სახელით, ასევე სვანეთში ბომბლა || ბამბლუ || ბემბლუს ეპითეტებით, ხოლო ქრისტიანობის ზეგავლენით ეს ღვთაება წმ. ბასილს დაუკავშირდა.

ვ. ბარდაველიძემ გაარკვია ღვთაება ბოსელის უძველესი ბუნება, დაადგინა მისი, როგორც საქონლის და ადამიანთა გამრავლების, მოსავლიანობისა და დოვლათიანობის უზენაესი მფარველის თვისებები. მანვე დასვა საკითხი ბოსლობაში ასახული ღვთაების თავდაპირველი სახის შესახებ და აღნიშნა, რომ ეს ღვთაება მსხვილფეხა რქოსანი საქონლის, კერძოდ ხარის, სახით უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი.

თუკი მთიულურ-გუდამაყური ახალი წლის რიტუალში წარმოდგენილი ბერის პერსონაჟი ზოგად ქართულ ღვთაება ბოსელს და ქრისტიანულ წმ. ბასილს უკავშირდება, მაშინ ბუნებრივად დგება ბერეკაობის მონაწილე პერსონაჟის ბერი || ბერეკა და ბასილა || ბოსელის ურთიერთმიმართების საკითხი.

ხეცსურული მასალის მიხედვით „კუმეტ დღეს“² „ბერიკას მართვენ სოფლებში. გაფხუქვენ კაცს, შაამბენ ვაცის ყბათ, რქათაც გაუკეთებენ, შაამბენ კელს რაისსა, გახყეების ხალხი, ის დაიწყებს მასხარაობას, ხან თამა-

¹ ვ. ბარდაველიძე, ქართული (სვანური) გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები, თბ., 1953, გვ. 115.

² ხეცსურეთში ახალი წელი გრძელდება ხუთ დღეს: წელწად დღე, კუმეტ დღე, წინა შუადღე, შუა შუადღე, გამცხადება.

შობას დაიწყებსა-დ, ხან ხალხს სცემს რქებით, შიჩიგავს, ხან ვაცივით *ქაჩინა მწულაი* დაიწყებს¹.

როგორც ვხედავთ, ხევსურეთში კალენდარული წლის დასაწყისში დღეობის მონაწილე თხის გამომსახველი პირი ბერიკას სახელითაა ცნობილი. ახალ წელს თეთრი წყაროს რაიონში ვხვდებით იმავე გამოსახულების პირს ვასილის ანუ ბასილის სახელწოდებითაც.

ამასთან დაკავშირებით, საგულისხმოა იმერეთში დამოწმებული შემდეგი ფაქტი: საჩხერის რაიონის სოფელ არგვეთში ბერიკები დღესასწაულის მსვლელობის დროს მღეროდნენ — „შემოდგი ფეხი თქვენს ეზოს, გწყალობდეთ წმინდა ვასილი“².

ჩვენთვის ღირებულია აგრეთვე სოფელ ქორღში დადასტურებული მასალა, რომლის მიხედვითაც ახალ წელს სახლში შემოსვლისას მეკვლე იტყობდა: „მე ვარ მეკვლე ბერიკაო, ხელ მიჭირავს ბევრი კაო, ასი ქათამი გაზარდეთ, ასი მისი ვარიკაო“³.

ასეთივეა მთიულეთსა და გუდამაყარში მეკვლეს მიერ შესრულებული ბებერაის სიტყვიერი ფორმულა: როდესაც „...უფროსი კაცი ბებერაით შან შედიოდა, კარებთან დაიძახებდა:

„ბერი მოდის ბერობითა, წინა მიეგებენითა, ცხენ-აბჯარი ჩამოართვით, შინა დაჰპატიყენითა“.

ამაზე შინ მყოფი ოჯახის დიასახლისი ან რომელიმე სხვა წევრი შეგკითხებოდა: „ბერი რას ბრძანებსო“. ბერი უპასუხებდა: „პურსა პურიანობასა, წულსა წულიანობასა, საქონლის საქონლიანობასა, ცხვრისა ცხვრიანობასაო“ და სხვ.⁴

ბერისა და ბასილის ერთიდაიგივეობის შესახებ საყურადღებოა აგრეთვე რაჭული მასალა: რაჭაში ახალწელს აცხოვენ კაცის სახის ყველაზე დიდ კერს — კაცა ბასილას, რომელსაც „კერია-ბერა“ ეწოდება⁵. ამავე დროს აცხოვდნენ სხვა პატარა ბასილებსაც, რომელთაც კაცა-ბასილასაგან განარჩევდნენ. „კაცა-ბასილას“ კირჩხულის დოვლათიანობას, საქონლის გამრავლებას, ოჯახის ბედნიერებასა და მშვიდობიანი წელიწადის მობრუნებას შესთხოვდნენ⁶.

ზემოთ მოყვანილი მასალის საფუძველზე ირკვევა, რომ ახალწლის რიტუალში თხის ნიღბით გამოსახული პირი ერთ შემთხვევაში ბერიკას, ხოლო მეორე შემთხვევაში ბასილს განასახიერებდა. ამავე დროს, ბასილის კერს „კერია-ბერა“ ერქვა და ბერიკები თავიანთ თავს წმ. ბასილთანაც იგივებდნენ⁷. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ როგორც ბერიკას, ასევე ყველის ნიღბს, რომელიც კვებისაგან იყო დამზადებული, კვახაბერას ეძახდნენ. ქრისტიანული ბასილის სახელის მატარებელ წარმართულ პერსონაჟსა და ბერიკას მსგავ-

¹ ალ. ოჩიაური, რელიგია ბუდე-ხევსურეთში, უცანხადუ, რგ. 6, გვ. 104—105.

² დ. ჯანელიძე, ქართული თეატრის ხალხური საწყისები, თბილისი, 1948, გვ. 347.

³ უ. რუხაძე, 1949 წ. ქართლის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დღიური.

⁴ უფრ. მეცნ. თანამშრ. ნიკ. რუხიაშვილის 1944 წ. ჩაწერილი მასალა, მომყავს ზ. ბარდაველიძის დასახ. ნაშრ. მიხედვით, გვ. 116.

⁵ Г. Джанашидзе, СМОЛНИК, выш. 21, отд. II, 1930, გვ. 108.

⁶ ს. მკალათია, მთის რაჭა, 1930, გვ. 59.

⁷ ბერიკასა და ბასილას გამოსახულებათა მსგავსების შესახებ ბლაიზ შტაინერიც აღნიშნავს. Bleichsteiner, R., Masken und Fastnachtsbräuche bei den Völkern des Kaukasus, Osterreichische Zeitschrift für Volkskunde (Wien), № 5, 6, 1952, Sonderheft.

სებას ის ფაქტიც უნდა ადასტურებდეს, რომ ჩვენს მასალებში *მეტიკან* (მეტიკან) საახალწლო რიტუალური პური ბასილა მამრობითობის აღმნიშვნელად *ქარხჩქაქა* იყო გამოსახული და ორივეს მიზანს მცენარეულისა და ცხოველთა განაყოფიერებაზე ზემოქმედების მოხდენა წარმოადგენდა. როგორც ცნობილია, ახალი წლისა და საგაზაფხულო დღესასწაულების კავშირი შეიმჩნევა თრაკიელი დინისისა და მესოპოტამური თამუზის კულტშიც:

თუ ლიტერატურაში უკვე დადგენილია ბერის უშუალო კავშირი დღეობა ახალწლიწადში მოცემულ ბომბლასთან, ჩვენი მასალებით ნათელი ხდება ისიც, რომ ასევე უშუალოდ ბერი || ბერიკა ქრისტიანულ ვასილ || ბასილსაც უკავშირდება.

მაშასადამე, ჩვენ ახალი წლის რიტუალში **ბასილას, ბერის და ბერიკას** ერთი და იგივე ფუნქცია გვაქვს ფიქსირებული, რაც; ერთი მხრივ, ადასტურებს ჩვენს მოსაზრებას ბერ-ისა და ბერიკას იგივეობის შესახებ, ხოლო, მეორე მხრივ, მიუთითებს ბერ || ბერიკას და ქრისტიანული ბასილის სახელის მატარებელი ქართული წარმართული ღვთაების კავშირზე.

ჩვენ დავადგინეთ თხისა და ცხვრის სახის ბერიკას არსებობა და, ამასთანავე, შევეცადეთ გვეჩვენებინა ბერიკას კულტის უშუალო კავშირი ბასილას კულტსა და იმ პერსონაჟებთან ბერ-ის იგივეობა, რომელიც მოსავლიანობის, ადამიანთა და ცხოველთა ნაყოფიერება-გამრავლებისა და, საზოგადოდ, მათი კეთილდღეობის მფარველ ღვთაებას წარმოადგენდა ისევე, როგორც ახალწლიწადში წარმოდგენილი ბოსლა და მისი ქრისტიანული ხანის შემკვიდრე.

ეს კონკრეტული ფაქტები შესაძლებელია იმაზე მიუთითებდეს, რომ ღვთაება ბოსლა, ხარის კულტთან ერთად, ქართველ ტომებში არანაკლებ გაღმერთებული თხისა და ცხვრის კულტის ამსახველიც უნდა ყოფილიყო. ამას ეგებ ისიც ადასტურებდეს, რომ ბერიკაობა-ყუენობის დღესასწაულში ბერიკას წარმოადგენდა არა მარტო „თხა“ ან „ცხვარი“, არამედ „ლორი“, „ხარი“ და სხვ. ისევე როგორც ბასილი || ვასილი ერქვა არა ერთი სახის ვარკვეულ კვერს, არამედ ზოგჯერ ახალწელს გამოცხვარ ყველა რიტუალურ კვერსაც. ამგვარად, ბერიკა მთელი თავისი წეს-ჩვეულებებით შინაური ცხოველებისა და მცენარეულის კულტის ამსახველ ღვთაებას თანხვდება.

ჩვენთვის საინტერესო საკითხის კვლევისათვის საყურადღებოა აგრეთვე ისიც, რომ ქართული ბერა, როგორც უკვე ვთქვით, ცხვრის ბაკის აღმნიშვნელია. დაახლოებით ასეთივე მნიშვნელობისაა „ბერ“ ქანურში. იგე, როგორც ცნობილია, ცხვრის საწველელი ყოფილა. დაბადების ქართულ თარგმანში ნახსენები ბოსელიც ცხვართა სადგომ ბინადაა მიჩნეული, „გამოგუყვანე შენ ბოსლისა მისგან სამწყსოთა მათგან ცხოვართისა და გყავ შენ წინამძღუარ ერისა მის ჩემისა იშლისა“ (II მეფ. 7,8 ოშკ.).

ბიბლიის რუსულ თარგმანში ეს ადგილი იკითხება ასე... «Я взяа тебя от стада овец, чтобы ты был вождём народа моего, Израиля»; ბერძნულ ბიბლიაში კი აქ აღნიშნული „ცხოვართისა“ „овец“ „αγρίων“ რა სახელითაა ცნობილი. პაპეს (Pape-ს) ლექსიკონის მიხედვით ეს სიტყვა თავდაპირველად ყოველგვარ ოთხფეხს აღნიშნავდა. ატიკელი მწერლების თხზულებებში კი (მაგ., პლატონთან, კსენოფონტესთან, დემოსთენესთან) დაპირისპირებულია *βαῖ* *αἰ* *αγρίων* (ე. ი. ზროხა და ცხვარი). ზემოთქმულთან დაკავშირებით გა-

სათვალისწინებელია ის, რომ ივ. ჯავახიშვილი „ბელ“-ს საერთოდ ნაშთიკადაც გამონაყოფის გამოშვებულად მიიჩნევს.

ყველა ზემოაღნიშნული მასალის საფუძველზე შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ბოსლას კულტის ვადმონაშთებში მოცემული უნდა იყოს მთელი რიგი ცხოველები, რომლებიც ღვთაება ბოსლას ძირითად თვისებას ასახავენ. ამათგან ზოგი ხარის გამოშვებულია, ზოგი ცხერის, თხის და ა. შ.

თხის განვითარებული კულტის არსებობაზე უნდა მიუთითებდეს ის გარემოებაც, რომ ქართველთა უძველეს ღმერთად ბოჩია ცნობილი: „სრულიად ივერიელთა ჰყავთ უძველესთა შინა დროთა უპირატეს ღმერთად ბოჩი“¹, რომელსაც აკად. ივ. ჯავახიშვილი „ოხოკონს“, „თხაკაცს“ — „ოჩი“-ს და ეფთვემ მთაწმინდელის მიერ ნათარგმნ VI მსოფლიო კრების კანონებში მოყვანილ ბოჩის უკავშირებს, რომელთანაც დიონისეცაა ნახსენები².

„ოჩი“, როგორც ივ. ჯავახიშვილი არკვევს, წარმოდგარია ვაციისაგან „ვა“ მარცვლის ქართული ფონეტიკის კანონების მიხედვით „ო“-ნად ქცევის წყალობითა და „ც“-ანის „ჩ“-ინად შენაცვლებით. „ოჩი“-ს წინა ფორმად ივ. ჯავახიშვილს „ვაჩი“ მიაჩნია, ზემოდასახელებული „ბოჩი“ კი „ოჩი“-სა და „უოჩი“-ს მონათესავე სიტყვად. საყურადღებოა ის გარემოებაც, რომ „ბოჩი“ ქანურად მამალ ცხვარს ნიშნავს. ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს მეორად ფონეტიკურ მოვლენასთან, როცა „ბ“ პირველადი „ვ“-ინის შენაცვლებას უნდა წარმოადგენდეს³.

სამეგრელოში გვალვასთან დაკავშირებულ რიტუალში ძირითადი მნიშვნელობა ჰქონდა თხისა და მისი ფიტულის შეწირვის ფაქტს. ეს წეს-ჩვეულება შარდენის აზრით დაკავშირებული იყო ტყის სულის „ოხოკონის“ შესახებ არსებულ ხალხურ რწმენასთან.

საყურადღებოა აგრეთვე ის გარემოებაც, რომ ამავე დღესასწაულს ხევში „ვაჩილობას“ ეძახიან⁴. როგორც ჩანს, ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში ვადას-ტურებთ „ვაცი“-სა და „ოჩი“-ს საერთო წარმომავლობას, რაც დოკ. ვ. ბარდაველიძის საყურადღებო ცნობას, — ბოსელ-ბოსლას ოსებში ვაცილას სახელწოდებით არსებობის შესახებ, — საფუძველს უნდა უქმნიდეს.

თხის კულტის სიძველეზე მასალის ძიებამ ჩვენ კიდევ ერთ საყურადღებო თანხედრობობაზე მიგვაქცევინა ყურადღება: ბოსელ-ბოსლას და ვაცილას საერთო წარმომავლობასთან ერთად ირკვევა ვაცილას თხასთან კავშირი, რაც ბერიკა-ბასილას და ბოსელ-ბოსლას კავშირზეც უნდა მიუთითებდეს.

საყურადღებოა, რომ ბერიკაობა-ყეენობის მსგავსი სუმერული ღმერთის თანუზის საგანაფუთლო დღესასწაულში ერთ-ერთი მონაწილე თხის ნიღაბსა და ტყავს ატარებდა.

ამგვარად, გაირკვა ბერიკაობა-ყეენობის მთავარი პერსონაჟის ბერიკას ფუნქცია. იგი წარმოადგენს საქონლის, ადამიანთა გამრავლებისა და მოსავ-

¹ თ ვ ი მ უ რ ა ზ ბ ა ტ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი, ისტორია ქმნილი საქართველოს მეთაბამეტის მეფის გიორგის ძის თემურახანისაგან, 1948, გვ. 83—84.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი პირველი, ტფ., 1928, გვ. 80

³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესობა, თბილისი, 1937, გვ. 177, 179, 217, 612.

⁴ ვ. ი თ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი, ხენა-თესვა ხევში, სტალინის სახ. თბილისის სახ. უნივერსიტეტის სტუდენტთა შრომების კრებული, 1953, № VI.

ლიანობისათვის განკუთვნილი დღესასწაულის მთავარ ითიფალურ მკვლევარს მკვლევარს რომლის შესახებ გადმოცემა ჩვენს დრომდეა შემონახული.

ბერიკობა-ყეენობის დღესასწაულის წინა აზიის აგრარულ დღესასწაულებთან კავშირი, კერძოდ, მისი კავშირი თამუზის კულტთან, ხელს შეუწყობს ქართველები და წინა აღმოსავლეთის ხალხთა კულტურულ-ისტორიული ურთიერთობის საკითხის გაშუქებას.

ДЖ. А. РУХАДЗЕ

БЕРИ-БЕРА ГЛАВНЫЙ ПЕРСОНАЖ ДРЕВНЕ-ГРУЗИНСКОГО АГРАРНОГО ПРАЗДНИКА

Резюме

В исследовании рассмотрены функции главного участника праздника Берика и дана попытка объяснить значение этого персонажа.

Посредством анализа грузинского этнографического материала выявлено, что Бери-Берика являлся главным итифальным персонажем праздника, посвященного размножению и плодовитости животных и людей, плодородия земли и изобилия.

Устанавливается одна и та же функция Бери-Берика и Василя. Сравнительное изучение добытого материала вскрыло его непосредственную связь с древнегрузинским божеством Босели (Босла-Босло).

Наши конкретные факты, повидимому, свидетельствуют о том, что божество Босели-Босла, вместе с культом быка, должно было также отражать культы овцы и козла.

В. ГАМРЕКЕЛИ

О ПЛЕМЕНИ ДВАЛОВ

(К вопросу этнической принадлежности и исторических судеб племени двалов)

Территория центральной части Кавказского хребта, от Дарьяльского ущелья до Мамисонского перевала и от этой линии полосой на север, в прошлом именовалась «Двалетией». Часть этой территории входила в состав грузинской государственности, а часть ее подчинили себе и заняли осетины.

Коренные, первоначальные насельники территории Двалетии представляли собой особое племя, называемое «двали». Эти двалы были ассимилированы частью грузинами, частью осетинами. Растворившись частью между грузинами, частью между осетинами двалы вошли в состав обоих этих народов, и, следовательно, входят в историю обоих этих народов.

Расположение в центре Кавказа и связанность исторических судеб с грузинским и осетинским народами, привлекли внимание ученых к племени двалов уже давно. В трудах исследователей кавказоведов, изданных на протяжении XVIII—XX вв. (Гюльденштедт, Паллас, Клапрот, Пфафф, Миллер, Марр, Кипшидзе, Томашек, Ахвледиани, Кекелидзе, Меликсет-Бек, Ванеев, Скитский, Гвретишвили и др.), имя племени двалов упоминается неоднократно.

Однако, ни одним из этих исследователей вопрос об этнической принадлежности двалов не подвергался специальному рассмотрению.

Исключения составляют только Томашек (см. его статью в *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, 1905, V т.) и Гвретишвили (см. его статью в „მომთხროველი“ 1, 1949, издание Института истории АН ГССР), которые сделали попытки, хотя и недостаточные, попутно внести некоторую ясность в вопрос этнической принадлежности двалов.

Многие из авторов, исключая Томашека и Гвретишвили, ссылаясь на грузинские исторические свидетельства и в частности на Вахушти Багратиони, причисляли двалов без дальнейших рассуждений к осетинам. Эти авторы объявляли двалов осетинами или осетинским племенем, на основании, якобы, данных грузинских исторических памятников, не разобравшись ближе в этих сведениях, не проанализировав по существу имеющиеся по этому вопросу свидетельства. Это отождествление подкреплялось еще

тем, что осетины называют «туал-ами» («туал» осетинская форма термина «дуал-двал»), осетины же — жителей самой высокогорной полосы Главного Кавказского хребта.

Такие ученые как Марр, Кипшидзе, Ахведиани, Кекелидзе и некоторые другие также причисляли двалов к осетинам, не обосновывая, однако это ничем; они это делали просто мимоходом, считая это положение само собой разумеющимся и не требующим доказательств.

Возникновение и утверждение такого взгляда на двалов можно проследить с начала XIX в., от Клапрота через Пфаффа и ряда языковедов — к Ваневу и Скитскому.

Клапрот пишет: «Большая часть осетин в Грузии принадлежит к племени двали или двалеты»¹ («Reise in den Kaukasus und nach Georgien» II том, 1814 г., стр. 13). «...Согласно часто приводимой географии Грузии, грузины делят народов осетин на два больших племени, которые однако по языку и нравам мало отличаются друг от друга, а именно в собственно осетин и в двалетов — двалов» (Там же — «Anhang», стр. 177, см. также стр. 383)².

Пфафф повторяет за ним «По географии Вахушти двалеты были осетины» («Сб. свед. о кавк. горах», вып. IV, 1870, стр. 29).

Слова Пфаффа без изменения, хотя и без ссылки на него, повторил Ванев: «Двалетия по старой грузинской географической номенклатуре — это та же Юго-Осетия наших дней» (Известия ЮОНИИ, вып. III, 1936 г., 270 стр.). «По Вахушти двалы — осетины» (там же, 272 стр.).

От Пфаффа и Ванеева, видимо, заимствует Скитский, когда он пишет: «Южная Осетия в старой географии Грузии называлась Двалетия. Это название происходит от древнего самоназвания населявших ее осетин — «туал» (Известия СОНИИ, XI т., 1947, стр. 139).

Приведенные выдержки наглядно иллюстрируют, что главным аргументом при отождествлении двалов с осетинами служили ссылки на Вахушти Багратиони. При этом, вероятно, имели в виду то обстоятельство, что в географии Вахушти, при описаниях горных ущелий Картли или, что то же, южных склонов Кавказского хребта, осетины и двалы упоминаются несколько раз рядом и представлены как совместно населяющие упомянутые ущелья.

Возникновению и распространению этого взгляда способствовало и то обстоятельство, что осетины вообще называют тех из осетин же, которые живут в центральной части высокогорной зоны Кавказского хребта, «туалами» (двал-ами). Речь туалов рассматривается в лингвистике как особый говор, а некоторыми, как особый диалект осетинского языка. Эти туалы

¹ «Die mehrsten Osseten in Georgien gehören zu dem Hauptstamme Dwali oder Dwalethi» (13 S.).

² «Nach der öfters angeführten Geographie von Georgien teilen die Georgier das Volk der Osseten in zwei grosse Stämme, die aber der Sprache und den Sitten nach wenig von einander unterschieden sind, nämlich in eigentliche Osseten und in Dwalethi oder Dwali» (Anhang—177 S.).

принимаются лингвистами за исторических двалов и потому двалы ^{оркары} называются осетинами.

И для отождествления именно туалов-осетин с историческими двалами решающее значение имели опять-таки свидетельства географии Вахушти.

Однако вдумчивое чтение географии Вахушти Багратиони убеждает, что приведенные ссылки вышеназванных авторов по существу своему ошибочны и не соответствуют своему источнику.

В грузинской исторической литературе до XIX в. и, в частности, у Вахушти Багратиони, о двалах сохранено много сведений, об их исторических судьбах имеется ряд высказываний, из коих явствует наличие определенного взгляда по вопросу об этнической принадлежности двалов. Эти данные совершенно не оправдывают ссылок указанных авторов и идут вразрез их утверждениям о тождестве двалов и осетин, приобретшим почти силу традиции.

Вахушти Багратиони о двалах

Чтобы можно было судить с полным основанием о действительных взглядах Вахушти Багратиони по интересующему нас вопросу и о подлинном смысле его свидетельств попытаемся обстоятельнее проверить, что же написано в действительности в «Описании царства Грузинского» или в так называемой географии Вахушти.

Касаясь древнейшего периода, периода первоначального заселения Кавказа, Вахушти пишет:

«Кавкасос занял страну от границ Лекана до Понтийского моря, север горы Кавказа со степью и от этого назвали гору Кавкас, а степь — Ос, конечный отрывок Кавкасоса, якобы его, до выхода хазар; а царь хазаров отдал сыну своему Урбаносу страну Кавкасоса и пленников Картли и Армении: этот перебил погомков Кавкасоса и поселился здесь сам (со своими) и теми пленным и назвал страну Овсети... Кавкасцы и Дзурдзуки, самые знатные из потомков Кавкасоса, бежали и укрылись в Кавказских горах и поэтому назвали край к востоку от Арагвы (т. е. Терека—В. Г.) до границ Лекети (т. е. Дагестана—В. Г.) Дзурдзукетией, а на запад от Арагвы, которая есть Ломски, а ныне Терек, которая течет из Хеви, внутренним Кавказом, Двалетией» (Вахушти, География, издан. Броссе, стр. 424—426)¹.

«Когда пришел Кавкасос в свой удел и поселился в этой стране, и завладел он и сыновья его и сыновья сыновей его. Размножились они и были

¹ „კავკასოს დაიპყრა ქვეყანა ლეკანის საზღვრიდამ ვიდრე პონტოს ზღვამდე, კავკასიის მთის ჩრდილოთი ველითურთ. და ამისაჲგან ეწოდა მთასა კავკასი და ველსა ოსი, ბოლოს მონაწყვეტი კავკასოსი, ვითამ მისი, გამოსვლამდე ხაზართა; არამედ ხაზართა მეფემან მისცა ქვეყანას კავკასოსი ძესა თვისსა ურბანოსს და ტყვენი ქართლ-სომხითისანი: ამან მოსწყვიტა ნათესავი კავკასოსი და დაეშენა აქა თვისით და ტყვეთა მით და უწოდა ოვსეთი... გახიზნული კავკასნი და ტურქენი შეღიზინენ ჯავკასიის მიერს და ამის გამო ეწოდა არაგვს აღმოსავლეთის ფერს, ლეკეთის საზღვრამდე ტურბუკეთი, ხოლო არაგვს დასავლეთ რომელ არს მდინარე ლომსკი, და აწ თერგი, რომელი დის ქვეიდამ, კავკასთა შინათა, დვალეთი... (ვახუშტი, გეოგრაფია, издашие М. Броссе, стр. 424—426).

в подчинении у старшины Мухетского, а иногда отступниками, как мы описывали, до выхода царя Хазар; а когда вышел царь хазаров, отдал он страну эту сыну своему Урбаносу (который назвал ее Осетией) и пленный Рана и Армени; тогда пришел Урбанос с пленными теми и поселился сам и поселил тех пленных здесь, на этой степи, а Дзурдзук, сын Тинениса, который был самым знатным среди сыновей Кавкасоса, вошел этот Дзурдзук во внутрь Кавказа и нашел место весьма крепкое и построил город и назвал своим именем Дзурдзуки, и давал дань хазарам; и назвали после этого Дзурдзукети восточные ущелья от Хеви, а западные от Хеви Кавказом или Двалети, в которых поселились сыновья и потомки Кавкасоса» (там же, 458 — 460 стр.)¹.

В приведенных выдержках Вахушти касается вопроса этногенеза двалов и осетин. Вахушти по этому вопросу разделяет концепцию Л. Мровели писателя XI в., и целиком следует за ним. А именно, он повторяет за Мровели имя одного из отпрысков Яфета, имя этнарха Кавкасоса, который признается пришельцем с юга и первоначальником на территории, прилегающей с севера к центральной части Главного Кавказского хребта, в первую очередь на территории бассейна рек Терек-Ардон и является эпонимом населения среднего и западного Кавказа. Ущелья к западу от Терека названы Кавказом или Двалетией, в них поселены потомки Кавкасоса и там же нашли себе убежище те из потомков Кавкасоса, которых вытеснили с низменных мест «хазары».

Следовательно, по Вахушти, двалы происходят от Яфетида Кавкасоса, являются племенем южного происхождения, и генетически ближайшим им племенем являются дзурдзуки.

Обращает на себя внимание факт, что Вахушти Багратиони в главе «Описание теперешней Осетии или внутреннего Кавказа» включил и параграфы описания кистин, дзурдзуков и галгаевцев. Переход к описанию занимаемых ими ущелий он предваряет фразой «а теперь начинаем (описывать) кавкасцев восточной стороны Хеви (ущелье р. Терека — В. Г.), так как закончили западную часть»².

¹ „ოღეს მოვიდა კავკასიის წილბდომილსა თვისსა და დაეშენა ამით ქვეყანათა, და დაიპყრო მან და ძეთა მისთა და ძის ძეთა მისთა. განმრავლდნენ ესენი და იყვნენ მორჩილებასა შინა მცხეთელ მამასახლისისა და ოღესმე განდგომილნი და მტერნი ვითარცა აღესწერენით, გამოსულამდე ხაზართა მეფისა; ხოლო ოღეს გამოვიდა. ხაზართა მეფე, მისცა ქვეყანა ესე ურბანოს ძესსა თვისსა (რომელმან უწოდა ოსეთი) და ტყვენი რანისანი და სომხითისანი; მაშინ მოვიდა ურბანოს ტყვეთა მით და დაეშენა თვით, და ტყვენი ივინი დააშენა აქა, ველსა ამას; არამედ ძურძუკოს, ძემან ტინენისამან, რომელი უწარჩინებულეს იყო ყოველთა ძეთა შორის კავკასოსსთა, შემოვიდა ესე ძურძუკოს კავკასიასა შინა და ჰპოვა ადგილი ფრიად მაგარი და აღაშენა ქალაქი და უწოდა სახელი თვისი ძურძუკი და ხარკსა მისცემდა ხაზართა და უწოდა შემდგომად მისსა ძურძუკეთი ქვეის აღმოსავლეთთა ქობათა; ხოლო ქვეის დასავლეთისათა კავკასინი ანუ დვალეთი, რომელთა შინა დაეშენენ კავკასოს ძეთაგანი და ნათესავთაგანი“ (ვახუშტი, там же, стр. 458—460).

² „ხოლო ავიწყებთ ქვეის აღმოსავლეთის ვრძობთ კავკასიელთა, ვინაიდან შევასრულეთ დასავლეთის წილი“ — ვახ. ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოსან საქართველოსა, 1941, стр. 118.

Этим Вахушти Багратиони еще раз подчеркнул генетическую связь и общность древнейшего населения и территории примыкающей непосредственно к ущелью Терека с Запада и Востока.

Этим Вахушти Багратиони признает общность населения западных и восточных, от Терека, ущелий не только в далеком прошлом, но и в настоящем (XVII—XVIII ст. ст.).

Вахушти пытается (см. там же, стр. 460) раскрыть этимологию слова «Двалети» с помощью русского языка так: Двалети от два-лета, т. е. два года. Это имя возникло якобы в связи с тем, что «хазары» взымали дань с них только на второй год, взымая годовую дань с двалов и дзурдзуков поочередно: один год с жителей к востоку от Терека, другой год с жителей к западу от Терека. Этимология, конечно, ошибочная; но это толкование Вахушти иллюстрирует его представление об этнической принадлежности двалов, как потомков Кавкасоса и данников «хазар» — осетин.

В приведенных выдержках повествуется одновременно и о происхождении осетин. Их этногенез изображен у Вахушти также согласно концепции Л. Мровели. А именно: Царь «хазарский» после победоносных походов на юг отдал «хазарскому» царевичу — своему сыну Уобосу — герц. Урбаносу пленных грузино-армян и равнинную территорию Северного Кавказа, занимаемую дотоле потомками Кавкасоса. Уобос-Урбанос поселился на этой территории с пленными грузино-армянами и от этого смешения разных этнических элементов произошли осетины.

Под социально-политическим господством и давлением «хазар» собственно произошло смешение пленных Закавказья с аборигенами — с потомками Кавкасоса (также покоренных «хазарами»), и в результате такого процесса возникла новая этническая общность — осетины.

Следовательно, по представлению Вахушти двалы более раннего и великого южного происхождения, а осетины более позднего происхождения и результат смешения — скрещения господствующих «хазаров» (северный элемент) с пленными закавказцами и потомками Кавкасоса (южный элемент).

Следовательно, между двалами и осетинами нет прямого генетического родства, эти два народа не связаны между собой общностью происхождения. Процессы генезиса этих двух различных народностей различны.

Но следует заметить, что Вахушти признает общность некоторых структурных элементов. В обоих цитатах содержится глухое указание на то, что потомки Кавкасоса — двалы вошли, как один из этнических структурных элементов, в состав осетинской народности в процессе ее возникновения и притом как его коренной слой — элемент. Только наличие этого этнического элемента, потомков Кавкасоса, в составе осетинской народности может являться моментом генетически роднящим осетин с двалами, осетин с кавказским этно-культурным миром. На основании всего вышесказанного мы считаем правомерным заключить, что по Вахушти Багратиони племя двалов в своем происхождении совершенно независимо от осетин.

Дальше Вахушти дает сжатый ретроспективный обзор прошлого двалов, их исторических судеб и взаимоотношений с осетинами.

«...И после царя Парнаоза, как показывает житие, были в подчинении и плательщиками дани грузинским царям Дзурдзуки, Хеви, Двалети, выше Кассарских ворот. А остальные были в подчинении у овских царей».

В этой цитате слова — «были в подчинении... грузинским царям... Двалети, выше Кассарских ворот. А остальные были в подчинении у овских царей», следует понимать так, что Двалетия южнее или иными словами выше Кассарской теснины подчинялась грузинским царям, а Двалетия севернее, иными словами, ниже Кассарской теснины подчинялась осетинским царям.

Что это место нужно понимать именно так и что Двалетия в прошлом по Вахушти простиралась далеко ниже, т. е. Севернее Кассарской теснины, это подтверждают еще следующие места у Вахушти: «К западу от Валагира или Пайкома есть Кассарское ущелье, которое называется и сейчас Двалетией, и имеет длину Двалети от Зекарского Кавказа до Черкез...» (там же, стр. 444)².

«Двалетия делится по ущельям и называются ущелья так: Кассарское ущелье, Зрамаг, Жгеле, Нар, Зрого и Заха; а которые (т. е. те ущелья Двалети которые — В. Г.) остались овским царям, имена их есть эти: Чими, Тагаури, Куртаули, Валагири, Пайкоми, Дигори и Баснани. Имена эти даны были или от поселков (мест), но больше от пришедших осетин... Овсы бежали в глубь Кавказа и по их именам названы эти ущелья так»³.

И далее Вахушти пишет: «А в приход татар от Чингизовых ханов и больше всего от Батия и Орхана уничтожена и разорена была Осетия» и «бежали овсы сюда во внутрь Кавказа», и «вновь после прихода Тамерлана и взятия Константинополя одолели осетин с одной стороны Татар-хан, а с другой — Тамерлановы кочевники (элы) магометане и бежали (осетины — В. Г.) во внутрь Кавказа и покорили племена Кавказцев, которые суть двалы» (там же, стр. 460)⁴.

¹ „... და შემდგომად ფარნაოზ მეფისა, ვითარცა აწენს ცხოვრება, იყვნენ მორჩილებასა შინა და მომცემელნი ხარკთა მეფეთა ქართველთათა ძურძუკი, ქევი, ბაგლეთი, კასრის—კარს ზეთი. ხოლო სხტანი მორჩილებასა შინა ოვსთა მეფეთათა“. ვახ. ბაგრატიონი, შტ. სოჩ., издан. М. Броссе, 459 стр. Еще более точное разграничение частей Двалетии подчиненных грузинским и осетинским царям, см. в. в. в. ბაგრატიონი, შტ. სოჩ., 1941, стр. 107.

² „ხოლო ვალაგირსა ანუ ფაიჭომის დასავლეთ არს კასრის ქეობა, რომელი იწოდების აწუცა დვალეთად. და აქტს სიგრძე დვალეთს ზეკარის კავკასიიდან ვიდრე ჩერქეზამდე ... ვახუშტი, შტ. სოჩი., издан. М. Броссе, стр. 444. На эту фразу обратил внимание еще в 1941 г. проф. Г. Ахвледиани и тогда-же дал ее правильное, повторяемое нами здесь, толкование. см. ვახუშტი-ს „შემაგბე“, X ტ.

³ „დვალეთიცა განიყოფების ვე-ვეედ და იწოდების ვენი ესრეთ: კასრის-ვეედ, ზრა-ზაგად, ქდელედ, ნარად, ზრაგოდ და ზახად. ხოლო რომელი (ე. ო. დვალეთის ის ზენი რომელი—ე. ზ.) დამედენ მეფეთა ოვსთა, სახელნი მათნი არიან ესენი: ჩიმი, თაგაური, ქურთაული, ვალაგირი, ფაიჭომი, დიგორი და ბასიანი. და სახელნი ესენი ეწოდენენ ანუ დაბებთაგან, ზარან უმეტეს შემოსულთა ოსთაგან, ... ოვსნი შემოვილტოდენენ კავკასიათა შინა და იწოდენენ სახელითა მათითა ვეობანი ესენი ესრეთ“... ვახ. ბაგრატიონი, შტ. სოჩ., 1941, стр. 107.

⁴ „ხოლო მოსულასა თათართა ჩინგიზ ყვერთაგან და უმეტეს მათოსა და ორხანისაგან მოისრა და მოჭრდა“ ოსეთი „და შემოვილტოდენენ ოვსნი ამ კავკასიათა შინა“, „და კვალად შემდგომად მოსულისა ლანგთემურისა და ალბისა კოსტანტიპოლისა ვემლაგრენენ ოვსთა შინა მათ თათართი და აქეთ ლანგთემურის ელნი მომადიანნი და შემოვილტოდენენ კავკასიათა შინა, და დაიპყრეს კავკასია ნათესავნი, რომელი არიან დვალნი“. ვახუშტი, შტ. სოჩ., издан. М. Броссе, стр. 460.

Из цитированного явствует, что Осетия потерпела от монголов два сокрушительных удара: 1. в 40—50-ых годах XIII ст. (Чингизовы Ханы и Батый) и 2. в конце XIV в. и I пол. XV в. (Тамерлан и взятие Константинополя). Соответственно были две волны миграции осетин вглубь ущелий Кавказа, двукратное внедрение осетин в Двалетию и в конечном итоге покорение двалов осетинами.

Содержащийся у Вахушти сжатый обзор основных вех истории двалов охватывает исторический период приблизительно в 20 веков. На протяжении всего этого многовекового исторического периода, осетины по отношению к двалам неоднократно выступают в роли покорителей, завоевателей и социально-господствующего этнического слоя.

Двалы под давлением осетин территориально перемещались с севера на юг; отступление двалов произошло несколькими этапами. Сначала осетины покорили двалов живущих севернее Кассарской теснины в низменной зоне, и оттеснили их глубже в ущелья Главного Кавказского хребта. Это событие отнесено к эпохе до н. эры, так как Вахушти датирует это событие царем Грузии Парнаозом.

Позже осетины внедряются в северные склоны и ущелья Кавказского хребта, в том числе и в Наро-Мамисонскую котловину, и покоряют там двалов¹.

Можно предполагать со значительной степенью вероятия, что одновременно произошло дальнейшее передвижение части двалов на юг через хребет. Эти события Вахушти датирует XIII—XV вв., упоминая Чингис-Хана, Батыя, Тамерлана и падение Константинополя.

Наконец, уже в современную Вахушти Багратиони эпоху XVI—XVIII вв., вероятно под давлением Феодалной Кабарды, неурожая и голода в конце XVI столетия и естественного роста населения, осетины распространились по южным склонам центрального Кавказа и здесь также занимают по отношению к двалам господствующее положение. Это последнее совершенно определенно явствует из описания Вахушти современного ему населения Двалетии. Это описание он сопровождает замечанием «они знают роды и самыми знатными родом являются осетины... и являются они знатнейшими над другими»².

Еще во время Вахушти, начало XVIII столетия, ощущалась разница между двалами и осетинами: она выражалась в некоторой разности культуры — религии, социального положения (см. стр. 444).

¹ К внутреннему Кавказу, т. е. к Наро-Мамисонской котловине приурочено у Вах. Багратиони еще такая фраза «и теперь еще родовитых из них зовут осетинами, а других неродовитых — опять — таки (попрежнему — з. з.) двалами — же» («აწუცა გვარიანთა მათ უწოდებენ ოსად, ხოლო სხვათა უგვაროთა — ევლად დვალადეცა...»), ვახ. ბაგრატიონი, შტ. სოჩ., 1941, стр. 107.

² «უწყიან გვარნი, და უწარჩინებულესნი გვარითა არიან ოსენი... და არიანცა ესენი უწარჩინებულესნი სხვათა ზედა», там-же, стр. 110.

Хотя по описанию Вахушти видно, что начало XVIII в. было моментом, когда завершилась окончательная ассимиляция двалов осетинами и налицо была уже общность некоторых важнейших черт.

Указанные Вахуштием основные вехи истории двалов полностью гармонируют с общим контекстом исторических судеб Кавказа и Грузии. Об этом соответствии обстоятельнее речь будет особо.

Здесь же нас интересует только характер взглядов Вахушти независимо от степени их соответствия исторической действительности.

Таким образом на протяжении всей истории племени двалов, на протяжении всего его существования Вахушти различает двалов и осетин, порой даже противопоставляет их друг другу.

Следует обратить внимание еще на один факт.

Как видно из «Описания царства Грузинского», Вахушти Багратиони хорошо осведомлен о внутреннем племенном и родовом дроблении осетин; он знает различные ущелья Осетии и различные осетинские роды, знает все их местные названия и вместе с тем он их объединяет единым этническим термином — «осетины»; следовательно он считает их всех одной народностью. Также и территория перечисленных ущелий, от Чими до Баснани, несмотря на множество частных названий, носит у него и единое общее название — «Осетия».

У него нет нигде противопоставления или параллельного упоминания в одном ряду терминов «дигорцы» и «осетины», «Дигория» и «Осетия» или «тагауры» и «осетины», «Тагаурия» и «Осетия».

Вахушти употребляет термины «Дигория», «Тагаурия» и др., как части Осетии.

Называя осетинские роды, он, например, дигорские фамилии перечисляет наравне с другими осетинскими фамилиями в одном ряду.

В общем, соотношение между понятиями «Дигория» и «Тагаурия», с одной стороны, и «Осетия», с другой стороны, таково как соотношение между частью и целым. Термин «осетины» является для Вахушти общим собирательным понятием, понятием общенародного масштаба, тогда как «дигорец» или «тагаурец» понятием родо-племенного масштаба.

Совершенно иначе представлено соотношение между понятиями — терминами «Двадети» и «Осетия», «двалы» и «осетины».

Он систематически противопоставляет или упоминает в одном ряду, параллельно, как различные понятия равной категории имена «двалы» и «осетины», «Двадети» и «Осетия». Примеров этому достаточно в уже приведенных выше выдержках. Поэтому для иллюстрации этого положения ограничимся только одной выдержкой: «но если возвеличится или разбогатеет осетин или двал, или приведет двух-трех жен или построит башню»¹; «осетин или двал», т. е. кто-либо из этих двух.

¹ «გარნა თუ განდიდნეს ანუ განმდიდრეს ოვსი ანუ დვალი, ანუ შეირთავს ორ სამს-
ოლსა, ანუ აღაგებს კოშკსა»... там-же, стр. 105.

Возникает вопрос, почему Вахушти, а заодно и другие грузинские литературно-исторические источники, несмотря на отсутствие единой административно-политической организации у населения от Чими до Басиани, несмотря на наличие значительно разнящихся диалектов (дигорский и иронский), и деления на общества по ущельям, называют их все же одним общим этническим именем «осетины», но в это понятие—одновременно не включают двалов? Почему нет противопоставления дигорцев и осетин и одновременно есть противопоставление двалов и осетин?

Если бы двалы признавались Вахушти Багратионом осетинским племенем, тогда в его описаниях территории и населения центральной части Кавказского хребта понятие «осетин» и «Осетия» должны были бы покрывать собою и вмещать в себя понятия «двал» и «Двалетия». Но этого нет в описаниях Вахушти Багратиони. Этот факт может быть понят только как выражение представления, что двалы не есть осетины, что двалы особая этническая общность.

Считаю, что приведенные выдержки из историко-географического труда Вахушти Багратиони дают вполне достаточное основание, чтобы сделать следующее резюме: по Вахушти Багратиону, во-первых, двалы не осетины и не осетинского племени, двалы особая народность—коренное кавказское племя, родственное дзурдзукам, т. е. чечено-ингушам.

Во-вторых, двалы частью вошли в состав осетинской народности в процессе ее возникновения, частью же и в последующие эпохи, в результате внедрения осетин в ущелья Кавказа и возобладания их над двалами.

В-третьих, Двалетия первоначально находилась на север от Главного Кавказского хребта и простиралась с востока на запад от р. Терека до Басиани, и с юга на север от Главного Кавказского хребта до Кабарды, в ее границах XVIII в., со включением степной полосы.

Вахушти Багратиони о языке двалов

В историко-географическом труде Вахушти Багратиони содержится одно сообщение, привлечшее еще ранее внимание исследователей (Ахведиани, Гвритишвили) и важное для этнической характеристики двалов.

Хотя мысль автора и выражена не вполне четко и остается местом для некоторого додумывания, тем не менее оно заслуживает внимания, так как касается важного вопроса—вопроса языка двалов.

Вахушти Багратиони, говоря о двалах населявших высокогорную часть центрального Кавказа, пишет: «язык они имеют старый двальский, а ныне говорят осетинским собственно (собственно осетинским), так как язык черкесов иной»¹.

Одно несомненно, что Вахушти здесь говорит о языковом различии двалов и осетин. Подчеркивается, что это высокогорное население, двалы, прежде говорило на отличном двальском языке, а ныне—в начале

¹ „ენა ატუთ ძველი, დვალური და აწ უბნობენ ოსურსა საკუთრად, ვინათჳან ჩერქესთა-ენა სება არის“, там-же, стр. 110.

XVIII века — говорит уже на осетинском, т. е. в языковом ассимилировано осетинами.

Что Вахушти Багратиони здесь свидетельствует о различии двальского и осетинского языка, это несомненно и вполне ясно; но вопрос — какова степень этого различия и что представлял собою этот «старый двальский» язык? К какой группе языков следует его отнести по генетической классификации языков?

По поводу этого свидетельства Вахушти Багратиони проф. Ахведиани заключает: «Это означает, по нашему мнению, что двалы, говорящие на довольно-таки отличном диалекте (а не на другом языке, сравн. «язык черкесов иной»), усваивают иронский диалект («собственно осетинский»)»¹.

Проф. Ахведиани, видимо, считает, что Вахушти Багратиони «собственно осетинский» и «старый двальский» в равной мере противопоставляет черкесскому языку и из этого заключает, что «старый двальский» и «собственно осетинский» Вахушти Багратиони считал «довольно-таки отличными диалектами» одного языка.

При таком толковании фразы Вахушти Багратиони она представляется внутренне алогичной; остается непонятным, для чего собственно понадобилось Вахушти Багратиони упомянуть черкесский язык.

Иначе трактует это место проф. Гвретишвили.

Гвретишвили также по отношению к черкесскому пытается объяснить соотношение между «старым двальским» и «собственно осетинским». Гвретишвили склонен считать двальский язык черкесским. Он пишет: «На основании этого сообщения говорить можно лишь о том, что: а)... б) двалы имеют самостоятельный язык, старый двальский, но во времена Вахушти («ныне») двалы говорят на осетинском языке (или осетинский считают своим?); г) старый двальский язык, в понимании Вахушти, не есть осетинский язык, он (двальский язык) принадлежит к семье черкесских языков»².

Мы считаем, что для такого толкования текста Вахушти нет достаточного основания в труде самого Вахушти Багратиони; а фраза Вахушти Багратиони, следующая в его труде за уже цитированным сообщением, прямо противоречит такому пониманию. Вахушти Багратиони пишет далее так: «некоторые из главарей и ходоков в Картли и в Рачу знают грузин-

¹ «ეს იმას მოწმობს, ჩვენი აზრით, რომ დვალები საკმაოდ განსხვავებულ დიალექტზე (და არა სხვა დიალექტზე, შეად. «ჩერქეზული ენა სხვა არის») მოლაპარაკენი ითვისებენ ირონულ დიალექტს («ოსურსა საყურად»)". პრ.ფ. გ. ახვლედიანი, ისტორიული ცნობა დვალეთისა და დვალეების შესახებ, ენიმკის «მოამბე», ტ. X, 1941, სტრ. 195.

² «ამ ცნობის მიხედვით ლაპარაკი მხოლოდ იმის შესახებ შეიძლება, რომ: ბ) დვალებს აქვთ დამოუკიდებელი ენა ძველი დვალური, მაგრამ ვახუშტის დროს («აწ») დვალები ოსურ ენაზე ლაპარაკობენ (თუ ოსურს სთვლიან თავისად?); გ) დვალური ძველი ენა, ვახუშტის გაგებით, არ არის ოსური ენა, იგი (დვალური ენა) ჩერქეზულ ენათა ოჯახს ეკუთვნის". დ. გვრიტიშვილი, დვალთა ენათმეცნიერება და ოსთა ჩამოსახლების საკითხისათვის. «მიმოხილველი», I, 1949, სტრ. 113—114.

ский (язык — В. Г.), а ходоки в Черкессию знают черкесский и татарский джагатарский»¹.

Указание на то, что «некоторые главари»... ходоки в Черкессию знают черкесский, означает, конечно, что для массы двалов черкесский язык был незнаком и непонятен; поэтому старый двальский не может быть признан черкесским языком.

Конечно, при сопоставлении двух языков, двальского и осетинского, упоминание третьего черкесского имеет смысл дать ориентир для более точного размежевания двальского и осетинского. Но помимо этого важным является и прямое определение самих этих двух языков.

Двальский язык определен как «старый двальский»; под этим понимается язык двалов до заселения Двалетии осетинами, как это правильно признают и прежние исследователи — Ахвледиани, Гвритишвили; «старый двальский», т. е. язык, на котором говорили двалы до их ассимиляции осетинами.

Сложнее с определением осетинского языка, почему он назван «собственно осетинским», почему добавлено слово «собственно»? Мы считаем, что ключ к правильному пониманию такого определения (такой дефиниции) даст нам обстоятельство, упомянутое у Вахушти Багратиони несколько раньше: что прежнюю Осетию заняли черкесы, а осетины внедрились вглубь Кавказских гор; и с тех пор называется Осетия Черкесией, а внутренняя область Кавказа — Осетией. Мы понимаем фразу о языках «старом двальском», «собственно осетинском» и черкесском с оглядкой на это сообщение Вахушти Багратиони о переименовании прежней Осетии в Черкессию. Это переименование и изменения на Северном Кавказе, за свежестью этих событий могли вызвать в грузинском обществе двойственное понимание терминов: «Осетия» и «осетинский».

Если бы было написано просто «осетинский язык», то под этим выражением можно было понимать: 1) и собственно осетинский язык и 2) черкесский язык, который занял территорию осетинского и по традиционным представлениям о территориальном распространении языков мог тоже называться «осетинским» языком; или, наконец, вследствие преобладания и господства черкесов над осетинами, под осетинским опять-таки можно было разуметь черкесский язык.

Выражение «собственно осетинский», видимо, должно служить указанием для предупреждения смещения его с черкесским. При таком понимании вполне логичным является и окончание всей фразы придаточным предложением — «так как черкесский язык иной».

Итак фразу Вахушти Багратиони о языках мы понимаем так: двалы имеют язык старый двальский, а ныне говорят собственно осетинским, который не есть черкесский язык.

Таким образом, Вахушти Багратиони различает и противопоставляет

¹ „ვიეთთა მთავრთა და ქართლს და რაქას მსვლეულთა უწყვიან ქართულნი, ხალხი ჩერქესსა შინა მსვლეულთა უწყვიან ჩერქესული და თათრული ჯალათარი“. ვახ. ბაგრატიონი, ჯივრ. სოჩ., 1941, სტ. 110.

двальский и осетинский языки; но черкесский здесь не может служить для определения степени различия между ними; черкесский служит лишь для уточнения понятия «осетинский язык».

О степени различия между старо-двальским и собственно-осетинским мы судим по другим высказываниям Вахушти Багратиони. А именно:

1. Вахушти Багратиони описывает и иронцев и дигорцев в равной мере под общим наименованием осетин; ущелья, занимаемые иронами и занимаемые дигорцами в равной мере являются по Вахушти Осетией; он не делает различия между дигорцами и иронами и в языке; считает их носителями одной речи, одного языка — осетинского. То есть ни этнически, ни территориально, ни лингвистически Вахушти Багратиони не размежевывает иронов и дигорцев.

А двалов и осетин Вахушти Багратиони размежевывает во всех отношениях — территориально, и социально, и культурно, и этнически, наконец, размежевывает и по языку. Это соотношение (обобщение и объединение иронов и дигорцев, с одной стороны, и их совместное противопоставление двалам, с другой стороны), зафиксированное у Вахушти Багратиони, дает достаточное основание заключить, что по представлению Вахушти Багратиони в языковом отношении между осетинами (ирон-дигорцами) и двалами было больше разницы, чем между иронами и дигорцами, что двальский язык стоит дальше от иронского, чем дигорский диалект. С этим вполне согласуется и изображение логического порядка: раз Вахушти Багратиони нашел нужным указать на смену языков, на замену двальского осетинским, следовательно, по его представлениям, между этими языками была существенная разница.

2. Чтобы определить представления Вахушти Багратиони о соотношении осетинского и двальского языков, проверим еще как представляет себе Вахушти Багратиони соотношение между собой разных диалектов и языков Грузии и внутреннего Кавказа.

Так про имеретин и гурийцев, пшавов и хевсуров он пишет, что язык у них общий с грузинами (146, 92 стр.)¹, что они «грузинского же языка, а не другого» (176 стр.)², мегрелы — «по языку большие и знатные грузинского языка, но имеют и свой язык, однако испорченный грузинский же» (170 стр.)³.

Чаны «по вере ныне полностью магометане, однако кое-кто немногие встречаются христиане, но еще знают некоторые грузинский язык» (142 стр.)⁴.

¹ Имеретини — «სარწმუნოებითა და ენითა არიან ქართველთა თანა აღმსარებელნი, არამედ უცკიტესად მოუბარნი», там-же, стр. 146; Пшаво-Хевсуры — «არიან ესენი სარწმუნოებითა და ენითა ქართულითა», там-же, стр. 92.

² Гурийши — «ქართულისავე ენისანი და არა სხვისა», там-же, стр. 176.

³ ენითა არიან — დიდნი და წარჩინებულნი ქართულის ენითა, არამედ აქუსთ თჳსიკენა, გარნა წამბდარი ქართულივე», там-же, стр. 170.

⁴ «სარწმუნოებით აწ სრულიად მოჰმადიანნი, გარნა მცირედნი ვინმე მოიპოებინ ქრისტეანენი, არამედ იციან კვალად ქართული ენა ვიფთათამე», там-же, стр. 142.

языку — бацбийско-кистинскому, осетинскому, черкесскому; но в Вахушти Багратиони данные не дают основания связать его генетически с каким-либо одним конкретным известным языком или судить о степени родственности.

Данные содержащиеся у Вахушти Багратиони дают основание утверждать только то, что старо-двалский язык был настолько своеобразен и отличен от всех окружающих его языков, что являлся не диалектом одного из них, а самостоятельным языком.

Свидетельства античных писателей о двалах

Из писателей античного мира по вопросу двалов в первую очередь следует назвать Плиния Секунда писателя I в. н. э. (24—79 гг.) и Клавдия Птолемея знаменитого географа 2-ой половины II века н. э.

У обоих этих писателей упоминаются такие этнонимы: «Талы (Thalos)», «Валлы (Valli)», «Валы (Ὀὐαλοι)», и их живые носители. Учитывая представленную у самих же этих писателей локализацию этих имен, мы считаем возможным отождествить их с племенным именем «Двали» грузинских хроник и летописей.

Разберемся в сведениях упомянутых античных писателей ближе. Начнем с более древнего источника.

Плиний Секунд в своей высокоценимой энциклопедии «Естественная История» пишет: «В тылу его (города Питиунта — В. Г.) в Кавказских горах живет сарматский народ Епагериты, а за ним — Савроматы. К последним бежал Митридат (Боспорский, начало 40-ых годов I в. н. э. — В. Г.) при императоре Клавдии, он рассказывал, что в соседстве с ними (Кавказскими савроматами — В. Г.) живут Талы (Thalos), которые с востока доходят до устья Каспийского моря, и что устье высыхает во время морского отлива» («Известия др. писат. греч. и латин. о Скифии и Кавказе — Латышев, т. II, вып. I, 180 стр.).

Этническое имя Тал (Thalos) своим общим обликом напоминает Thalos и 2. Определение его местонахождения.

Этническое имя Тал-Thalos своим общим обликом напоминает осетинское «Туал» равнозначное грузинскому «Двал». Помня, что Митридат жил и слышал это имя «Тал» от западного северо-кавказского племени (может быть даже от ираноязычного племени), то вполне логично видеть в имени «Тал» форму идентичную осетинскому «Туал», являющегося в свою очередь параллелью грузинской формы этнонима «Двали».

Замечательно, что у Плиния сохраняется даже такая фонетическая тонкость как придыхательное T—Th, точно соответствующее осетинской форме «Туал» — თუალ. Отсутствие гласного «у» в имени «Тал» в сравнении с осетинским «Туал» не мешает отождествлению Тал-Туал, ибо у античных писателей неоднократно случаи выпадения отдельных гласных: Соан-Суан и Сан, Амодоки-Имадохи и Модохи, Инапси и Напси.

Затем, Митридат мог встретиться и сообщить Плинию эти сведения, проживая в Риме, т. е. много позже того, как он жил в соседстве с талов и после ряда важных событий в его личной жизни. Естественно, что он мог передать Плинию имя племени не совсем точно, мог пропустить гласную «у», сохраняя однако общий облик и форму верно.

Разумеется, отождествление на основании только фонетических соображений мало убедительно, если оно не будет подкреплено другими объективными данными. Такие данные есть.

Приведенная цитата содержит еще данные локализирующие этноним «Тал». Эта локализация является важным обстоятельством, подкрепляющим наше убеждение в тождественности Тал-Туал-Двал. Конечно, нет оснований ожидать от Митридата точного указания границ расселения племени талов, так как географическая наука в то время далеко была от точности своих понятий и данных, часто имело место значительное несоответствие между географическим представлением и действительностью; и данных, говорящих за то, что Митридат сам посетил территорию талов нет. Поэтому представленная у Плиния С. локализация племени талов может быть признана лишь приблизительной, как дающая только общее направление — ориентир местонахождения племени талов. Плиний С. указывает на территорию между западной частью Кавказского хребта («в тылу Питиунта») и Каспийским морем.

Чтобы более уточнить локализацию талов следует использовать и другие данные, сообщаемые Плинием о Кавказе и затем действовать методом исключения. В частности мы находим у Плиния специальное описание побережья Каспийского моря¹, однако среди населяющих его племен талы не упомянуты. Следовательно, территория Талов до побережья Каспия не доходила.² Главный хребет большого Кавказа и населяющие его племена также специально рассмотрены Плинием³, причем талы здесь также не упомянуты: следовательно территория талов размелась Плинием где-то севернее хребта, т. е. в предгорьях и равнине Северного Кавказа.

С запада *Terminus post quem non*, предельная граница территории талов является территория сармато-савроматских племен западного Северного Кавказа; если судить по меридиану — то западная граница проходила где-то восточнее Питиунта. Непосредственно определить северную границу талов невозможно. Здесь руководствоваться можно тем соображением, во-первых, что раз «Талы» не упоминаются (другими писателями) часто, это означает, что они не были большим племенем и не занимали

¹ Латышев, Цит. соч., стр. 184.

² Это подтверждается и компиляцией Юлия Солина (1 половина III века н. э.), который так передает соответствующее место из «Естественной Истории» Плиния С. «Талы граничат с теми племенами, которые на востоке достигают Устья Каспийского моря» (Латышев, Цит. соч., том 2, вып. 2, 278 стр.). Поскольку племена побережья Каспия были кочующими, есть основание предполагать, что они занимали широкое пространство и, следовательно, территория Талов находилась много западнее берега Каспийского моря.

³ Латышев, там-же, стр. 182.

большой площади; во-вторых, что они упоминаются в пределах Северного Кавказа, в соседстве с горными племенами Северного Кавказа. Следовательно территория занимаемая талами не могла простираться далеко на север от Главного Кавказского хребта и северную границу талов следует разуместь проходящей где-то по северо-кавказской равнине, непосредственно примыкающей к северным отрогам Главного Кавказского хребта.

Таким образом, местонахождение племени талов представляется так: по равнине и предгорьям Северного Кавказа от западно-кавказских племен, у которых находился Митридат, к востоку — в сторону побережья Каспия, не доходя однако до самого берега моря, до племен населявших самый берег моря.

Короче, согласно общего контекста сведений Плиния С. о Северном Кавказе, территорию талов следует разуместь где-то в средней полосе Северного Кавказа.

Если вспомнить данное Вахушти Багратионом определение территории занятой этнархом двалов — Кавкасосом «Кавкасос занял страну от грании Лекана до Понтийского моря, север горы Кавказа со степью» (к. н. — В. Г.)¹, или определение территории Двалетии «имеет длину Двалети от Зекарского Кавказа до Черкез» (к. н. — В. Г.)², то станет несомненным, что территория талов по Плинию частью совпадает, частью является смежной с территорией двалов по Вахушти Багратиони. После этого уже отождествление «Талов» с Туал-Двалами представляется нам в значительной мере убедительным.

В «Естественной Истории» Плиния С. есть еще одно место заслуживающее серьезного внимания в интересах исследуемого нами вопроса. Плиний пишет: «Начиная от границ Албании, по всему челу гор (Главного Кавказского хребта — В. Г.) живут дикие племена сильвов, а ниже — Лупении, затем Дидуры и Соды... От³ Кавказских ворот в Гурдийских горах живут Валлы (Valli) и Свавы,⁴ племена неизвестные с культурой, однако умеющие добывать золото в рудниках»⁵.

Немного дальше, говоря о «Кавказских воротах», Плиний упоминает «присланные оттуда ситуационные карты»⁶. Следовательно, Плиний С. располагал для центральной части Кавказского хребта военными «ситуационными картами». Тем самым его сведения в данном пункте заслуживают особого доверия.

Приведенная выдержка содержит интересное для нас сообщение, что на запад от Дарнальского ущелья («Кавказских ворот»), по отрогам

¹ ვახუშტის ცხ.

² Там же, стр. 444.

³ По книге проф. Боднарского, «Античная география» это место переведено так: «За Кавказским горным проходом...» (стр. 261).

⁴ Проф. Боднарский (цит. соч.) читает не «свавы», а «сваны» (стр. 261), также и Товашек, см. Paulus Real-Encyclop.: V т., 1231 стр. вместо «свавы» читает сваны — suani.

⁵ Латышев, Цит. соч., 2 т., вып. 1, стр. 182.

⁶ Там же, стр. 184.

191363-00
302-0110333

Кавказского хребта в 1 в. н. э. жило племя «валлов» — «Valli». Племя валлов локализовано точнее на территории между Дариалом и сванами, в Гурдийских горах. Поэтому важно уточнить, что соответствовало в натуре Гурдийским горам (montes Gurdinios).

Топонимика территории между Дариалом и Сванетией предлагает ряд имен с корнем Гурд-Гурд-Курт. Самое значительное из них Куртатское — Куртатинское (ქურთათულო) ущелье к Северу от Главного хребта и на запад от р. Терека, содержащее к тому же и серебряно-свинцовую руду.

Вполне возможно, что наименование Куртатские — Куртинские в то время распространялось не только на один отрог Главного хребта Кавказа, а обнимало более широкую территорию. Во всяком случае и своим местонахождением между Дариалом и Сванетией и своим наименованием — с корнем Курт-Гурд и содержанием руды — Куртинское ущелье легко отождествимо с Гурдийскими горами Плиния С.

Само этническое имя «Валлы» — ассоциируется у нас с этническим именем «Двалы». Обращает на себя внимание исключительно точное совпадение локализации. Согласно грузинских хроник, потомки Кавкасоса, Двали заняли горные ущелья Кавказа к Западу от Дариала («Кавказских ворот»); а по Плинию к Западу от Дариала по ущельям Кавказских гор жили Валли.

Общий облик этнонимов Valli и დვალთ = Валли и Двали явно напрашивается на отождествление. Плиний сохранил даже туземное окончание i (Vall-i) и не видоизменил его на обычные латинские суффиксы — -os, -us, -es и т. п.

Отсутствие начальной «Д» не может служить препятствием для отождествления имен Валлы — Двалы, так как известен ряд случаев параллельного употребления двух вариантов имен для обозначения одних и тех же племен. Например. Ореты и Тореты (Ορέται — Τορέται), Санны и Тдзаны (Σαννοι — Τζαννοί), Зиги и Зинхи (Ζίγι — Ζιγχοί), Даи и Даки, наконец, и в грузинских памятниках встречается форма Урдзуки и Дзурдзуки (ურძუკი და დურძუკი).

Наконец, упоминание Плинием рядом с Валлами племен «Дидуры и Соды» (предположительно Цоры и Цовы), и сванов укрепляет убеждение, что под валлами следует разуметь племя двалов.

Сказанное в обоснование тождества этнонимов Тал и Туал — Двал не противоречит и вполне согласуется со сказанным относительно тождества этнонимов Вала и Двал.

Нам представляется так, что талы это те же валлы: Тал — Thalos и Валли — Valli два варианта, две формы имени одного и того же племени, подобно позднейшим Туал (осетинская форма) и Двал (грузинская форма).

Правда, сам Плиний С. не отмечает тождества талов и валлов; это мы объясняем тем, что Плиний С. получил сведения о талах из одного

источника (через Митридата и Савроматов, живших с запада от Двалов) и а о валлах из другого источника (ситуационные карты или туземный грузинский источник, находящийся с юга от двалов); поэтому он не мог их отождествить, не располагая другими дополнительными сведениями и не будучи с ними знакомым непосредственно, тем более, что о территории Северного Кавказа у Плиния С. не могло быть точного представления. Происхождение сведений из двух совершенно различных и друг от друга независимых источников обусловило употребление двух различных форм одного и того же этнонима; а две различные формулировки локализации племени, еще более затемняли вопрос о званимой связи «Талов» и «Валлов». В результате Плиний С., очевидно, не подозревал и не понимал общности фонетического содержания имен Тал и Валл, происходящих от Туал-Дуал-Двал; в одном случае Туал перешел в форму Тал, а в другом случае Двал перешел в форму Валл.

На отождествление Талов и Валлов мы решаемся еще потому, что текстуально различная локализация этих двух имен в природе, фактически не является уже настолько взаимно отдаленной. Талы населяли предгорья и равнины центральной области Северного Кавказа, а валлы населяли северные склоны центральной же части Главного Кавказского хребта. Таким образом, территории талов и валлов в действительности оказываются смежными.

Такая смежность территории талов и валлов вполне согласуется с их этнической тождественностью и находит себе точное подтверждение у грузинских летописцев — историков Л. Мровели и Вахушти Багратиони, которые сообщают, что Кавкасос и его потомки, следовательно и двалы, поселились на запад от ущелья р. Терек по горам Главного хребта Кавказа и в низменности (см. вышеприведенные цитаты).

Таким образом, территория, занимаемая по Плинию С. таллами и валлами, вместе взятыми, та же, что территория, занимаемая Двалами, согласно преданий, сохраненных у Л. Мровели и Вахушти Багратиони; и племенные названия «Тал» и «Валли», совместно тождественны грузинскому «Двали».

Следовательно, на основании «Естественной Истории» Плиния С. можно сделать такое заключение: племя двалов известно было уже в первой половине 1 века н. э. и оно в это время занимало именно ту территорию, которая указана Вахушти Багратиони, как первоначальная Двалетия — как место первоначального поселения Кавкасоса и его потомков.

Вторым античным источником, упоминающим о Двалах, является «Географическое руководство» Клавдия Птолемея. Переходя к описанию азиатской Сарматии, Птолемей пишет: «Сарматию (Азиатскую — В. Г.) занимают... (перечень племен по восточному берегу Танаида)... между рекою Ра и Иппийскими горами... (перечень племен)... между Иппийскими и Керавскими горами... (перечень племен)... между Керавскими горами и рекою Ра — Ориней, Валы — Обалои и Сербы, а между горою Кавказом и Керавскими горами — Туски и Дидуры; вдоль Каспийского моря — Уды.

Олонды, Исонды, Герры..., а вдоль Понта—Ахэн, Керкэты, Иниохи, Сва-
нокоахи»¹.

Наше внимание привлекало к себе этническое имя Валы — *Οὔαλοι*. Не подлѣжит сомнению, что Валы — *Οὔαλοι* Птолемея фонетически равнозначущее Плиниевскому Вали *Valli*. Вся разница только в том, что за неизмением в древне-греческом буквы «В», она заменена у Птолемея гласной «у». Показательно, что Плиний С. восточнее Валлов упомянул Дидуров и Содов, а Птолемей восточнее Валов называет Тусков и Дидур же.

Руководствуясь теми же соображениями, которые мною высказаны по поводу отождествления имени Вали — *Valli* Плиния С. с именем Двали *დვალე* грузинских летописей, я считаю и этническое имя Валы — *Οὔαλοι* Птолемея также только вариантом грузинского «Двали». Несомненным кажется мне, что «Валы—*Οὔαλοι*» восходит к «Двали» и генетически с ним связано.

Кроме фонетического созвучия имен Двали—Вали—Уали мы имеем и совпадение в локализации этих племенных имен.

Местонахождение Валов Птолемей определяет между р. Ра и Керавнскими горами. Керавнские горы², это Кавказские горы на восток от горы Казбек, а р. Ра это Волга или какая-нибудь река южнее, но впадающая также в Каспийское море.

Побережья Каспийского моря описанное Птолемеем немного дальше, оказывается населенным многими разными племенами, среди которых отсутствуют «Оринен, Вали и Сербы». Это означает, что валы—*Οὔαλοι* не дошли до берега Каспия.

Поскольку после имен Иринен, Вали, Сербы Птолемей называет племена «Туски и Дидуры»; т. е. туши и дидо, следует полагать, что Вали жили западнее тусков и дидур. Следовательно Вали были значительно отдалены от Каспийского моря.

Из представленного анализа сведений Птолемея вытекает, что валы — *Οὔαλοι* населяли среднюю часть Северо-Кавказской равнины и предгорий. Конечно, эта средняя часть Северного Кавказа тоже пространна, имеет более восточный и более западный край, более южный и более северный, но приходится этим ограничиться, ибо более точная локализация валов не удастся.

Следовательно, локализация валов Птолемея, если и не полностью совпадает, то все же близка к локализации валов Плиния С., а постольку близка и к локализации Плиниевских же валлов.

Общий контекст, формулировки локализации и формы этнических имен у Плиния один, а у Птолемея иные; поэтому следует считать Птолемея в данном случае независимым от Плиния С.

¹ Латышев, Цит. соч., т. 1, вып. 1, стр. 238—239.

² Об ошибочной локализации Иппийских и Керавнских гор Птолемеем—его неверном представлении о Каспийском море и территории Северного Кавказа, см. Paulus, *Real-Encyclop.*, VIII т, и XXI полутом; см. также проф. Боднарского, *Античная география*, 1953, стр. 285.

Затем античные писатели могли определить территорию, как Северный Кавказ областей, лишь приблизительно, могли давать только общее направление местонахождения того или иного племени; наконец, Плиний локализовал талов и валлов по параллели с Запада на Восток и обратно, а Птолемей локализовал валлов по меридиану с Юга на Север. Вследствие всех этих моментов естественно, что между локализациями Плиния и Птолемея нет точного совпадения.

Некоторый разрыв между ними вполне допустим. Этот разрыв незначителен и потому не может явиться препятствием для признания, что в действительности местонахождение валов Птолемея то же самое, что и местонахождение талов — валлов Плиния С.

Таким образом Талы (Thalos) и Валлы (Valli) Плиния С. и Вальы (Ὀβαλοι) Кл. Птолемея должны быть признаны одним и тем же племенем, называемым в грузинских летописях Двалами (დვალეობი); а наличные у Плиния и Птолемея три локализации этих этнонимов в действительности означают одну и ту же территорию или смежные территории, в общем соответствующие территории первоначально занятой Двалами согласно Вахушти Багратиони.

Тезис о наличии двалов в центре Северного Кавказа уже с начала I века н. э. увязывается и с общим контекстом исторического процесса заселения Кавказа без всяких натяжек. По множеству свидетельств античных писателей в начале I в. н. э. не только все Закавказье, но и восточная часть Главного Кавказского хребта (Туски, Дидуры, Леги, Албанцы и др.) и западная его часть (Сваны, Иниохи, Керкеты, Зиги и др.) также были уже заселены оседлым населением. При таком положении вполне логично, что северная сторона центральной части Кавказских гор, мимо которой проходил важнейший путь с юга на север и обратно (нынешние Военно-Грузинская и Военно-Осетинская дороги), тоже не осталась незаселенной. Как видно из свидетельств Плиния С. и Кл. Птолемея она и была фактически заселена «Тал-Валл-Валами», т. е. Двалами¹.

¹ Этот материал был уже мной проработан и вывод о тождестве Тал-Туал-Валл-Вал-Двал был уже формулирован, когда я столкнулся с фактом, что два самостоятельных научных исследователя высказали еще раньше мысль о тождестве и внутренней связи между этими этническими именами. Я имею в виду Томашка и проф. Мишулина.

Правда, свои мнения они высказали попутно и без специального обоснования; и их положения не так широки как выводы предлагаемой мною работы; все же в ряде пунктов их положения поддерживают выводы сделанные мною и потому эти положения, как мнение специалистов, заслуживают быть отмеченными.

Переизданный в журнале «Вестник Древн. Историч.» сборник Латышева «Известия древних писателей о Скифии и Кавказе» проф. Мишулин снабдил подстрочными примечаниями. В этих примечаниях, не вдаваясь в подробный анализ текста, он высказал попутно несколько положений по интересующему нас вопросу. По поводу племени Талов (Thalos) проф. Мишулин пишет: «Ближе неизвестно. Их имя должно быть сопоставлено с именем валов (Ὀβαλοι) помещаемых Птолемеем на пространстве...», В.Д.И. № 2 (48), 1949, стр. 222.

По поводу Валлов упомянутых также Плинием С. проф. Мишулин пишет, что он упоминает также Птолемея, называя их валами (Ὀβαλοι); он помещает их между Волгой и Кавказом...», Там же, стр. 299.

А в примечании к тексту Птолемея по поводу валов (Ὀβαλοι) Мишулин считает их «кавказской народностью», локализуемой на Северном Кавказе» В.Д.И., № 2 (24), 1948, стр. 248.

Вслед за этим возникает вопрос: какие данные можно почерпнуть Плиния, Птолемея и других античных писателей для определения этнической принадлежности «Тал-Валл-Уалов», — т. е. Двалов?

Античные авторы, перечисляя многочисленные племена Северного Кавказа, Юга России, вдоль Танаида, побережий Меотиды и Каспия, обычно указывают к какой основной группе племен — Скифы, Сарматы, Савроматы, Массагеты — принадлежит каждое из них. Когда же в перечне племен встречаются собственно кавказские племена, то такие дополнительные определения опускаются.

В отношении Тал-Валл-Валов ни Плиний С. ни Птолемей Кл. ни единым словом не обмолвились о их принадлежности к скифам, сарматам, савроматам и массагетам. Нет никаких прямых или косвенных указаний о их принадлежности к ираноязычным племенам.

Единственно значимое, что мы находим в этом смысле это упоминание в соседстве Талов «сарматского народа Епагеритов, а за ним — Савроматов» (Плиний С.). При этом Плиний сообщает, что «сарматы по преданию потомки мидян»¹, а компилятор «Естественной Истории» Ю. Солин (1 пол. III в. н. э.), добавляет в этой связи, что «савроматы, которые дали убежище Митридату, происходят от Мидян»².

Итак есть только предание, что соседнее сарматское или савроматское племя было мидийского происхождения.

То обстоятельство, что Птолемей включил валов в пределы Азиатской Сарматии не служит показателем этнической принадлежности, так как в пределы Азиатской Сарматии включены им также и Туски, Дидуры, Керкеты, Иннохи, Сваноколки, Зинхи и другие заведомо кавказские народности. Даже если бы была засвидетельствована принадлежность Валов-Талов к савроматским племенам и это не решало бы окончательно вопроса, ибо ираноязычие отдельных савроматских племен является весьма сомнительным и спорным.

Таким образом есть только указание на предание о мидийском происхождении западных соседей Талов. Конечно, одного предания о соседнем племени совершенно недостаточно, чтобы причислить и Тал-Двалов к ираноязычным племенам, независимо от степени достоверности этого предания.

Таким образом проф. Мишулин признает внутреннюю связь и даже тождество между Тал-Валаами Плиния и Валаами Птолемея и признает их кавказской народностью локализуемой на Северном Кавказе.

Томашек в статье о Двалах пишет: «Двалам, кавказский народ.. Валаов знает Плиний VI, 30 к западу от Кавказских ворот около сванов, как жителей Гордиейских гор; Птолемей V, 9, 21 неточно помещает этих *Обалои* на северной стороне центральной Кавказа, вместо южной стороны» Paulys. Real-Encyclop., V, стр. 1231.

Независимо от несколько неверно локализации, принимаемой Томашеком видимо под влиянием Пейтингеровой таблицы, из приведенной цитаты ясно, что он был убежден в тождестве Валаов Плиния и Валов Птолемея с Двалами грузинских летописей.

Если проф. Мишулин не сделал вывода и не досказал мысли, как это сделал Томашек, о тождестве Тал-Валл-Валов с Двалами, то это я склонен объяснить только его недостаточной осведомленностью в Кавказской этно-топонимике, что сказывается и на некоторых его других подстрочных примечаниях к изданным текстам.

¹ Латышев, Цит. соч., т. 2, вып. 1, стр. 180.

² Там-же, т. 2, вып. II, стр. 278.

К сожалению, приходится признать, что античные источники, надеживающи для решения вопроса об этнической принадлежности Валл-Валов-Двалов.

Знакомство с античной историко-географической литературой убеждает, что античные писатели к I в. н. э. вообще не могли еще дать обоснованную и убедительную характеристику отдельных мелких племен Северного Кавказа по их языку и этнографическим признакам.

Все их свидетельства в этой области часто лишены реального основания; основаны не на непосредственном знакомстве с фактами и описываемыми объектами, а имеют своим источником домыслы авторов или устные рассказы некомпетентных третьих лиц.

Это откровенно признает неоднократно, например, и Страбон, живший на грани старой и новой эр и лично побывавший в Закавказьи. Так он пишет: «Современники наши могут сообщить кое-что достоверное о том, что касается британцев, германцев и народов обитающих по Истру... а также и народов Кавказских, как например, Албанцев и Иверов»¹ (к. н. — В. Г.), «Неизвестность господствует и относительно прочих северных стран, лежащих далее; ибо мы не знаем ни Вастарнов, ни Савроматов и вообще никого из живущих выше Понта» (к. н. — В. Г.)². «Древние эллинские писатели называли все вообще северные народы Скифами и Кельтоскифами... называли Ипербореями, Савроматами и Аримаспами... Саками... Массагетами, не имея возможности сказать о них ничего достоверного... вообще (ни) об этих народах не добыто исследованиями ничего достоверного»... (к. н. — В. Г.)³.

Следовательно, о народах «выше (т. е. севернее — В. Г.) Понта», о «северных странах» и «северных народах», в частности о Скифах, Савроматах и Массгетах ни древними писателями не сказано «ничего достоверного», и, по настоящее Страбону время, «не добыто исследованиями ничего достоверного»; «Современники наши (т. е. Страбона, грань старой и новой эр — В. Г.) могут сообщить кое-что достоверное о том, что касается... народов кавказских, как например, Албанцев и Иверов».

С такими заявлениями авторитетного географа следует серьезно считаться. Оказывается, что о Северо-Кавказских народах Страбон не располагал конкретными достоверными сведениями и кое-что достоверное мог сообщить только об Албанцах и Иверах.

Поэтому не найдя прямых указаний об этнической принадлежности двалов и будучи вынужденными исследовать вопрос косвенным путем, мы должны сначала идти от известного к неизвестному, т. е. от Закавказских народов и племен к Северо-Кавказским; и с этой стороны найти элементы для определения двалов. Затем эти элементы сопоставить с теми данными

¹ Латышев, Цит. соч., т. I, вып. 1, стр. 102.

² Там-же, стр. 109.

³ Там-же, стр. 148—149.

о северных народах и племен, которые можно признать за достоверные, и уже после формулировать вывод.

О горцах Кавказа у Страбона есть такие высказывания: «мелкие народцы у Кавказа»¹, соседние сванам «народцы живущие у Кавказа, бедны и малоземельны»², «Диоскуриада служит... общим торговым центром для народов, живущих выше ее и вблизи. Сюда сходятся, говорят, семьдесят народностей, а по словам других писателей, несколько не заботящихся об истине, даже триста; все они говорят на разных языках, так как живут разбросанно, не вступая между собою в сношения вследствие самолюбия и дикости. Большая часть их принадлежит к сарматскому племени и все они называются кавказцами»³ (к. и. — В. Г.).

Здесь Страбон, касаясь вообще Кавказских горцев, и именно жителей северной стороны Кавказского хребта констатирует многоплеменность и многоязычие населения. Отсутствие одного или нескольких больших племен и народностей и дробление населения на мелкие «народцы», конечно, многозначительный факт.

Одновременно он делает оговорку, что «большая часть их (племен — В. Г.) принадлежит к сарматскому племени и все они называются Кавказцами».

Употребление общего имени «Кавказцы», говорит о причислении указанных племен к коренному населению Кавказа. А одновременная принадлежность их к сарматскому племени ничуть этому не противоречит, наоборот даже подкрепляет, так как известно достаточно, что античные писатели, в том числе и Страбон, не имея достоверных и реальных знаний о племенах Северокавказских равнин и гор, собственно кавказские племена также причисляли к Сарматам.

Это положение находит убедительное подтверждение в следующем. Описывая Иверию, Страбон пишет, что «горную часть (Иверии — В. Г.) занимает воинственное большинство (Иверов — В. Г.), в образе жизни сходное со Скифами и Сарматами, с которыми они находятся и в соседстве и в родстве»⁴.

Это предложение Страбона должно быть прочтано так, «в образе жизни сходное со Скифами и Сарматами, с которыми (т. е. с сарматами — В. Г.) они находятся и в соседстве и родстве». Такое чтение, что «соседство и родство» горцев Иверии Страбон разумел только с сарматами, может вызвать возражение, поэтому приведу несколько доводов и соображений в обоснование такого понимания текста Страбона.

Во-первых, формально, нормы языка впадню принимают такое понима-

¹ Латышев, Пит. соч., т. 1, вып. 1, стр. 135.

² Там же, стр. 138.

³ Там же, стр. 136, см. также стр. 147.

⁴ Латышев, Пит. соч. т. 1, вып. 1, стр. 139. τὴν δ' ὄρεινὴν οἱ πλείους καὶ μάλιστα κατέχουσι, Σκιδῶν δίκην ἰσότητος καὶ Σαρματῶν ὅσπερ καὶ ἕμοιοι καὶ σιγητικῆς εἰσιν⁴.

ние текста; синтаксис не препятствует такому толкованию Страбона¹.

16735300
018-0140193

Во-вторых, по существу, никто из античных писателей не дает убедительного свидетельства о наличии в соседстве с Иверией с севера скифских племен; засвидетельствованные племена горцев Иверии Дидуры (Дидо), Туски (Туши), Соды (Цоры) — Чартальцы, Пховцы, Цилканцы, Гудамакарцы (о последних трех см. древнюю грузинскую хронику «Обращение Грузии», а также Армянскую анонимную географию VII в.² и др. до настоящего времени единодушно признаются собственно Кавказскими племенами и не возникал даже вопрос о причислении их к ираноязычным-скифским племенам.

Северо-кавказские племена и народности в первых веках старой и новой эр у античных писателей в основном причисляются к сарматским племенам, а не к скифским. Северный Кавказ в целом в эту эпоху тоже причисляют к азиатской Сарматии или просто к Сарматии; а к скифам относят территории к Востоку от Каспия и территории от меотиды до Истра.

Наконец, это подтверждается повторными конкретными и прямыми указаниями в тексте Страбона же: «Большая часть их (народов живущих по горам и ущельям Кавказского хребта — В. Г.) принадлежит к сарматскому племени»; «К югу он (Кавказский хребет — В. Г.) отделяет Албанию и Иверию, а к северу — Сарматские равнины»³.

В силу всего вышесказанного вполне логично понять фразу Страбона именно так, что он считал соседями и родственниками горцам Иверии одних сарматов и исключал при этом Скифов. В дальнейшем мы будем исходить из такого понимания текста Страбона. Разберем содержание характеристики горцев Иверии данное Страбоном.

«Сходство образа жизни» у горцев и оседлых, с одной стороны, у степняков и кочевников, с другой, может быть только общим, обусловленным общим им низким уровнем развития и культуры. Что Страбон разумел именно такое общее сходство явствует из его же слов: горные и равнинные Массагеты живут «подобно кочевникам и скифам. У всех таких народов есть сходство в образе жизни, о котором мне часто приходится говорить; их погребальные обряды, нравы и весь образ жизни сходны; каждый народ в отдельности коварен, дик и воинственен...» (к. н. — В. Г.)⁴.

Следовательно, для характеристики этнической принадлежности Северокавказских горцев и горцев Иверии фраза о «сходстве образа жизни» ничего не дает.

Что касается «соседства» с сарматами, то это сообщение вполне реальное. Страбон и другие античные писатели к сарматам причисляли много-

¹ Ср. фразу у Аммиана Марцелина аналогично построенную: «земли албанов и массагетов, которых мы теперь называем аланцами...», т. 2, вып. 2, стр. 331.

² «საქართველოს აღწერა», თ. ქობულაძის, «ქრონოლოგი», წგნ. I; Патканов К., Армянская география, VII в., СПб, 1877.

³ Латышев, Цит. соч., т. 1, вып. 1, стр. 135.

⁴ Там же, стр. 152—153.

численные племена Северного Кавказа и постольку это известие о «родстве» отражает несомненный факт соседства племен южного и северного склонов Кавказа, но также еще ничего не говорит о этнической принадлежности северо-кавказских горцев, или горцев Иверии.

Наконец, о «родстве» с Сарматами. Горную часть Иверии в эти века заселяли помимо собственно горцев — Иверов — Грузин, племена Тушин, Дидойцев, Пховцев, Чарцев, Чартальцев-Цоры, Карсанцев, Цялканцев, гудамакарцев и др.¹, основная часть коих принадлежала к грузинской и чечено-ингушской народностям.

Исходя из утверждения Страбона о родстве горцев Иверии с сарматами мы можем и должны утверждать не принадлежность горцев Иверии к неизвестным сарматским племенам Северного Кавказа, а наоборот, что ряд неизвестных сарматских племен населявших горы и равнины Северного Кавказа были родственны горцам Иверии, т. е. были родственны грузинской или чечено-ингушской народностям. Раз Сарматы соседящие с Иверией с севера имели образ жизни, сходный образу жизни горцев-Иверов и были с ними в родстве, следовательно эти сарматские племена Северного Кавказа не были осколками северных кочевников-скифов, а были оседлыми, собственно кавказскими племенами, «Кавказцами», как их и называет сам Страбон (см. там же, стр. 136)².

Таким образом Страбон рисует нам общую этническую картину Кавказского хребта, его северных склонов вполне определенно и уверенно: Кавказский хребет уже на грани старой и новой эр представлял собою «гору языков», был населен многими мелкими «народцами», в большинстве принадлежащими к сарматам, являвшимся собственно Кавказскими народцами, родственными горцам Иверии, т. е. грузинской или чечено-ингушской народностям.

У Страбона мы не нашли ничего конкретного непосредственно относящегося именно к двалам; но поскольку двалы являлись непосредственными соседями Иверии с севера, населяли северные склоны и предгорья Кавказа, все сказанное о «народцах у Кавказа», их принадлежности к сарматам и родстве с горцами Иверии со значительной долей вероятности может быть распространено и на двалов (хотя, конечно, полной абсолютной уверенности в правильности такого обобщения нет).

Таков тот позитивный результат, который мы добыли, подойдя к двалам со стороны Кавказского этнического мира.

¹ Ср. Грузинскую хронику «Обращение Грузии» — «გაბრუნების ქრონიკისა» и Армянскую анонимную географию VII в. Издан. Патканова К., СПб, 1877.

² Конкретным и ярким примером подтверждающим это положение может послужить факт наличия «Гаргареев на Северных подгорьях Кавказских гор, называемых Керавскими» (Страбон, цитировано по Латышеву, стр. 144).

Гаргареев упоминают и другие античные писатели. Локализация — северные подгорья Керавских гор совпадает с территорией занимаемой в прошлом чечено-ингушскими племенами. Поэтому мы считаем возможным Гаргареев отождествить с одним из чечено-ингушских племен Галга-გალგა. Тем самым в свидетельстве Страбона и других можно видеть прямое указание на наличие чечено-ингушских племен на северных склонах Кавказа еще до I века нашей эры.

Подойдем к вопросу о двалах с другой стороны. На территории Двалетии распространен в настоящее время язык причисляемый к группе иранских языков. Этот единственный иранский язык бытующий в горах Кавказа и в частности в Двалетии — осетинский язык, который признан скифо-аланским языком, т. е. языком одного из скифских племен — аланов. Поэтому происхождение ираноязычного населения в горах Кавказа и в частности в Двалетии должно быть связано и связывается обычно с скифским племенем аланов.

Что же известно о взаимосвязях и взаимоотношениях населения Двалетии с племенем Аланов в I в. н. э.? Можно ли признать двалов I в. н. э. Аланами? Достоверно известно, что Аланы в I в. н. э. жили еще у Меотийского озера. Еще Страбон писал, «между Танаидом и Борисфеном живут Роксаланы»¹.

Иосиф Флавий пишет: «племя Аланов есть часть скифов, живущих вокруг Танаида и Меотийского озера»²; то же самое пишет Лукиан Самосатский³, идентичную локализацию Аланов показывает Плиний С⁴. Даже в карте Европейской Сарматии по Птолемию изданной Ю. Кулаковским, «Аланы» отмечены к Сев.-Западу от Меотийского озера, а «Роксаланы» — по западному берегу Меотиды. Одновременно Ю. Кулаковский пишет: «В таком быту («кочевников, передвигавшихся в степях со своими кибитками и табунами» — В. Г.) находились как во время Птолемея, так и два века позднее, Аланы»⁵.

Единодушное свидетельство этих авторитетных источников не может вызывать сомнения в том, что в I в. н. э. Аланы еще кочевали в западных приазовских степях, весьма далеко от Двалетии.

Взаимная территориальная удаленность и оседлый образ жизни двалов и кочевой образ жизни аланов, признаваемый всеми единодушно, не позволяет связать Тал-Валл-Валов непосредственно с Аланами.

Особого внимания заслуживают известия Иосифа Флавия и Корн. Тацита о нашествиях в I в. н. э. с Сев. Кавказа на Мидию и Армению.

При суждении о нашествиях с Северного Кавказа на юг нужно обратить внимание на имена нападающих племен и на путь их проникновения из Северного Кавказа в Закавказье. Эти моменты прямо помогают установить их племенную принадлежность и локализовать очаги их местожительства на Севере. Тем самым дается возможность судить косвенно и условно, конечно, о племенах севернее Кавказского хребта.

Иосиф Флавий (середина I в. н. э.) пишет: «Аланы есть часть скифов, живущая вокруг Танаида и Меотийского озера... замыслив вторгнуться с целью грабежа в Мидию и еще дальше ее, они вступили в переговоры с царем ирканцев, ибо он владел проходом, который царь Александр запер железными воротами. И когда тот открыл им доступ, аланы

¹ Латышев, *Ист. соч.*, т. 1, вып. 1, стр. 120.

² Там же, т. 1, вып. 2, стр. 484.

³ Там же, стр. 559.

⁴ Там же, т. II, вып. 1, стр. 171.

⁵ Ю. Кулаковский, *Карта Европейской Сарматии по Птолемию*, Киев, 1899, стр. 22.

напаив огромной массой на ничего не подозревавших мидян, стали шать многолюдную и наполненную всяким скотом страну... без сопротивления они дошли до Армении, все опустошая...»¹ (к. н. — В. Г.). Те обстоятельства, что аланы вели переговоры с царем ирканцев и он владел проходом запертым железными воротами, что Иверия ни разу не упомянута, что нашествию подверглась сначала Мидия, а затем Армения говорит убедительно за то, что аланы прошли через Дербент, а не через Дариал.

Армянский историк М. Хоренский (VI—VII в. в. н. э.) описывает нашествие алан на Армению тоже приуроченное к I в. н. э. Симптоматично, что по описанию М. Хоренского аланы проникли в Закавказье через Дербент.

Тот факт, что нашествия аланов в Закавказье в I в. н. э. происходили через Дербент, а не через Дариал указывает ясно на то, что жители центральной части Кавказского хребта, в том числе и двалы (Тал-Ваал-Валы) не стояли ни в какой связи с этими нападающими аланами.

В рассказе К. Тацита (2 пол. I в. н. э.) о войне Иберов с парфянами в I пол. I в. н. э. содержится такое известие: царь иберов в помощь против парфян «призвал сарматов, князья которых по своему обычаю взяв деньги с обеих воюющих сторон, обещали помощь той и другой...»², те из сарматов, которые шли на помощь иберам, были пропущены через горы, те же, которые шли на помощь парфянам, не были пропущены иберами через горы.

В этом рассказе важен тот момент, что участинки войны северо-кавказские горцы примыкающие к Иберии названы сарматами. Этим самым Тацит указывает на отсутствие алан в I в. н. э. в центральной части Кавказа.

Таким образом между известиями Иосифа Флавия и К. Тацита, о нашествии алан в Закавказье и участии сарматов в войне иберов с парфянами есть полное согласие по интересующему нас пункту, о взаимосвязях двалов — Двалетии с аланами: они оба подтверждают, хотя и в различных формах, что в центральных частях Кавказского хребта и Северного Кавказа в I в. н. э. аланов еще не было, что жители центральной части Кавказа не принадлежали к аланам.

Второе этническое имя, с которым связывается также происхождение осетинского языка и населения бытующих на территории Двалетии, является «Асии», «Асеи».

Ранее упоминание их мы встречаем у Страбона (I в. до н. э.).

Описывая при- и закаспийских скифов он пишет: «Все они ведут по большей части кочевую жизнь. Наиболее известны из кочевников... асси, пасканы, тохары, сакаравлы, пришедшие с того берега Яксарта...»³.

Асси видимо продолжали еще долго кочевать, так как еще Птолемей Кл. (2 пол. II в. н. э.) перечисляя племена занимавшие азиатскую Сарматию среди ряда имен называет и «Асеев»⁴ у среднего пояса Танаида с

¹ Латышев, Цит. соч., т. 1, вып. 2, стр. 484.

² М. Хоренский, История Армении, Перев. И. Эмша, 1893, кн. 2, § 50.

³ Латышев, Цит. соч., т. 2, вып. 1, стр. 234.

⁴ Там же, стр. 151.

⁵ Там же, стр. 238.

востока. И на карте Сарматии, изданной Ю. Кулаковским¹, «Асы» (т.е. асы) к востоку от среднего пояса Танаида, а на западе Танаида укажет на «Ассию». Наконец, и Томашек так определяет вкратце асеев: «Асеи, сарматское племя, у поворота Танаида, быть может, часть аланов»².

Таким образом «Аси-Асен» локализируются в I в. н. э. далеко на север от Кавказа у берегов Танаида и вблизи Каспийского моря и я не мог обнаружить какие-либо признаки присутствия «Аси-Асеев» вблизи центральной части Кавказских гор в I в. н. э. или в более раннее время. Вследствие этого «Асы» «Ассы» также не могут быть поставлены в какие-либо интимные, генетические связи с двалами.

Словом, аланы и асы, по имеющимся свидетельствам античных писателей, в I в. н. э. и ранее нигде не соприкасаются с Туал-Валл-Валами, т. е. двалами, и постольку признать двалов аланским-асским племенем или «осколком» алан-асс, нет никакого основания.

Этим кончаем мы обзор сведений античных писателей, живших в интересующий нас I в. н. э. и в смежных веках, для определения этнической принадлежности Тал-Валл-Валов, т. е. Двалов.

В результате ознакомления со сведениями античных писателей, мы пришли, с одной стороны, к позитивному выводу, что со значительной степенью вероятия Тал-Валл-Валов, т. е. Двалов можно причислить к чечено-ингушским племенам, а с другой стороны, пришли к негативному выводу, что нет никакого основания для причисления Тал-Валл-Валов, т. е. Двалов к скифо-аланским племенам.

Позитивный и негативный по форме выводы, по существу между собой вполне согласуются, взаимно подкрепляют и восполняют.

Дополнительно о первом упоминании аланов

До I в. н. э. упоминание племени аланов в памятниках античных писателей не встречается. Является общепринятым³, что первое по времени упоминание аланов у античных писателей мы находим у поэта Лукана и философа Сенеки (50—60-ые годы I в. н. э.). Несколько позже, но во второй же половине I в. н. э. аланов упоминает поэт Вал. Флакк, Плиний Сек., и, наконец, Иосиф Флавий.

Разберемся в этих сведениях.

Упоминание аланов Луканом в связи с походом Помпея в Закавказье и упоминание аланов Вал. Флакком в поэме «Аргонавтика» в связи с именем Медеи, есть отчасти результат смешения имен Албан и Алан, отчасти результат поэтической вольности⁴. Сообщаемые ими факты в связи с упоминанием аланов не являются исторически реальными фактами и потому содержание этих сообщений не имеет для нас значения и лежит вне интересов настоящего исследования.

¹ Ю. Кулаковский, Карта европ. Сарматии по Птолею.

² Paulus, Real-Encyclop., т. II, 1896, стр. 1514.

³ Кулаковский Ю., Аланы по сведениям античных и византийских писателей, 1899, стр. 9; Klio, IX Bd., 1909; Täubler, Zur Geschichte der Alanen, стр. 14 и др.

⁴ Там-же.

Здесь важен лишь тот факт, что этнический термин «Аланы» входит в обиход античной литературы со второй половины I в. н. э.

Более значительными являются фраза Сенеки «... Истр, представляющий пути к бегству диким аланам...»¹, сообщение Плиния «к северу от Истра, вообще говоря, все племена считаются скифскими, но прибрежные местности занимали разные племена то геты..., то сарматы..., то небогатые рабского происхождения скифы, трогодиты, затем аланы и роксаланы»², и, наконец, сведение Иосифа Флавия, что «племя аланов есть часть скифов, живущая вокруг Танаида и Меотийского озера»³.

Таким образом, Сенека, Плиний, Иосиф Флавий локализируют аланов по северному побережью Черного моря, у северной части Меотиды (Азовское море) и у Танаида (р. Дон) до Истра (р. Дунай).

Позже, во II в. н. э. Птолемей Кл. также локализует аланов по западному берегу Танаида, а Периегет Дионисий в припонтийских степях.

В последующие века они встречаются у Дуная, там же упоминаются область Алания и река Алана (приток Дуная).

Таким образом, с I в. н. э. в античной литературе установилась прочная традиция связывающая имя аланов территориально с бассейном р. Танаида (Дон), с приазовскими и причерноморскими степями.

Заслуживает серьезного внимания тот факт, что ни один из важнейших источников историко-географических сведений I века н. э., как Страбон, Плиний Сек., Корн. Тацит, не знает Аланов в прикавказских степях. Территория Северного Кавказа именуется у них «сарматскими степями», а населяющие Северный Кавказ племена «сарматскими племенами».

Täubler, посвятивший специальное исследование истории аланов, признает, что «о степях севернее Кавказа, где впервые (?! — В. Г.) встречаются (?! — В. Г.) аланы, дает нам Страбон надежнейшие сведения, в особенности ко времени Митридатовой войны;... Однако, Страбон не знает аланов и сверх того, называет во всех областях, в которых они могли бы попасть в поле зрения, другие народы...»⁴.

Далее еще Täubler обратил внимание на то обстоятельство, что войны римлян 35/36 г. и 49 г. н. э. в прикавказских областях не дали сведений об аланах.

«Тацит использовал военные донесения этих войн, однако аланов не называет так же, как и Плиний в шестой книге, в которой он, по собственному свидетельству использует новые знания, которые принесли эти войны»⁵.

¹ Латышев, Цитир. соч., том 2, вып. 1, стр. 133.

² Там же, стр. 171.

³ Там же, стр. 484.

⁴ Klio, лит. соч., стр. 15. Ueber die Steppe nördlich des Kaukasus in welcher die Alanen zuerst begegnen, bietet Strabon die sichersten Nachrichten, besonders für die Zeit der mithridatischen Kriege, ..., Strabon kennt aber die Alanen nicht und nennt überdies in allen Gegenden, für welche sie in Betracht kommen könnten, andere Völker...

⁵ Там же, стр. 17. Tacitus benutzte die Lagerberichte dieser Kriege, nennt aber die Alanen ebensowenig wie Plinius im 6. Buche, in welchem er nach eigenem Zeugnis die neuen Kenntnisse, die diese Kriege brachten, verwertete.

Все это очень важный аргумент, говорящий об отсутствии алаи в середине I в. н. э. в непосредственной близости Кавказского хребта.

Тем не менее существует и другая традиция, связывающая первое появление алаи на историческом горизонте с Северным Кавказом и приурочивающая хронологически первое появление алаи на Северном Кавказе ко второй трети I в. н. э.

Эта традиция (Кулаковский, Моммзен, Тейблер и др.) опирается, вернее старается опереться, на свидетельства Иосифа Флавия. Но изначальная органическая слабость этой традиции заключается в том, что приверженцам ее приходится каждому по своему подправлять Иосифа Флавия, чтобы получить нужную опору в авторитете Иосифа Флавия: ибо сам Флавий непосредственно и в прямой форме не свидетельствует нигде присутствия алаи во второй трети I в. н. э. в северных прикавказских степях. Рассмотрим и этот вопрос.

Ю. Кулаковский пишет: «точное приурочение имени Алаи к обитателям степей переднего Кавказа дано у Иосифа Флавия, писателя несколько более ранней даты, чем Тацит»¹. При этом он разумеет сведения Флавия о нашествии Алаи на Мидию и Армению в 72 г. н. э.

По поводу нашествия алаи на Мидию в 72 г. н. э. Флавий пишет: «алаи..., замыслив вторгнуться с целью грабежа в Мидию и еще дальше ее, они вступили в переговоры с царем ирканцев, ибо он владел проходом, который царь Александр запер железными воротами. И когда тот открыл им доступ, алаи, напав огромной массой на ничего не подозревавших мидян, стали опустошать многолюдную и наполненную всяким скотом страну... без сопротивления они дошли до Армении, все опустошая...»².

Из контекста ясно, что нашествие совершено, по представлению Флавия, с востока, через Дербентский Гирканский (?) проход; однако, Кулаковский считает, что Иосиф Флавий «очевидно знал только один кавказский проход»³ и поэтому допустил ошибку, что «мы вправе предположить в его сообщении неточность и утверждать, что алаи прошли на юг не через Каспийские, а через Кавказские ворота»⁴.

Это «предположение» ошибки у Иосифа Флавия довольно-таки произвольно и совершенно не убедительно; ибо если алаи прошли в 72 г. н. э. через Дарнак, то они опустошили бы сначала Иберию, затем Армению и под конец Мидию; а по Флавию алаи разорили сначала Мидию, а затем Армению, т. е. нашествие произошло с востока, а не с запада.

Таким образом, или Флавий дает сведения, полное ошибок — смешаны проходы Кавказа, неверно изображено направление нашествия с востока на запад — и тогда это известие не заслуживает вообще доверия и опираться на это сведение нельзя, или же проникновение Алаи по Каспийскому побережью и направление нашествия с востока на запад верно.

¹ Кулаковский Ю., Цит. соч., стр. 9.

² Латышев, Цит. соч., т. 1, вып. 2, стр. 484.

³ Кулаковский Ю., Цит. соч., стр. 10.

⁴ Там же, стр. 11.

но тогда аланов нельзя локализовать в центральной части Северного Кавказа.

По поводу этого нашествия алан и внутренней противоречивости сообщения Иосифа Флавия Täubler пишет: «...это... сообщение оправдывается тем доводом, что в 72 (73) г. нашествие Аланов с востока было возможно. Этот довод может быть представлен с двух сторон»¹. Во-первых, Птолемей различает европейских и азиатских, на территории современного Туркестана, аланов, во-вторых, китайские анналы, относящиеся ко времени 25—221 гг. н. э. упоминают имя аланов, причем из общего контекста явствует, что упомянутые аланы находятся восточнее Каспия. На этом Täubler заключает: «раз этим удостоверяется возможность нашествия алан с востока, то тем самым»² разрешается и внутренняя противоречивость сообщения Флавия.

С фактом локализации имени Алан на побережье Каспия мы встречаемся и после Птолемея, а именно у Амм. Марцелина.

В итоге мы считаем предположение Кулаковского об ошибке Иосифа Флавия в наименовании Кавказского прохода неоправданным и в рассказе Флавия о нашествии 72 г. усматриваем нашествие аланов не со стороны северо-кавказских степей, а нашествие по побережью Каспия. Поэтому известие Иосифа Флавия о нашествии алан на Мидию — Армению в 72 г. никак не дает основания локализовать алан во второй трети 1 в. н. э. в центральной части северо-кавказских степей.

В сев.-кавказских степях локализует первое появление алан и Täubler, ссылающийся при этом также на Иосифа Флавия. Но с той разницей, что Täubler приурочивает первое появление и упоминание алан к войне римлян в союзе с иберами и албанами против парфян в 35/36 г. н. э., и пытается найти поддержку своему этому утверждению в сообщениях Иосифа Флавия.

Упомянув Вал. Флакка и Плиния Сек., он продолжает: «затем следует по времени упоминание аланов у Иосифа к 35 г. н. э., которое, следовательно, было бы рассматриваемо как первое (хронологически упоминание алан — В. Г.), если бы можно было оградить его аутентичность от недавно выраженного сомнения»³.

Дело в том, что аутентичность, упоминания Флавием имени аланов не признается многими учеными — специалистами (Naber, Marquart и др.), что подчеркивает и сам Täubler; по установленному тексту Иосифа Флавия принято читать имя «скифы», а не «аланы»⁴.

¹ Кlio, там же, стр. 19. „...der... Bericht durch den Nachweis rechtfertigen lässt, dass im J. 72(73) ein Alaneneinfall von Osten her möglich war. Und dieser Nachweis lässt sich von zwei Seiten erbringen“.

² Там же, стр. 21. „Ist somit die Möglichkeit eines Alaneneinfalls von Osten her gesichert, so ist damit...“.

³ Кlio, там же, стр. 15. „...es folgt nun der Zeit nach die Erwähnung der Alanen bei Josephus zum J. 35. n. Chr., die mithin als erste anzusehen wäre, wenn ihre Authentizität sich gegen jüngst geäußerte Zweifel sichern liesse“.

⁴ Латышев, Цит. соч., т. 1, вып. 2, стр. 482.

Но Täubler пытается рассеять это неверие в аутентичность упоминания имени «Аланы» и косвенным доводом (передвижением Сираков и Аорсов на Запад и Север) старается доказать возможность присутствия в этих местах и в это время аланов. Однако, этот косвенный довод висит в воздухе, так как передвижение сираков и аорсов связывается им с движением аланов без наличия на то каких-либо подтверждающих объективных данных и является по существу плодом его собственных домыслов.

Наконец, Тацит, писавший несколько позже Флавия об этом же событии, в соответствующем месте называет не «аланов», а «сарматов».

Вследствие всего этого, мы не можем разделить взгляд Täubler'a о якобы упоминании Флавием в книге «Иудейские древности» имени аланов.

Ознакомление с материалами относительно первого упоминания аланов привело нас к убеждению, что традиция, возникшая на базе сведений И. Флавия, и пытающаяся приурочить первое появление Алан в 1 в. н. э. к степям центрального Сев. Кавказа, является ошибочной и неверной.

Данные, содержащиеся у античных писателей, локализуют Алан у Дона и в приазовских степях, с одной стороны, и по северному Каспийскому побережью, с другой стороны. Это даёт основание утверждать, что еще во II половине 1 века н. э., в степях Северного Кавказа непосредственно смежных с Главным Кавказским хребтом, аланов в наличии нет, что в это время они еще находились лишь в южно-русских степях — между Доном и северо-западным углом побережья Каспия¹. Поэтому правильнее будет сказать, что при первом появлении на горизонте истории, аланы локализованы в южной России, а не на Севере Кавказе.

¹ По существу тождественное определение дает и Vasmer M. см. M. Vasmer, Die Iranier in Südrussland, 1923, стр. 31. „A Javoi Volk ursprünglich in der Steppe nördlich des Kaspischen Meeres und des Kaukasus bis zum Tanois“.

Г. С. ЧИТАЯ

НЕКОТОРЫЕ ИТОГИ ПОЛЕВОЙ РАБОТЫ В ГРУЗИИ ЗА 1954 г.*

Объем и направленность полевой этнографической работы по сбору этнографического материала в Грузии в 1954 году была определена той проблематикой, которая была намечена учреждениями, ведущими этнографическое изучение быта и культуры грузинского народа.

Эти учреждения суть: Отдел этнографии Института истории им. И. Джавахишвили АН ГССР, являющийся, кстати сказать, координирующим центром этнографических работ в Грузии, Отдел этнографии Государственного музея Грузии им. С. Джанашиа АН ГССР, кафедра этнографии, археологии, искусствоведения Тбилисского государственного университета им. Сталина, соответствующие отделы институтов Абхазской АССР и АО Южной Осетии, а также ряд краеведческих музеев.

Эти проблемы были: по новому быту — 1) Семья и семейный быт и 2) Народные жилища, рекомендованные Координационным Советом АН СССР два года тому назад; по старой материальной культуре и хозяйству — 1) полеводство, 2) виноградарство и виноделие, 3) металлургия и ряд тем для учебника «Истории Грузии» и учебника по «Этнографии Грузии» для высших школ, а также и по музыкальному фольклору.

Из этих последних тем и проблем комплексными темами являются полеводство, виноградарство и виноделие и металлургия, из коих полеводство и металлургия изучаются рядом отделов Института истории АН ГССР, а виноградарство и виноделие рядом институтов АН ГССР (Институт истории, Институт языковедения, Институт истории грузинского искусства, Институт истории грузинской литературы им. Шота Руставели и Институт ботаники).

В 1954 году были проведены следующие экспедиции: 1) в Телавский район (Восточная Грузия), 2) Горийский район (Восточная Грузия), 3) Гурджаанский и Сигнахский районы (Восточная Грузия), 4) Тетрицкарыйский район (Восточная Грузия), 5) Казбегский район, 6) Тианетский р-н (Восточная Грузия), 7) Абхазскую АССР, 8) Дагестанскую АССР и 9) Азербайджанскую ССР.

Следует отметить, что в полевой этнографической работе, помимо научных работников и аспирантов, принимали участие научно-технические работники (художники, фотографы, архитекторы и оператор по магнитофону) и студенты старших курсов Тбилисского государственного университета. Кроме того, ряд полевых работ был выполнен корреспондентами отдела этнографии Института истории.

* Доклад на этнографическом совещании в Москве в апреле 1955 г.

Одним из важных результатов экспедиционных работ был сбор этнографических коллекций, обогативший фонды Государственного музея Грузии, кабинета этнографии Тбилисского государственного университета им. Сталина, Казбекского краеведческого музея и др.

Особо следует отметить поступление коллекций для этнографической выставки Грузии в виде ряда комплексов: по Руставскому металлургическому заводу им. Сталина — образцы трубопрокатных изделий и их изготовление, огнезащитная одежда рабочих мартеновского цеха, образцы рационализаторских предложений, а также архитектурные обмеры жилых домов, общественных зданий и иллюстративный материал по производственному, общественному и семейному быту рабочих и инженерно-технического персонала.

Ценные материалы поступили также и по Кутанскому автомобильному заводу: первый мотор, изготовленный заводом, образцы механизмов самосвалов, детали мотора и др.; по Чиатуре — образцы марганцевых руд необогащенных и обогащенных, спецодежды шахтеров и т. д.; по Тбилисскому паровозо-вагоноремонтному заводу им. Сталина — модели вагонов и паровозов; по Тбилисскому станкостроительному заводу им. Кирова, одного из ведущих предприятий, производящих средства производства в Грузии — модель станка (кстати сказать, переданного Музею безвозмездно Министерством станкостроения СССР, стоимостью в 10.000 рублей).

Наряду с этим, экспедициями на месте собраны материалы, отражающие производственный, общественный и семейный быт рабочих и интеллигенции этих предприятий (фото, зарисовки, обмеры, кино съемки).

По чаеводству поступили коллекции орудий труда, связанных с культивацией чайного куста и со сбором чайного листа, образцы почв, семян, вредителей чайного куста и наиболее эффективных средств борьбы с ними. По виноградарству и виноделию — образец ценнейшей породы виноградной лозы — саперави (*Vitis vinifera*), орудия труда, связанные с прививкой и обрезкой виноградного куста, вредители виноградной лозы и эффективные средства борьбы с ними, опрыскиватели, образцы почв, инвентарь для сбора винограда и модели посуды для вина.

По животноводству — механизированная автопоилка, аппарат для доения, образцы грузинских сыров, образцы тонкорунной шерсти грузинских овец, образцы шерстяных тканей Тбилисского камвольно-суконного комбината, полный комплект экипировки пастуха в условиях горного овцеводства (бурка, папаха, пояс, кинжал, баклажка, палка-крюк, котел и др.), аппарат электрической стрижки овец. Там же собраны экспонаты, отражающие производственный, общественный и семейный быт колхозников этих отраслей сельского хозяйства.

Общее количество экспонатов — оригиналов по новому быту составляет 377 экземпляров (С. Я. Бедукадзе, Л. Н. Молодини, Н. Б. Рехвиашвили).

Кроме того, поступили комплексные коллекции по златокузнечеству из аула Кубра Лакского района из бывшей мастерской мастера Аухана.

Алиева: «грандат», «хухути», «царфирар», «царо», «цаца» и др. на тула
Мухар Каакикумухского района из бывшей мастерской мастера Корсалаева —
«кианб», «кино-тилу», «калама» и др. Полный комплект инструментов золотых дел мастера (Тбилиси), отдельные части вооружения, редкие образцы сабля художественной отделки с золотой насечкой по кости, такой же кинжал с чернью и зернью, образцы народной керамики (Гори, Гудаути и др.) и грузинский городской костюм мокалаке.

Некоторые коллекции поступили также в кабинет этнографии Тбилисского государственного университета. Из них редкие: извлеченные из желудка горного барана охотниками волосяные шарики, считающиеся в народе предметом магического значения, по существу же являющиеся результатом голодного пайка горного барана в зимних условиях (Эти шарики были раздобыты и доставлены в кабинет из Сванетии студентом пятого курса Тбилисского государственного университета Акакием Квициани, ныне состоящим директором Местийского краеведческого музея).

Полевая работа над координируемой проблемой «Семья и семейный быт колхозного крестьянства Грузии», как и над проблемой «Жилище колхозного крестьянства», была начата с 1953 года. В основном эта работа шла по линии охвата материалов Западной и Восточной Грузии. В свою очередь внутри этих областей учитывались особенности главных хозяйственных профилей: чаеводство и цитрусководство, полеводство, виноградарство и виноделие, скотоводство (руководитель И. В. Чкония).

В 1954 году основное внимание было уделено сбору материалов в Восточной Грузии.

По первой проблеме экспедицией в Гурджаанском и Сигнахском районах получены следующие результаты. Выявлены конкретные материалы, характеризующие процесс формирования новой семьи колхозников: сотрудничество и взаимопомощь социалистического характера, равноправие работоспособных членов семьи, как в семье, так и в обществе, производственная деятельность колхозника члена-семьи и колхозная организация труда. Брак, как акт общественного значения, выражает некоторые стороны общественных отношений и укрепляет эти связи. Он основан на общности интересов и взаимопонимании. Свадебный праздник сопровождается рядом церемоний, отражающих частью новые, частью старые брачные традиции; среди них некоторые по содержанию и форме являются новыми, а некоторые по форме старыми, а по содержанию новыми. Встречаются и такие обряды, которые целиком являются пережитками старых семейных отношений.

Здесь же отмечено одно своеобразие: братья даже после раздела и выделения в самостоятельные хозяйства, продолжают жить под одной кровлей. Отец семейства, который решил построить себе дом, планирует число комнат с расчетом на всех, имеющихся у него детей мужского пола. Старший брат помогает не выделившемуся младшему брату пристроить отдельную для него комнату к общему дому. Благодаря этому, все братья имеют возможность жить самостоятельно, иметь собственный скот и т. д. Однако, «марани» (винохранилище, помещение, где закопаны большие

винные кувшины для брожения и хранения вина) братья используют общую кухню, причем каждый из братьев имеет один или несколько собственных кувшинов. Точно также они сообща пользуются бегели, хозяйственным помещением для запасов зерна, но и в этом помещении каждый из них имеет свой угол. Кроме того, если дом имеет подвальное помещение и в нем имеется очаг, этот очаг находится в общем пользовании, а в своих комнатах каждый имеет железную печь. Каждый из них обед готовит на своей железной печке, но приготовление «татара», «чурчхела», стирка и другие трудоемкие работы проходят на общем очаге. Если дома имеются гости, — их угощение варится и жарится на общем очаге.

Хотя такое совместное проживание близких родичей (братьев) частично обусловлено ограниченностью земельных участков на селе, но в старое время для частновладельческих интересов разделившихся братьев это обстоятельство не служило препятствием для выделения в самостоятельное хозяйство, так как личные интересы в те времена мешали «уживаться» даже родным братьям.

Так, в сел. Гурджаани под одной кровлей проживают выделившиеся братья Коте и Семен Ахалбедашвили, Гогия и Нико Каканадзе, Даша, Шота, Гаиоз Ахалбедашвили, Гиорги Деликсишвили и его невестка Маро, Варлам Цискаришвили и вдова погибшего в Отечественной войне его брата Тина и др.

Такое единение является детищем новых социалистических взаимоотношений и ни в какой мере не может считаться пережитком старых, точно также, как «общинные дома» феодальной и капиталистической эпох являлись не пережитком древнего дида оджахи («большая семья»), а появились в соответствии с духом своего времени.

По координируемой проблеме «Народные жилища колхозного крестьянства Грузии» (руководитель А. И. Робакидзе) экспедициями в Душетский, Горийский, Телавский, Адыгейский, Тетрицкаройский районы Восточной Грузии выявлено:

1. Наиболее значительные изменения в плане жилищ наблюдаются в Хевсуретии.

Как известно, основной формой крестьянского жилища в дореволюционной Хевсуретии являлось трехэтажное строение, преимущественно из шиферных плит сухой кладки и с земляным полом. Нижний этаж был отведен под жилье с очагом у передней стены, здесь же помещался скот; во втором этаже одна часть была отведена под жилье для мужской части семьи, вторая — для хранения хозяйственных запасов и корма для скота. В третьем этаже хранились сельскохозяйственные орудия и здесь же в зимних условиях проходил процесс обмолота зерна.

Этот тип дома по своему размещению полезной площади в вертикальном разрезе, по наличию специальных помещений «шина», коровника, току «чехо» — полностью отвечал той специфической форме хозяйства в горных условиях, каковым является скотоводство плюс полеводство, собственно горное земледелие.

За годы Советской власти процесс преобразования хевсурской дерев-

ни начинается, сравнительно с другими районами Грузии, позднее, несколько замедленный характер.

Изменения в типе хевсурского жилища прошли следующие стадии:

а) На начальной стадии преобразования изменения выразились во внутреннем переустройстве хевсурского дома; во втором этаже появляется отдельная комната, которая отводится под жилье. В отдельных случаях комната пристраивается ко второму этажу, причем строительный материал, как и строительная техника повторяет старые традиции. Изменения наблюдаются и в обстановке. Несмотря на эти изменения, хевсурский дом этого периода представляет из себя, как это было встарину, один комплекс, объединяющий под одной крышей людей, скот, со своими хозяйственными помещениями.

б) На второй стадии появляются новые элементы: балкон с перилами, световые окна, перенесение складского помещения для хранения сельскохозяйственного инвентаря в первый этаж и вместе с этим уменьшение количества этажей до двух. И на этом этапе хевсурский дом остается комплексным помещением.

в) Третья стадия знаменует собою строительство совершенно новых домов, причем под помещение для скота и запасов корма используется дом старого типа, а новый отводится полностью под жилье.

Эти жильные помещения преимущественно двухэтажные с двух и четырехскатной крышей, с камином, деревянным полом и потолком. Сухая кладка заменена более прочной кладкой на известковом растворе. Дом перекрыт черепицей или кровельным железом. Балкон-веранда богато ornamentирована. По общему своему облику, материалу и строительной технике дома в основном повторяют структуру дома равнинных частей Восточной Грузии. И верхний и нижний этажи состоят из отдельных комнат, снабженных световыми окнами, каждый из которых выполняет определенную функцию. Старый дом, отведенный под скотник, все еще поκειται полностью на старых традициях.

2. Почти аналогичное положение замедленного преобразования жилища наблюдается и среди урумского населения Цалкинского района, обусловленного причинами преимущественно особого порядка.

Наиболее древним жилищем этого района является дом типа «дарбази», являющийся комплексным строительством с горизонтальным плановым размещением, с куполообразной ступенчатой крышей в некоторых частях здания, с очагом в центре. Здесь в горизонтальном плане под кровлей разного вида представлены, кроме жилища человека, собственно «дарбази», кладовая, сеник, хлев и др.

Исторические корни этого типа жилища уходят в глубокую древность, его существование удостоверяется у грузинских племен юго-восточного побережья Черного моря в виде подземных склепов VI—V вв. до н. э., а также у Витрувия. Описанный у этого автора дом назван колхидским. Дальнейшее развитие главного элемента жилищ дарбазного типа мы находим в сооружениях культового значения.

Разновидностью этого дома на Цалке является так называемый карсули, дом лишь в некоторых деталях отличающийся от дарбаза.

Более совершенным является лазский дом, характеризующийся наличием досчатого потолка, и взамен основных столбов деда-болзи в лазском доме эту функцию выполняют стены. Кроме того, этот тип дома отличается от дарбазного и карского также и размещением помещения внутри дома.

Благодаря социалистическому преобразованию сельского хозяйства, в Цалкинском районе жилые и хозяйственные постройки, характерные для старой деревни, начали уступать место новому жилищному строительству. Наиболее яркое выражение это нашло в типе поселения. Взамен так называемого скученного поселения, которое было характерно и для этого района Восточной Грузии, новые дома в настоящее время строятся по обоим сторонам длинных параллельных улиц.

Новые жилища здесь прошли в своем развитии три этапа:

а) смешанный тип — носит в основном комплексный характер, доминируют старые элементы, помещение, отведенное под жилье, имеет деревянный настил, чердак, окна и камин в одном из углов помещения;

б) двухэтажные каменные дома с двух или четырехскатной крышей, первый этаж отводится под хозяйственные нужды (скотник, марани), а второй — под жилье;

в) наиболее типичный для современной Цалки — характеризуется широкими окнами, более рациональным размещением жилой площади, городской обстановкой и верандой.

3. В дореволюционной Картли (Горийский район) жилые и хозяйственные постройки тесно примыкали друг к другу, при них не было ни приусадебных участков, ни огородов, ни садов.

В настоящее время является типичным двухэтажный дом с двух или четырехскатной крышей, с деревянным полом, чердаком, камином, черепичной крышей и верандами.

Нижний этаж полностью отведен под хозяйственные нужды (кухня, марани, склад сельскохозяйственных орудий и запасы семьи).

Верхний этаж состоит исключительно из жилых комнат, среди которых спальня, столовая и гостиная являются обязательной принадлежностью дома.

В ряде пунктов, там, где проведены новые оросительные каналы, созданы новые селения с водопроводом, электростанцией. В смысле строительного материала привлекает внимание тесанный камень, который заменил гальку.

4. Аналогичное в основном положение имеем в Кахети (Телавский район). Это по преимуществу виноградоводческий и винодельный район.

Здесь мы фиксируем выделение из дома помещения для скота в виде пристройки к жилому дому, причем под хлев, как правило, отводится дом старого типа, а для жилья строятся новые одноэтажные или двухэтажные дома (каменные и деревянные). Жилая площадь распределена на отдельные комнаты. Очаг заменен камином, в результате чего появилась необходимость устройства отдельного помещения для кухни. Комнаты снабжены

окнами и двухстворчатой дверью, появились балконы. Дома имеют двухскатные и четырехскатные перекрытия.

5. Следует отметить, что новое колхозное жилищное строительство, несмотря на многообразие отдельных черт и вариаций, развивается по двум основным направлениям. Это, с одной стороны, дома одноэтажные, а с другой — двухэтажные. В обоих случаях эти дома характеризуются сильно расчлененной внутренней планировкой и четко выраженной системой балкона, веранд. Нередко встречаются дома, которые имеют веранды как с фасадной стороны, так и с боковых стенок. Эта особенность грузинского жилища, имевшая место в прошлом, главным образом, на узкой полосе черноморского побережья Грузии и в домах городского типа, теперь широко распространяется по всей республике.

К сожалению, некоторые архитекторы, недооценивая значения открытой веранды, насыщенной ультрафиолетовыми лучами солнца, рекомендуют застекление веранд, тем самым лишая жильцов полноценных лучей солнца.

По другим экспедициям можно указать на следующие предварительные результаты:

Азербайджанская разведочная экспедиция в Казахский район по линии полеводства выявила ряд эндемичных семян, имеющих параллели в хлебных злаках Восточной Грузии. В частности, зафиксировано получение озимой пшеницы из яровой, раньше известное лишь по грузинским этнографическим данным.

По этим данным в тех случаях, когда на селе, вследствие простоя пашни или по иной причине, лишались семян озимой пшеницы (*Triticum vulg.*), крестьяне брали семена весеннего хлеба и осенью их высевали. Большая часть этого посева погибала и только незначительная часть их выдерживала зимние холода и давала урожай. Полученную таким путем *Triticum ib.* крестьяне вновь высевали осенью. Вторично посеянная *Tg. ib.* легко выдерживала зимние холода, начинала колоситься, обращалась в ниву, а затем ее убирали. Убранные колосья уже были не *Tg. ib.* а *Triticum vulg.* (озимая пшеница).

Известно, что подобные превращения, засвидетельствованные в народном быту, ученые специалисты считали невозможными. Они принципиально отказывались рассматривать эти явления, как результат перехода одного вида в другой, предполагая первопричиной подобных превращений либо механическую примесь семян одной породы к другой, либо привнесение семян другого вида на поле, где был произведен посев, — водой, ветром, птицами, или же, наконец, семян вида примесей в данном посеве длительное время хранились в почве.

Однако, как мы видели выше, закавказские крестьяне такие изменения давно и эффективно использовали на практике, на основе эмпирического знания и трудового опыта.

В этом отношении весьма интересны наблюдения советских агробиологов, которые на основании экспериментальных данных доказывают скачкообразную изменчивость вида и что под воздействием изменившихся усло-

ний среды в организме одних видов хлебных злаков зарождаются и развиваются зачатки тела других видов и что «зарождение и развитие новых видов связано с такими изменениями обмена веществ в процессе развития организмов, которые затрагивают их видовую характеристику». Специалисты полагают, что лишь наличием этого факта можно объяснить почему для многих видов культурных растений до сих пор не найдены их дикие сородичи.

Из вышеуказанного совершенно ясно, что народное эмпирическое знание находит научное обоснование в агробиологии.

Следует отметить, что такое же превращение хлебных злаков, как это явствует из литературы, известно у болгарских крестьян, у которых этот процесс называется «делюг». Этот термин, вероятно, имеет в какой-то мере связь с наименованием пшеницы закавказских народов «доли», через Анатолию проникший на Балканы.

Азербайджанской экспедицией зафиксировано также существование в народном быту древнейшего элемента материальной культуры. Это глиняная печь для хлеба — «торне»; сопутствующая определенным видам хлебных злаков. Следует иметь в виду, что в Грузии торне сопутствует тем видам хлебных злаков, которые хорошо вызревают и отличаются большей клейкостью. Это последнее обстоятельство весьма важно для выпечки хлеба, так как малоклейкое хлебное тесто во время выпечки в торне слабо держится на его стенках, легко срывается и дает брак. Поэтому торне встречается лишь в определенных районах. В частности, в горных районах Грузии, где хлеба недозревают и где лишь распространены определенные хлебные злаки, малоклейкие — торня отсутствует.

Торня имеет широкое распространение по Грузии, Азербайджану, Армении, Передней Азии, Средней Азии, Египту и своими корнями уходит в глубокую древность. Известны раскопочные, датированные, торни из Грузии, Армении, Азербайджана. В Ассирии существовали даже перенесные торни (Мусасири). Торня по сумерски DURUN, у вавилонян Tunnigu. От этого корня получены наименования торни — у арабов, персов, среднеазиатских народов и на Кавказе. В грузинском языке помимо торни имеются наименования — туни — керамическое производство, и метуне — керамист.

Характерно, что этот элемент материальной культуры — торне, вновь нашел применение в таком районе Грузии, в котором он не применялся уже 500 — 400 лет. Так, в нынешних чаеводческих районах, в которых после распространения кукурузы вышел из употребления торне, после того как колхозники получают пшеничную муку на трудодни из государственных фондов — торня вновь стала употребляться.

Наконец, азербайджанская экспедиция в исследуемом районе зафиксировала пахотные орудия яремного и грядильного типов. Установлены также лемехи разных видов, приспособленные к пахотным орудиям определенной конструкции и определенных функций. Среди этих лемехов был зафиксирован ассиметрический лемех.

Как известно, ассиметрический лемех сопровождает тяжелый плуг-

В Европе его датируют XIII—XIV веком, причем некоторые буржуазные ученые считают, что ассиметрический лемех происходит из Средней Азии. Некоторые из этих ученых идут еще дальше и утверждают, что имеющийся в Закавказье лемех завезли немцы-колонисты в первой половине XIX в. Однако, хорошо известно, что немцы-колонисты в Грузии употребляли грузинский тяжелый плуг, точно также как они употребляли грузинский молотильный аппарат и кое-что другое такого происхождения. Кроме того, существование ассиметрического лемеха в Грузии еще в XVIII в. засвидетельствовано у Гюльденштедта, который был в Грузии в 1769—72 гг.; в его книге *Reisen*, т. II, где на отдельной таблице имеется рисунок грузинского тяжелого плуга с ассиметрическим лемехом. У Гюльденштедта дан лемех даже отдельным чертежом, так что фиксация абсолютно точная, которая не оставляет никакого сомнения в том, что мы имеем дело с ассиметрическим лемехом. Мало того, изображения ассиметрических лемехов мы имеем на надгробных памятниках Южной Грузии, приблизительно датируемых XI—XII веками.

Удивительно, что исследователь Корен, который доказывает завоз в Закавказье ассиметрического лемеха немцами-колонистами, которые прибыли на Кавказ в 20-х годах XIX века, ссылается на известную монографию Н. Лезера „*Entstehung und Verbreitung des Pfluges*“, причем Корен совершенно выпустил из виду, что у Лезера в той же книге, на которую он ссылается, одной страницей раньше перепечатан из Гюльденштедта грузинский тяжелый плуг с ассиметрическим лемехом.

Вопрос о происхождении тяжелого плуга, как и ассиметрического лемеха, сугубо актуальный, поскольку новейшие авторы придерживаются в этом вопросе различных точек зрения (Корен, Bratanič, Dittmer и др.). Нужно сказать, что в условиях Грузии тяжелый плуг сопровождается определенной земледельческой системой, дом дарбазного типа, «большая семья», супруга определенной формы, определенные приемы борьбы с засухой и др.

В этой связи следует указать, что в докладе проф. П. И. Кушнера, зачитанном на нашей сессии, в вопросе о большом плуге кое-что для меня было неясно. Тенденция распространения тяжелого плуга идет вероятно с юга, а не с севера, как предполагает проф. П. И. Кушнер.

По линии полеводства также имеются некоторые новые материалы, относящиеся к изучению гомы (чумизы) в Грузии. Установлены различные сорта «гомы», особенности почвы и способы ее обработки под чумизу, специальные хозяйственные сооружения, орудия труда, в том числе мотыги, рушник и др.

Установлено, что гомы является одной из эндемичных культур, с давних времен бытующей у грузинских племен юго-восточного побережья древней Колхиды. Точно так же выясняется, что рушник, сопутствующий этой культуре, является не занесенным аппаратом с Дальнего Востока, как это полагают буржуазные ученые, объясняя это обстоятельство тем, что будто бы Кавказ является лишь передаточным звеном между Востоком и Западом, а результатом местного развития элементарного аппарата «динги».

По виноградарству и виноделению экспедицией Телавского района собран богатый материал относительно трудовых навыков, производственного опыта и приемов по уходу за лозой и выделке вина, основанного на накопленном народом в течение веков эмпирическом знании.

Выясняется, что специфика народного виноделия, помимо других особенностей, состоит в том, что грузинские вина настаиваются на виноградной мезге, причем брожение, а затем и хранение вина происходит в больших глиняных кувшинах, зарытых в землю.

Предварительное сравнительно-историческое изучение грузинского способа выделки вина с аналогичной культурой других народов выявляет его отличие от европейского способа виноделия, а с другой — выявляет типологическую близость по некоторым показателям с переднеазиатским способом.

Ко всему сказанному выше нужно добавить, что экспедиционный материал 1954 года значительно увеличил наши знания в области металлургии грузинских племен. К ним относятся в первую очередь приемы обработки меди, железа, серебра и других металлов: холодная ковка, отливка, штамповка, гравирование, филигрань, чернь, золотая насечка, зернь, эмаль, полихромия.

Многие из этих приемов обработки металлов являются деривацией и дальнейшим развитием известного в древности у грузинских племен (таблов, моссиников, халибов, колхов, триалетцев, мцхетцев) мастерства обработки металлов — золота, серебра, бронзы, железа, меди.

Грузинские металлурги из Западной Грузии (сел. Цедаси) еще в начале XX века для получения железа высшего качества к железной руде во время выплавки примешивали ряду другого качества «паша» (пиролюзит). Этот народный способ получения металла высшего качества идет с глубокой древности, когда грузинские племена моссиники, халибы и халды-чаны в VI—V вв. до н. э., как передают греческие авторы, к руде примешивали «песок особого свойства». Эти свойства песка, неизвестные классическим авторам, рассекречены исследованиями советских этнографов.

Изучение новых материалов, добытых у горцев Восточной Грузии по религиозным пережиткам, дало возможность вскрыть пантеон древнегрузинских божеств и выявить его особенности (В. В. Бардавелдзе).

Пантеон состоял из верховной триады и общинных божеств.

Во главе пантеона стоял Гмерти, олицетворяющий луну, второе место занимало Дге||Мзе или Мзе-кали, олицетворяющий солнце, а на третьем — Квириа. За этой триадой с соблюдением иерархической последовательности располагались общинные божества, олицетворяющие небесные светила — звезды.

На службе божества находились разные антропоморфные и зооморфные существа и вооруженное войско, а также особый персонал блюстителей порядка в общине, т. н. мемарцвелны, мекиликены, микуриадени и др.

В пантеоне существовала крайняя централизация функций. Всесильным или всеобъемлющим по своей деятельности являлся Гмерти, Богиня Мзе-

кали — покровительница плодородия земли, Квириа — глава общинных богов и посредник между ними и Гмерти.

Отношение божеств к общинному населению было обусловлено разными подношениями, обязательными взносами и разными служениями.

Учитывая вышесказанное, можно заключить, что этот пантеон божеств является религиозной надстройкой раннеклассовой ступени общественно-экономического развития грузинского народа. Вместе с тем анализ ритуального сюжета, изображенного на известном триалетском кубке (середины II тысячелетия до н. э.), показывает, что этот сюжет воспроизводит древнегрузинский пантеон божеств на начальной ступени его формирования, когда еще отсутствовали представления о верховной триаде и все божества были снабжены зооморфными атрибутами.

Для собирания материалов по музыкальному фольклору работала Карельская экспедиция (руководитель Г. Э. Чхиквадзе). Экспедиция была снабжена новым звукозаписывающим аппаратом. Собранный материал позволяет уточнить некоторые особенности грузинского трехголосного пения. Выясняется, что по музыкальному настроению и функциям каждого из трех голосов трехголосовые песни представлены во всем многообразии. Выделяются пять основных категорий:

1. Ведущая мелодическая линия в среднем голосе.
2. Основную мелодию ведет верхний голос.
3. Второй голос, хотя и имеет свободное движения, но не скован первым голосом.
4. Два верхних голоса являются ведущими, развивая песню главным образом попеременно.
5. Песни отличаются слаженностью полифонической основы, своеобразными сочетаниями расходящихся и сходящихся голосов и активностью басового голоса с его развитой мелодикой, соревнующейся с главным напевом.

Правильное и последовательное применение этого метода, применяемое в грузинской этнографии, дает положительные результаты.

Общезвестно, что полевая этнографическая работа сугубо сложная и чрезвычайно ответственная. Этнографическая действительность — многогранное, многократно перекрещенное культурно-историческое и культурно-этническое явление, некоторые элементы которого выступают из толстых корней народной культуры, тогда как иные из них сидят на тонких, едва заметных и трудно уловимых побегах.

Для того, чтобы этнографические факты, большие и малые, не остались вне поля зрения этнографа, для того, чтобы адекватно отразить этнографическую действительность, а также для того, чтобы они были более или менее достоверными, нужно полевую этнографическую работу вести по эффективному методу. К сожалению, часто метод полевой работы в нашей литературе подменяется техническими приемами работы в поле.

Удачным можно назвать лишь такой метод фиксации явлений, когда дана возможность перейти от более или менее субъективно-количественного объективно-качественному описанию этнографических явлений.

УДК 37.01
37.01.01

Известно, что ни одно явление в природе и обществе не может быть понято, если рассматривать его в изолированном виде, вне связи с окружающими явлениями, и наоборот, любое явление может быть понято и обосновано, если его рассматривать в его неразрывной связи с окружающими явлениями, в его обусловленности от окружающих явлений.

В полевой этнографической работе это достигается лишь при комплексно-интенсивном изучении явлений, когда, с одной стороны, в комплекс включаются сопряженные, базисные и надстроечные явления, а с другой — когда каждый предмет описывается «как сумма человеческого труда» (Маркс) — по материалу, технике, функции.

Без преувеличения можно сказать, что без планомерного и систематического изучения и выявления самобытных черт и особенностей народной культуры, без изучения быта и культуры непосредственных производителей, нельзя себе представить более или менее удовлетворительное решение кардинальных вопросов истории любого народа (этиогенез и др.). Точно так же изучение подлинной истории любого народа предполагает использование в полной мере этнографических данных. Без этого материала любая история любого народа будет неполноценной.

Нужно учесть и то обстоятельство, что ни одна из исторических дисциплин не стоит так близко и непосредственным производителям материальных благ своей полевой работой, непосредственным наблюдением над живыми человеческими общностями, как этнография.

კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია

აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის
მოამბე ტ. XVIII-ბ, თბილისი, 1964 წ.

აღნიშნულ მოამბეში მოთავსებულია შემდეგი ეთნოგრაფიული გამოკვლევები: ნ. რეხვიაშვილისა — ქართული სამეურნეო იარაღი, მისივე — სამეურნეო ნაგებობა „ლუი“ სამხრეთ საქართველოში, გ. ჩანაშვილისა — ქართული ხალხური საქსოვი დაზგები და კ. ჩოლოყაშვილისა — ქართული საბრძოლო იარაღები — ფარი.

ნ. რეხვიაშვილის გამოკვლევაში „ქართული სამეურნეო იარაღი“ შესწავლილია საქართველოს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში უკანასკნელ ხანებამდე შემონახული ორიგინალური ხელის სამიწათმოქმედო იარაღების ერთი ჯგუფი, რომელთაც ავტორი საერთო სახელს „ქარჩს“ უწოდებს. საყოველთაოდ გავრცელებულ ხელის სამიწათმოქმედო იარაღ თოხთან (ავრეთვე წერაქვთან) რიგი მსგავსების გვერდით ამ იარაღებს ზოგერთი სპეციფიკური თავისებურებაც გააჩნია, რაც ზრდის ჩვენს ინტერესს მათდამი. ასეთი სამეურნეო იარაღების შესწავლა საჭიროა, ერთი მხრივ, ხელის სამიწათმოქმედო იარაღების წარმოშობის თვალსაზრისით, მეორე მხრივ, თუ იმას გავითვალისწინებთ, რომ სახენელი იარაღი წარმოშობით ამა თუ იმ ხელის სამიწათმოქმედო იარაღებს უკავშირდება, ცხადი გახდება ის დიდი მნიშვნელობა, რაც ქარჩის შესწავლას ენიჭება. მისი კონსტრუქციულ-ფუნქციური თავისებურებათა გარკვევა სტილდება ქართული ეთნოგრაფიის ფარგლებს და ზოგადი ეთნოგრაფიის კარდინალურ საკითხთა რეალში ექცევა.

გამოკვლევა ეყრდნობა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის სამიწათმოქმედო იარაღების ფონდებს; გამოყენებულია აგრეთვე ავტორის მიერ ველზე შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალა და სათანადო ლიტერატურული მონაცემები. ავტორი აღგენს საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში გავრცელებულ ქარჩის სხვადასხვა სახეებს, იძლევა ამ იარაღების აღწერილობას მათი დამზადების ტექნიკითურთ. ნაშრომი სათანადოდ ილუსტრირებულია.

ავტორის აზრით, ქარჩის სამეურნეო დანიშნულებაა უპირატესად მთის ზოლის ფერდობების, ოღრო-ჩოლორ ადგილებისა და ქვიანი ნიადაგის შემცველი მიწების ხვნა, გარდა ამისა ვაკე ადგილებში ნახნავში დარჩენილი ყამირის მოთხნა. ნ. რეხვიაშვილი ქარჩს თავისებურ სახენელად მიიჩნევს. მისი აზრით, ქარჩის დანიშნულებაა „საყანე მიწის ქარჩვა, ერთგვარი ხვნა“ (გვ. 95). იმავე გვერდის სქოლიოში „ქარჩვა“ შემდეგნაირადაა განმარტებული: „ქარჩვა ნასახელარი ზმნაა, ქარჩისავან ნაწარმოები. მნიშვნელობით იგი შეესატყვისება

„ხენას“, ხოლო შინაარსით—„თონას“. უნდა ითქვას, რომ ამ „მედიკონის“ შექმნა დავეთხანებთ: სიტყვები, რომელთაც მნიშვნელობა ერთი აქვს, „სინდისი“ შინაარსი მეორე, არ არსებობს და არც შეიძლება რომ არსებობდეს. იქვე სქოლიოში ავტორი განაგრძობს: „გარკვეული ვაგებით „ხენა“ გულისხმობს მყარი, უბირი მიწის დაშლასა და მის შემზადებას დასათესად, თონა კი დარღვეული, დახული მიწის დაფხვნასა და ნათესის გამარგვლას. ამ მიმართულებით ქარჩვა წარმოადგენს თავისებურ ხენას, თუმცა გარეგანი შესრულების მიხედვით უფრო თონას წააგავს. ამიტომ ქარჩი, პირველ რიგში, სახენელ იარაღად უნდა მივიჩნიოთ“ (გვ. 95, სქ. 1).

ასეთ „გარკვეულ ვაგებაზე“ დამყარებული „ხენისა“ და „თონის“ ცალმხრივი და არაზუსტი განსაზღვრება საფუძვლად დაედო სარეცენზიონაშრომში წამოყენებულ დაუზუსტებელ და სადავო მოსაზრებებს მიწათმოქმედების ისტორიის მნიშვნელოვანი საკითხების შესახებ.

ავტორი ფაქტიურად უყურადღებოდ ტოვებს თონასა და მის ფუნქციებს, არ განიხილავს მას ქარჩთან მიმართებაში, მის ადგილს სამიწათმოქმედო იარაღების განვითარების ჯაჭვში და ძირითადად ქარჩისა და სახენელი იარაღის (ერქენის) ფუნქციითა ურთიერთშედარების შედეგად ასკენის, რომ: შესაძლებელია „სანის-საკვეთელიანი ერქენის იდეა, წინამორბედი, ქარჩის ნიადაგზე წარმოსდგა“; რომ „ქარჩითი „მიწარობა“ ერქენით მეურნეობის უძველეს ფორმას წარმოადგენს. ქარჩითი „მიწარობა“ წინ უსწრებდა, საერთოდ, საყანური მიწის ხენას ერქენით (გამწევი ძალის საშუალებით მოქმედი სახენელი). ამ მიმართულებით ქარჩი, საერთოდ, ერქვენა უწინარეს სახენელ იარაღად უნდა იქნეს მიჩნეული“ (გვ. 104—105 და სხვ.).

ამავე დროს ვაურკვეველია, როგორია ასეთ შემთხვევაში ავტორის პოზიცია თონის მიმართ. რატომ რჩება ყურადღებიდან ავტორის თონისა და ქარჩის, ერთი მხრივ, ხოლო, მეორე მხრივ, თონისა და სახენელი იარაღის (ერქენის) მიმართების საკითხი; სხვა რომ არა იყოს რა, ამ უკანასკნელის შესახებ (თონისა და სახენელის მიმართება) ხომ ვრცელი ლიტერატურა არსებობს. ავტორსაც კარგად მოეხსენება, რომ რიგი სპეციალისტის აზრით, სახენელი იარაღი მომდინარეობს თონისაგან, რომ ხენის მიწათმოქმედება თონის მიწათმოქმედებაზე აღმოცენებული, სხვათადაც რომ ვთქვათ, იმას, რასაც ავტორი ქარჩის შესახებ ამტკიცებს, დიდი ხანია სპეციალისტები თონის შესახებ ამტკიცებენ! საკითხავია, რატომ უვლის ავტორი ამ გარემოებას გვერდს.

ვფიქრობთ, რომ საერთოდ საინტერესოდ და ორიგინალურად დაწერილი ეს გამოკვლევა მხოლოდ მოიგებდა, თუკი იგი თავისუფალი იქნებოდა ზემოთაღნიშნული ნაკლოვანებებისაგან.

მოამბეში მოთავსებულ ამავე ავტორის მეორე გამოკვლევაში „სამეურნეო ნაგებობა „ლუი“ სამხრეთ საქართველოში“ განხილულია თრიალეთში ბოლოხანებამდე არსებული ქვიტირით ნაგები ორმოსათავსოები და მოცემულია მათი დანიშნულების გარკვევის ცდები.

მართალია, თრიალეთის დღევანდელი ნობინადრეები ამ ორმოებს მარცვლის შესანახად იყენებენ, მაგრამ, როგორც სამართლიანად ეჭვობს ავტორი, შესაძლებელია მათი თავდაპირველი დანიშნულება სხვა ყოფილიყო. ამ მიმართებით ავტორი აყენებს რამდენიმე ვარაუდს და ფიქრობს, რომ შესაძლებელია თრიალეთის ძველი მოსახლეობა მათ ზეთის ან ლენის შესა-

ნახად იყენებდა, თუმცა არც პურეულის საცავად მათი გამოყენების შესაძლებლობას განვიხილავს.

ჩვენი აზრით, ამ საინტერესო ნაგებობათა დანიშნულების გარკვევისათვის ურიგო არ იქნებოდა, თუ საქართველოს მეზობელი ქვეყნების ხალხთა ყოფაში ანალოგიურ ნაგებობებს დავძებნიდით და იქ მათ დანიშნულებას გავითვალისწინებდით.

გ. ჩაჩაშვილის გამოკვლევის—„ქართული საქსოვი დაზგები“ მიზანს შეადგენს „ქართულ ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში XIX საუკუნის ბოლომდე შემონახული ძველი ქართული ხალხური საქსოვი დაზგების შესწავლა და მათი ტიპების დადგენა ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში დაცული კოლექციების საფუძველზე“ (გვ. 180).

საგანგებო განმარტებას არ საჭიროებს ის მნიშვნელობა, რომელიც აქვს მრავალსაუკუნოვანი ქართული საფეიქრო წარმოების ძირითადი შრომის იარაღის—საქსოვი დაზგების შესწავლას ქართული, და არა მარტო ქართული, მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის.

სარეცენზიო ნაშრომში განხილულია საქართველოში გავრცელებული საქსოვი დაზგები, რომელთაც ავტორი ორ ტიპად ყოფს: ა) ვერტიკალურ (ბეკ-საშვერდანი საქსოვი ყდა) და ბ) ჰორიზონტალურ (დგომსავარცხლიანი საქსოვი დაზგა). გამოკვლევაში დაწვრილებითაა აღწერილი ქართული საქსოვი დაზგების კონსტრუქცია და მათზე ქსოვის წესები. უხვადაა მოტანილი საილუსტრაციო მასალა ნახატებისა და ფოტოსურათების სახით. სამწუხაროდ, ეს უკანასკნელი უაღრესად ბუნდოვანია, რაც საგრძნობლად ამცირებს მათ მეცნიერულ ღირებულებას.

ირკვევა, რომ ვერტიკალური საქსოვი დაზგა მთიანი საქართველოსათვის ყოფილა ძირითადად დამახასიათებელი, ხოლო ჰორიზონტალური—ბარისათვის. ამ დაზგათა თანაარსებობა, ავტორის აზრით, საქართველოს სინამდვილეში შეპირობებული იყო, ქსოვილების დამზადებასთან ერთად (ჰორიზონტალური დაზგით), ხალიჩა-ფარდაგების დამზადების საჭიროებით (ვერტიკალური დაზგით). „ვეფხისტყაოსნის“ სათანადო სტროფების ანალიზი საფუძველს აძლევს ავტორს დაადასტუროს შოთა რუსთაველის ეპოქის საქართველოში ორივე ტიპის საქსოვი დაზგის არსებობა. გამოკვლევაში საგანგებო ადგილი ეთმობა იმ საკითხის კვლევას, თუ როგორ საქსოვ დაზგაზე იქსოვებოდა სახელგანთქმული კოლხური სელის ქსოვილები. უძველესი წერილობითი ცნობებისა (პეროდოტე, ქსენოფონტე და სხვ.) და ქართული ეთნოგრაფიული მონაცემების შედარება-შეჯერების გზით წამოყენებულია საყურადღებო მოსაზრება ანტიკურ ხანაში კოლხური სელის ქსოვილების ჰორიზონტალურ დაზგაზე ქსოვის შესახებ.

ცნობილია, რომ სპეციალურ ლიტერატურაში მიღებული აზრის თანახმად ვერტიკალური საქსოვი დაზგა ჰორიზონტალური დაზგისაგან უნდა მომდინარეობდეს, საინტერესო იყო ამ მხრივ რას იტყოდა ქართული მასალა. გამოკვლევაში ნაჩვენებია, რომ ქართული ვერტიკალური დაზგაც ქართული ჰორიზონტალური დაზგისაგან წარმოშობილი ჩანს. ამასთან ერთად, ავტორს შესაძლებლად მიაჩნია, რომ ჰილობის საქსოვი უმარტივესი ვერტიკალური დაზგა, ქართლსა და სამეგრელოში რომ გვხვდება, ჰორიზონტალურისაგან დამოუკიდებლად წარმოშობილი იყოს. შესაძლებელია, ეს აზრი სწორიც იყოს,—მის მეტე დამაჯერებლობა მიენიჭებოდა, თუკი ავტორი ამავე დროს

სათანადო შესადარებელ მასალასაც გაითვალისწინებდა. ამ შემთხვევაში საქსოვ დაზგასთან დაკავშირებით ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ მისი ანალოგიურ ბერძნულ საქსოვ დაზგასთან შედარების დროს ავტორი ლაკონიურად მიუთითებს, რომ ქართული სახეობა ბერძნულთან შედარებით უფრო დაწინაურებული ჩანს. სასურველი იყო ამ საკითხზე უფრო ვრცლად შეჩერება, გასაგები მიზეზების გამო.

ისიც უნდა შევნიშნოთ, რომ გამოკვლევის აღწერილობით ნაწილში, ს. მაკალათიას გარდა, ავტორი სხვას არაყის იხსენიებს. ძველი დისაჯვრებელია, რომ საქართველოს ეთნოგრაფიის შესახებ საქმაოდ ვრცელ ლიტერატურაში საკვლევ საკითხს არაფერს შეხებოდეს. თუ მართლაც ეს ასეა, საჭირო იყო ამის აღნიშვნა. ამასთან უნდა აღვნიშნოთ, რომ ნაშრომში არა გვაქვს მასალა ქართული საქსოვი დაზგების დამზადების ტექნიკის შესახებ. ვფიქრობთ, ასეთი მასალა ნაშრომს მხოლოდ გაამდიდრებდა.

დაბოლოს, ნაშრომის დასკვნითი ნაწილის შესახებ. აქ ჩვენ სხვათა შორის ვკითხულობთ, რომ ძველი ქართული ხალხური დაზგები „თავისი საწყისი ფორმებით ძველი აღმოსავლეთის კულტურულ მონაპოვართა წრეში ექცევა“ (გვ. 214), მოულოდნელი დასკვნაა, რომლისთვისაც აუცილებელ წინამძღვრებს ნაშრომში ვერ ვხვდებით. მხოლოდ და მხოლოდ ეგვიპტის მაგალითი, ცხადია, საქმეს ვერ შევლის. ალბათ, შედმეტი არ იქნებოდა, თუ ძველი აღმოსავლეთის სხვა ხალხთა საფეიქრო ბელოვნებაზეც შეჩერდებოდა ავტორი თავის გამოკვლევაში; იქნებ ეს მას მართლაც მისცემდა საფუძველს აღნიშნული დასკვნის გაკეთებისთვის.

ქართული შეიარაღების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი კომპონენტია შესწავლილი კ. ჩოლოყაშვილის გამოკვლევაში „ქართული საბრძოლო იარაღები—ფარი“. გამოკვლევა ეყრდნობა საქართველოს მუზეუმის ექსპონატებს, ავტორის მიერ ველზე შეკრებილ ეთნოგრაფიულ მასალასა და ლიტერატურულ მონაცემებს. ნაშრომი უხედადა ილუსტრირებული; დადგენილია, რომ საქართველოში გავრცელებული ფარების ძირითად ტიპს წარმოადგენს მრგვალი ფორმის ფარი, რომელსაც სამი ქვესახეობა გააჩნია: 1. ხის ფარი ტყავგადაკრული, 2. ტყავის ფარი ლითონით შეკრულ-შეჭედილი და 3. ლითონის ფარი ლითონითვე შეკრულ-შეჭედილი. ნაშრომში მოცემულია ამ ფარების აღწერილობა მათი დამზადების ტექნიკითურთ. ავტორი შეისწავლის მდიდარ ქართულ ეთნოგრაფიულ, ისტორიულ და არქეოლოგიურ მასალას, რის საფუძველზეც გამოაქვს საყურადღებო დასკვნა მრგვალი ფარის ქართული საბრძოლო შეიარაღების თვითმყოფი ელემენტობის შესახებ. ითვალისწინებს რა საკითხის შესახებ არსებულ ლიტერატურას, იგი დაწვრილებით განიხილავს მრგვალი ფორმის ფარის წარმოშობის საკითხს და შესაძლებლად შეიჩინებს, რომ ფარს ეს ტიპი ხეთურ-იბერიულ სამყაროში იყოს წარმოშობილი. ამასთან ერთად, ავტორი აკრიტიკებს 3. ბონეს მოსაზრებებს ამ საკითხზე. ჩვენ ძირითადად ვიზიარებთ ბონეს აზრების ავტორისეულ კრიტიკას, თუმცა ისიც უნდა შევნიშნოთ, რომ ნაშრომში მეტისმეტად გამართივებულია ქართველებისა და ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა (ხეთები, მანელები, ურარტელები) კულტურულ-ისტორიული ურთიერთობა. ვფიქრობთ, რომ მოსაზრება მრგვალი ფორმის ფარის ხეთურ-იბერიულ სამყაროში წარმოშობის შესახებ საბოლოოდ დასაბუთებული არ არის და ამ ხაზით საჭირო იქნება შემდგომი კვლევა-თიება.

ანდ. ლეკიაშვილი

**„НАРОДЫ ДАГЕСТАНА“ СБОРНИК СТАТЕЙ. ИЗДАТЕЛЬСТВО АН
СССР—МОСКВА. 1955 г. 246 стр. и 1 ЭТНОГРАФИЧЕСКАЯ КАРТА**

Рецензируемый сборник подготовлен научными сотрудниками Института этнографии АН СССР и Института истории, языка и литературы Дагестанского Филиала АН СССР. Вошедшие в сборник статьи, как об этом мы узнаем из предисловия, являются результатом проводившихся названными институтами в течение ряда лет экспедиционных сборов по быту и культуре народов Дагестана. Сборник содержит: Введение—А. Д. Даниялова и отдельные очерки по аварцам—З. А. Никольской, даргинцам—А. И. Алиева и З. А. Никольской, лезгинам—Л. И. Лаврова, кумыкам С. Ш. Гаджиевой, лакцам—Л. И. Лаврова, табасаранам—М. М. Ихилова, рутулам—Л. И. Лаврова, агулам—Б. А. Калоева, цахурам—З. А. Никольской, горским евреям—М. М. Ихилова. Кроме того в сборнике имеется список литературы.

Общественность давно ждет от названных выше научных коллективов подитоживающей работы своего почти десятилетнего экспедиционного труда. В нашу задачу не входит—дать оценку сборника в целом, поскольку это лучше нас могут выполнить другие. Мы позволим себе остановить внимание читателя лишь на статью М. И. Лаврова о лаках.

Статья-Лакцы—принадлежит известному кавказоведу-этнографу, который является автором многих ценных работ по этнографии Кавказа. Наряду с достоинствами в статье имеются неточности, упущения и недоработки.

На стр. 153 дан фотоснимок Джума-мечети в сел. Кумухе. Как указывает Лавров эта мечеть построена в VIII веке. Мечеть же эта на самом деле построена в XVIII веке Магомет-ханом сыном Сурхай-хана Кунбуттая, рядом, стена в стену с маленькой моленной, построенной действительно в VIII веке при арабах.

Затем, на стр. 153—154, в рассуждениях по поводу происхождения слов: «лак», «гумик» и прозвища «гази», Л. И. Лавров ставит под сомнение следующее: 1) что, «лакцы первыми в Дагестане по доброй воле приняли ислам». Этот вопрос рассматривается им как «несоответствующее действительности предание». Тут возникает вполне законный вопрос: где в исторической литературе автор нашел опровергающие это «предание» данные? 2) Автор отрицает также и тот факт, что арабские завоеватели дали лакам почетное звание «гази», то есть «воителей за веру», лишь на том основании, что они начали силой оружия вместе с арабами вводить ислам в пределах соседних племен. Не объяснит-ли автор исторически происхождение этого

титула «гази»? 3) Почему-то валий всего Дагестана Шах-Бай, легендарный арабами, назван автором «мифическим основателем династии шамхалов». Кто же по мнению автора в действительности является основателем этой династии? 4) Наконец, сказано, что: «В XVII веке шамхалы переносят свою резиденцию из Кумуха в Кумыкское селение Тарки» — следовало бы указать точнее. Шамхалы не «переносили своей резиденции», так как в сел. Тарки они переезжали из гор каждую зиму, а летом возвращались в Казикумух — летнюю резиденцию, а были изгнаны народным возмущением и принуждены были бежать как можно дальше от взбунтовавшегося и непокорного народа, угрожавшего им полным уничтожением. 5) Далее в сборнике читаем: «После 1640 г. лакцы отложились от шамхалов и ими стали управлять выборные хахлавчи»: Чем вызвано было это «отложение»? Какие события назрели к этому времени? — автор не раскрывает. Неправильно дано название «хахлавчи» — следует читать «хахлавчи», т. е. «халк» — народ, «лавай» — верховодящий, «чи» от «чу» — человек — «халкуннай лавай чи» — глава народа (выборное лицо).

На стр. 155 сказано, что... «лакцы вместе с русскими войсками и ополчением созданным другими дагестанскими народами, принимали активное участие в вооруженной борьбе против Шамиля». Следовало бы указать точнее, какие племена, а также добавить — как враждебно настроенные против идеи газавата, мюридизма и шариата.

На стр. 156 обойден молчанием вопрос о причине возникновения восстания 1877 года, а также и последствиях его (положительных или отрицательных); между тем это восстание требует более широкого освещения. Особенностью восстания 1877 года было то, что ханские роды, впервые в истории Дагестана, вошли в контакт с духовенством и стали руководителями восстания.

К стр. 157 «... уздантал (ед. число — уздан) — незакрепощенные крестьяне (большая часть лакского населения)». Как понять выражение «незакрепощенные крестьяне»? По какой причине незакрепощенные? Это — как неразгаданная загадка, заданная автором, т. к. узденъ — это свободный человек.

Уздени — не незакрепощенные крестьяне, а свободолюбивые роды, которые в упорной, повседневной борьбе с различными властителями, силой оружия охраняли свою свободу, не давая себя закрепить. Это действительно большая, сильная своей спаянностью, чувством коллективизма, часть лакского населения.

Уздени делились на три категории. Родовитыми же считались те уздени, которые во всяком случае в восьми поколениях были свободными.

Далее автор пишет: ... «праздник первой борозды — хубуккау», следует же читать «карасшаву», а «кубуккаву» — праздник первой жатвы.

К стр. 160. Почему-то, автор очерка не указал, что наряду с новейшей сельскохозяйственной техникой в горах (аул Ури) сохраняются и сейчас недопустимые виды переноса снопов женщинами на спине, по резко пересеченной местности (крутые спуски и подъемы, еле заметные тропики и бездорожье).

Может быть с историко-этнографической точки зрения этот факт и играли бы некогда роль самобытного условия лаков, но в современных условиях это очень неприглядный факт, и автору следовало бы остановиться на нем.

Стр. 161. Автор хорошо обрисовал специфику экономического уклада жизни лаков, но своеобразная специализация лакских селений дана неправильно. Так, сел. Кумух славился как центр средоточия всех видов ремесел, как-то: медники, лудильщики, книжальщики, кузнецы, слесари, столяры, сапожники, шорники, вышивальщицы по шелку, коже, бархату, сукну и друг.

Сел. Унчугат в древности славился как центр выделки бронзовых удили, стремян, седел и вообще бронзового литья, а позднее как центр — ментальщиков — (мастеров по подделкам или мастеров по «варшавскому серебру»), т. е. самому низкопробному материалу.

К стр. 162. «Кумухская сапожно-металлическая артель имени Гаруна делает обувь и художественно-металлические изделия». Интересно, мог бы автор этих строк указать ассортимент художественно-металлических изделий. Что-то сомнительно, так как художественно-металлическое объединение просуществовало только несколько месяцев в 1944 году.

Затем читаем: «Создание организации кустарей, а главное, те глубочайшие сдвиги, которые произошли в жизни горцев за годы Советской власти, привели к тому, что в настоящее время отходничество, как бытовое явление, у лаков не существует».

Автору видно не известна цифра, дающая картину отходничества и в настоящее время. Следует только указать, что отходники сами, конечно, не состоят членами колхоза, но являются жителями селений Лакского и Кулинского районов. К примеру, можно назвать одно крупное селение, находящееся на близко-видимом расстоянии от сел. Кумух — сел. Хурукра, где в летнее время мужское население составляет от 8 до 15 человек, а то и меньше. По сведениям на 1917 год в нем было 243 дыма с мужским населением 696 чел. и женским 703. По сведениям же 1930 г. было хозяйств 171, с мужским населением 132 чел., женским — 371, не считая отходников, находившихся вне Дагестана — 86 человек. Таких примеров можно привести множество, занимаясь более подробным изучением отдельных вопросов. В основном это — лудильщики, часовых и золотых дел мастера и др. Общее количество отходников в наши дни по Лакскому и Кулинскому районам составляет около 2 тысяч человек.

К стр. 163. «Тесто приклеивается к внутренним стенкам печки», следовало указать, прилепляется «к рубчатым стенкам» и не печки, а «куара» по-лакски (из огнеупорной глины, обмазанной снаружи глиной с саманом (на хъ)).

Затем, в перечислении продуктов пищи и питья лаков, следует ряд перечислений вообще продуктов, но не дана специфика лакской народной кухни, которую можно видеть ежедневно в любом доме.

Далее читаем: «Лакцы Кулинского района — мужчины и женщины разных возрастов — носят остроносую обувь, сшитую из белого войлока. Прежде (когда?) такая обувь была распространена по всей лакской тер-

ритории». Эта обувь является отличительной чертой именно жителей Кябисского района, но отнюдь не всего лакского народа.

К стр. 164. «Девушки и женщины покрывают голову большим платком, часто из натурального белого шелка». Женщины покрывают голову не только белым, но и черным шелковым платком в торжественных случаях — свадьба, при выходе на прогулку, в гости, в клуб. Но в основном бытует платок, называемый — «чалагай» из шелковых или вискозных ниток, крашенный. Покупается в Азербайджане и Грузии. Обычно же головы покрывают черной сатиновой косынкой.

Стр. 165. ... «кварталов», называемых по-лакски в одних случаях — махла, в других «жамят». «Жамят» — слово не лакское, а арабское.

Стр. 167. «В селении Кумух существует полуторакилометровый водопровод, построенный, по преданию, в VII — VIII веках. Вода в нем течет по подземной галерее, увенчанной сводом».

Лучше сказать, существовал водопровод, построенный, по преданию, в VIII веке, но в период с 1926 по 1939 гг. пришедший в запустение и подвергшийся разрушению из-за недосмотра за ним. В черте сел. Кумух было 10 источников и 12 закрытых купален, сейчас их осталось 3, которые, кстати сказать, и сейчас подвергаются разрушению. К примеру, в 1954 г. действовали так называемые водопроводы в 4-х местах и в двух из этих водопроводов вода неприятна на вкус. Увенчанных сводом подземных галерей в системе Кумухского водопровода не наблюдалось. Водопровод построен на глубине от 4-х до 8-ми, а иногда и более метров, ломанной линией, где на изломах сделаны контрольные колодцы, для его починки. В 1955 году построен новый водопровод на небольшой глубине стroma кранами в селении, но уже и сейчас он иногда отказывает в действии.

Стр. 167 — 168. «В архитектуре некоторых домов заметно русское и грузинское влияние». Что имеет в виду Лавров под словом «влияние» и как он его усматривает? Это голословное заявление, думается, не удовлетворит читателя.

Ниже, при описании внутренней обстановки лакского дома, автор резко сбивается на обычное перечисление лакского многоквартирного дома европейского типа. Когда читаешь перечень пищи, питья и обстановки, создается впечатление, что в том доме, где принимали автора, гостеприимные хозяева снесли все виды продуктов и предметы домашнего обихода, и в спальне, и в столовой, и в других комнатах были расставлены на полу и развешаны по стенам ... «медные кувшины разной величины (для умывания, ношения и хранения воды и бузы), большие медные тазы для стирки белья, круглый железный лист для печения теста, кастрюли, маленький деревянный ушат для замешивания теста и друг.». Видимо автора принимали, не говоря кое о чем другом, в многоквартирном доме. Следует указать, что в каждом горском доме, для каждой группы предметов домашнего обихода имеются определенные им отведенные помещения и места, но отнюдь они не расставлены в беспорядке по комнатам.

Создается неприятное впечатление, что либо автор данной статьи от-

несся не с должным вниманием к ее составлению, либо его работа была ограничена количеством листов и временем.

Стр. 169. «В середине прошлого столетия дома освещались лучинами и чаще, нефтяными железными светильниками». Следовало бы написать, что комнаты освещались светом горящего очага, лучинами, салными светильниками — каменными, глиняными, бронзовыми, и подчас железными и серебряными, в которых употреблялся более дефицитный продукт, чем сало — нефть, в зависимости от имущественного положения того или иного сельчанина.

Ниже, где говорится о средствах связи, следовало добавить, что еще до 1944 года введено воздушное пассажирское сообщение между г. Махачкала и сел. Кумух.

На стр. 169 встречается опечатка — вместо раздела 4, напечатано 5.

Далее: «Семейный быт лакцев за последние годы претерпел глубокие изменения. Ушли в прошлое многие старинные обычаи, в частности обычаи, связанные с родами и родами. Но и многие нездоровые обычаи остались. Некоторые суеверия, бытовавшие в народе, соблюдаются и сейчас.

На стр. 170. В описании свадьбы автор забыл сказать, что ее обычно проводят, придерживаясь старинной обрядности.

На стр. 171. «Перед входом зажигают большой костер и невеста мимо него проходит в дом. За нею входят все сопровождающие ее женщины и девушки... Невесту у входа в дом встречают родители жениха, дают ей взглянуть в зеркало, а мать жениха целует ее в лоб». Сопровождающие невесту женщины, вместе с невестой стараются прорваться сквозь заслон из женщин — родных жениха. Всех сопровождающих оттесняют к порогу, затем мать жениха подымает платок, закрывающий лицо невесты и дает ей взглянуть в зеркало и выпить немного меда. При совершении перечисляемых процедур, кто либо из старух читает молитвы по корану и затем заставляют молодую силой целовать коран. После чего пропускают в дом в женскую половину.

С этнографической точки зрения интересно было бы более подробное описание всех процедур сопутствующих свадьбу.

К стр. 172. «Истари большой популярностью у лакцев пользуется игра в шахматы: прежде вместо шахматных фигур они употребляли разноцветные камешки».

Игра в шахматы в настоящее время пользуется действительно большой популярностью, но та игра, которую Лавров называет шахматами, к шахматам никакого отношения не имеет. Вместо фигур употребляют разноцветные камушки, а только двух цветов, иначе, противники не смогли бы их запомнить при игре. Правда, доской служит шахматная доска (в редких случаях), чаще просто расчерченная 8×8 каменная плита на заваленке, с 16-тью камешками на двух рядах с одной стороны и 16 на другой. Правила игры довольно своеобразны.

К стр. 174. «До Великой Октябрьской Социалистической Революции, несмотря на давнишнее существование письменности (на основе арабского алфавита), лакская литература была представлена небольшим числом про-

изведений, среди которых видную роль играли сочинения «характера».

Вряд ли автор мог со всей полнотой заявлять, что либо другое о лакской литературе, так как он не занимался исследованием этого вопроса. Литература лаков богата как оригинальными, так и переводными образцами. До нас дошли образцы 400-летней давности: трактаты по народной медицине, истории Дагестана, философские сочинения, поэзия, драматургия из переводных (с арабского), учебники алгебры, астрономии, грамматики и ряд других.

Следует отметить тот факт, что автор обратил внимание и отметил существование литературы лаков (на основе арабского алфавита), чего не увидели другие авторы, другие составители книги.

Следует особо указать, что в статье о лаках, как и вообще в других очерках, этнографические явления и факты даны, в основном, статически, без «движения», не рассматриваются в историческом аспекте. Это существенный недостаток Сборника. Последовательно проводимый в научно-исследовательской работе советской этнографией, принцип историзма дает ценные результаты.

В книге приложена этнографическая карта Дагестанской АССР, составленная Я. Р. Винниковым. Судя по карте, процесс национальной консолидации в Аварском Нагорье полностью замершен; в южных же районах Дагестана этого не чувствуется, потому, что распределение таких народностей как цахуры, рутульцы, агулы резко очерчены и выделены, хотя языковым особенностям они должны были консолидироваться с лезгинами.

Почему-то, и неизвестно откуда, т. Винников населил территорию, заключенную между лаками, цахурами и рутульцами — азербайджанцами, не указав к тому же на карте ни одного селения, как не обозначены селения и цахуров.

Совершенно не освещен вопрос культурно-исторических связей Дагестана с Закавказьем, в частности с Грузией, на основе имеющегося большого архивного — исторического материала.

Литература, привлеченная составителями очерков вошедших в книгу, подобрана не полностью. Не указаны работы многих дореволюционных исследователей по археологии, этнографии и истории. Авторы очерка не воспользовались богатыми музейными материалами, в особенности Государственного Музея Грузии.

Аспирант Дж. Габиев.

შინაარსი—СОДЕРЖАНИЕ

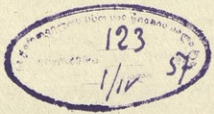
	33+
1. თ. ოჩიაური—ახალი ტიპის საცხოვრებელი ნაგებობანი ონის რაიონში	5
Т. А. Очиаური—Новые жилие постройки в Онском районе	23
2. ლ. მოლოდინი—მუშათა ახალი ყოფისა და კულტურის ექსპოზიცია საქართველოს ერთიან ეთნოგრაფიულ გამოფენაზე	25
Л. Н. Молодини—Экспозиция нового быта и культуры рабочих на единой этнографической выставке Грузии	34
3. გ. ჩიტაია—მითულური «ქიბორჯი»	35
Г. С. Читая—Мтиульский «киборджи»	42
4. ნ. ბ. რეხვიანი—დობეჩა და დამუშავება გაგათა ვადაში	43
ნ. ბ. რეხვიანი—Добыча и обработка гагата в Грузии	43
5. ნ. თოფურია—ზოგიერთი არქეოლოგიური მონაცემი ეთნოგრაფიული მასალების შუქზე	55
Н. С. Тофурия—Некоторые археологические данные в свете этнографических материалов	67
6. ნ. აბესაძე—მეგრეშუმეობის ისტორიიდან	69
Н. Н. Абесадзе—Из истории шелководства	78
7. გ. გასიტაშვილი—ხევსურული აბჯარი	79
Г. С. Гаситашвили—Хевсурское вооружение—«абджары»	107
8. ლ. მ. მელიქსეთ-ბეკი—რელიეფური მონუმენტები მატერიალური კულტურის ფეოდალური ეპოქის საქართველოში	109
ლ. მელიქსეთ-ბეკი—ხელის რელიეფური გამოსახულებანი ფეოდალური საქართველოს მატერიალური კულტურის ძეგლებზე	109
9. ლ. პანეკი—ქვემო ლეკთა საცხოვრებელი ნაგებობანი	131
ლ. პანეკი—Лекоты, саванские жилища	131
10. ვ. ითონიშვილი—ხალხური მშენებლობის ისტორიიდან («სამან-საყუდი» ხევში)	165
В. Д. Итонишвили—Из истории народного управления («саман-сакуди» в Хевии)	172
11. ჯ. რუხაძე—ძველი ქართული აგარარული დღესასწაულის მთავარი პერსონაჟი ბერი-ბერა	173
Дж. А. Рухадзе—Бери-бери главный персонаж древнегрузинского аграрного праздника	178
12. ვ. გამრეკელი—ოქციონის მშენებლობის ისტორიიდან	179
ვ. გამრეკელი—История строительства Окциона	179

13. Г. С. Читая — Некоторые итоги полевой работы в Грузии за 1954 г. 211
 გ. ჩიტაია — საქართველოში 1954 წ. საველე მუშაობის თი შედეგი 211

კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია

14. ანდ. ლეკიაშვილი — აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XVIII—B, თბილისი, 1954 წ. 223
 15. Дж. Габиев — «Народы Дагестана». Сборник статей. Издательство АН СССР, Москва, 1955 г. 227

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედ.-საგამომც.საბჭოს დადგენილებით

*

რედაქტორი გ. ნ ი ტ ა ი ა

გამომცემლობის რედაქტორი ო. გ ი ო რ გ ა ძ ე

ტექნორედაქტორი ა. თ ო ლ უ ა

კორექტორი თ. მ ე რ ა ბ ი შ ვ ი ლ ი

შეადგენა წარმოებას 3.12.1956; ანაწყოების ზომა 7×12 ; ხელმოწერილია

დასაბეჭდად 1.3.1957; ქალაქის ზომა $70 \times 108^{1/16}$;

ქალაქის ფურცელი 8,7; საბეჭდი ფურცელი 23,35; სააგტორო

ფურცელი 19,05; სააღრიცხვო-საგამომცემლო ფურც. 19,46.

შეკვეთა 1890; უფ 01045; ტირაჟი 1000

ფასი 13 მან. 50 კაპ.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობის სტამბა
თბილისი, ა. წერეთლის ქ. 3/5

ფასი 13 მან. 50 კაპ.

57-123

ქართული
ნაციონალური
ბიბლიოთეკა